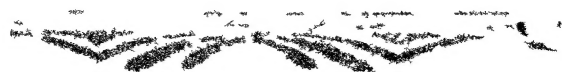

‘अनन्तरि’ भाषिकनी प्रथम लेख.

‘अंगायानो नवाम्.

(‘अनन्तरि’ (नववर्षकम्.)

दीपत ०-१५-८

‘અંગલી’ માસિકની પ્રથમ ભેટ.

અંગાળાનો નવાખ.

(ઐતિહાસીક નવલકથા)

અનુવાદક,
ભાણુભાઈ ભાઈચંદ કોઠારી.

પ્રકાશક,
શ્રી ખલુ મણી તરફથી ચંપકલાલ નંદલાલ
કોઠારીક તત્રી અંગલિ.

સમાપ્ત સ્થાને મેળીયરે ૬-તા. ૨૨૦-કરો રી

સા. ખુબચ દ અમીચ દતા વોસુરત ‘જીન’ એન્ડ
પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પ્રભુશ કર નરભેરામ વ્ય. પે. ૧૯૧૭,
કોઠારી - અપારીઆ ચન્દા-સુરત

સન ૧૯૧૭. ૫૧ ૧૨૫૦.

કીમ ૧ ૦-૧૨-૦.

અર્પણ.

શ્રીજ્ઞાન ગેઠ જોડામલ ચેલ

વિદ્યાપીઠ

કાંચી.

ગોવરાજ સંસ્થાન

સમાજની કોપીરાઈર-સંગઠ

આપની

૭૧૬૦

સામિક વૃત્તિ

સમાજની સેવા માટેની

દરેક પ્રવૃત્તિમાં આપનો ઉત્સાહ

લયો ભાગ, પારમાર્થિક કાર્યો પ્રત્યે

ઉદારતા ભરી ભાગશી, અને તે સ

ઉપરાંત બંધુમંડળ પ્રત્યેનું મમતાળુ

વલણ, આ સર્વથી આકર્ષાઈ

જાલણુ પુસ્તક આપને ચરણ

ધરી કૃતકૃત્ય થઈએ

છીએ.

હમો છીએ આપના કૃપાભિલાષીઓ

શ્રી બંધુ મંડળના સભાસંદે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૧૭૦

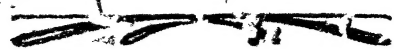
વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ લંચાણનો વપાવ

વિષય ૬૩૨૭:૩

પ્રકાશકના બે બાલ.

“અંજલિ” માસિકના ગ્રાહકોને અગાઉથી વચન આપ્યા અનુસાર હમો આ પુસ્તકને “અંજલિ”ના પ્રથમ સર્વમી બેટ સ્ટોરીકે ગ્રાહકો સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ. માસિકના શરૂઆતમાં બેટનું પુસ્તક બહુજ નલદીથી આપવાનું હમોએ જણાવ્યું હતું પરંતુ મુદ્રણ વિગેરેની પડતી મુશ્કેલીને લઈને આટલું મોટું થવા પામ્યું છે અને તે માટે ગ્રાહકો દરગુજર કરશે એમ હમો ઇચ્છીએ છીએ.

પુસ્તક પસંદ કરવામાં હમો હમારા ગ્રાહકોની વૃત્તિનેજ અનુસર્યા છીએ. ઇચ્છા તો કોઈ સુવિખ્યાત લેખક અને સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાવવાની હતી પરંતુ તેમ કરવા જતાં પુસ્તક બહાર પાડવાને થતો વિલંબ તેમજ સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાવવામાં થતા ખર્ચ અત્યંત પહોંચી જાય તો અશક્તિ વિગેરે કારણોને લઈને તે વિચાર હેતુરૂપે માટે મંડીવાળી ગ્રાહકોને પસંદ પડે અને યોગ્ય વસ્તુ પહોંચે તેવું પુસ્તક પસંદ કરવાનું ધાર્યું અને તે ધારણા અનુસાર “અપાળાનો નવાળ” પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક એક સાથે બધું બહાર પાડવા જતાં કદે બહુજ મોટું થવા જાય હતું, આથી બે વિભાગમાં તેને વહેંચી નાખવું ઇષ્ટ ધાર્યું છે. એથી બે વિભાગમાં વહેંચવા જતાં એ પ્રથમ વિભાગ પૃષ્ઠ ૧૭૬નો થાય છે એટલે હમારા અગાઉ આપેલા વચન કરતાં ૨૬ પૃષ્ઠ વધારેનું પુસ્તક હમો ગ્રાહકોને આપીએ છીએ તે તેઓ કૃપાની રાહે લક્ષ્મી “લેશે એમ હમો ઇચ્છીએ છીએ. માં

આ પુસ્તકનું મુદ્રણ હમોએ “સુરત જૈને એન્ડ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ”માં કરાવ્યું છે. મુદ્રણ કામ આપતી વખતે આ પ્રેસના વ્યવ-

સ્થાપક મહાશયે પુસ્તકના મુદ્રા તપાસવાનું પોતાના શીર લીધું હતું અને તે મુદ્રાને તેમણે હમારામર કૃપા કરી મુદ્રા તપાસ્યા પણ છે પરંતુ મુદ્રાના પર અત્યંત કામના બોજને લઈ તેમજ કદાચ કામ જલદી આપના મોઝે તાકીદ કરી હતી તેથી આ મુદ્રા સુધારવામાં સહજ ઉતાવળ કરવામાં આવી હોય તેમજ જણાય છે કે જેના પરિણામે અંદર ઘણી ભૂલો રહી જવા પામી છે. આ માહેની કેટલીએક નહિ ચલાવી શકાય તેવી ભૂલોનું પ્રમાણ એટલું તો વધારે છે કે તેનું શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરાવવામાં બહુ સમયનો ભોગ આપવો પડે તેમ છે આથી હમો હમારા ગ્રાહકોને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ ભૂલો સુધારીને વાંચશે.

હવે આ પુસ્તક હમારા સંસ્થાના સંસ્થાપક તેમજ તેના નિશ્ચિન્ન અને ઉત્સાહી કાર્યવાહક રા. ભાણુજી ભાઈચંદ કાઠારીએ કંઈપણ આજીવન બદલો લીધા સિવાય લખી આપી પોતાની પ્રત્યેની અનેક સેવાઓમાં એકનો વધારો કર્યો છે. મંડળના ઉદ્ભવ પછી સ. ભાણુજીએ જે જે સેવાઓ કરી છે તેનો ઉલ્લેખ કરવા એમનાં અનેક પાનાં આ ભરાય તેમ છે. પરંતુ ફક્ત ટુંકમાં અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને ગાય થવા દીધા સિવાય એમ કહીએ તો ચાલી શકે કે તેઓ મંડળના જન્મથીજ તેના એક સ્થંભ તરીકેજ કાર્ય કરી રહ્યા છે અને મંડળનો પ્રવૃત્તિ વિકાસ મુખ્યત્વે તેમને આભારી છે, તેમની આ બધી સેવાઓનો બદલો મંડળ તરફથી કહીપણ વળી શકે તેમ નથી. ફક્ત આ તકે આમ જાહેર રીતે મંડળ તેમના પ્રત્યે આભારી લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે અને જગન્નિયંતાને પ્રાર્થે છે કે તેમને આ બધી સેવાઓનો બદલો ને આપે. ઇત્યામ

પ્રસ્તાવના.

‘અંગલી’ માસિકનાં ગ્રાહકોને પહેલા વર્ષની ભેટ તરીકે આ માટે મેં આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. અંગલી ભાષામાં ‘અંગલેર શેષ નવાળ’ એ નામક એક અત્યંત મહત્વનું પુસ્તક લખાયેલું છે તેના હિન્દી ભાષામાં થયેલા અનુવાદ ઉપરથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ ભાષાંતર તૈયાર કરવામાં પ્રકરણો અને ભાષામાં કોઈ કોઈ સ્થળે સમયોચિત ફેરફાર કરવા શિવાય વિશેષ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ મેં અન્યત્ર કર્યો નથી. આમ કરવામાં મેં પુસ્તક ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી ભરપૂર છે અને સિરાળુદૌલાના જીવન સંબંધી આવો સંપૂર્ણ પ્રકાશ નાંખનાર પુસ્તક મારી દ્રષ્ટિમાં અद्याપિ આવ્યું નથી, એ પ્રધાન કારણો લક્ષમાં રાખ્યાં છે.

અંગ્રેજોનો ભાગ્યેદય-ભારત વર્ષમાં તેઓનો ગૃહાંજયનું વસ્તુતઃ આરોપણ થવું અને તે સાથે ખુસલમાનના ગૌરવનો વ્યર્થાસ્ત એ આ પુસ્તકમાં પરિણામ રૂપે વિરમે છે. અંગલના નવાળ સિરાળુદૌલાના નામથી ઇતિહાસ વાંચનારા સૌ સારી રીતે જાણીતા છે. તેમણે પોતાની રાજ સંપત્તિનો અવિચારના યોગે ભોગ આપ્યો, એ આપણાથી અજાણ્યું નથી; પરંતુ જે સિરાળુદૌલાના હાથમાં નવાળ અલીવર્દીખાંએ અંગલ, બિહાર, ગૌરીસાનું સિંહાસન-સુરક્ષિત સ્થિતિમાં આપ્યું, તે રાજ્ય તેણે ગાદીએ આવ્યા પછી ટુંક સમયમાં છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું-એ શાથી અન્યું તેનું માટે સિરાળુદૌલાને રાજ્યપદારૂઢ થવા પહેલાંને કાળ અત્યંત જાણવા જેવો છે. ગ્રંથકર્તાએ આ સમય રસિક અને સરળ ભાષામાં

વર્ણવ્યાં છે અને જાળપજામાં અરિપાયેલાં અનિષ્ટ, પીનનેએ
 બુદ્ધિઓએ તરફ દુર્લક્ષ કરેલું હોવાથી, કેવું દુઃખદ વાતાવરણ
 કયું તે વિચારક વાંચનારને અત્યંત બોધ આપનાર નિષકરો.

સિરોમણી જીવન માત્ર રાજ્યોને નહિ, પરંતુ આજ
 કાલ ભોગ વિલાસ અને ધનની રેલછેલ વચ્ચે ઉછરતી પ્રજાને પણ
 શિક્ષણ લેવા યોગ્ય છે. તેના જીવનમાં પળે પળે સાહસિકતા ઉછાળો
 ભારતી જોવામાં આવે છે, પરંતુ ધર્મ અને નીતિના બીજે-વગરની
 જમીન ઉપર ચણાયેલી આ સાહસિકતા અનેક મનુષ્યોના દુઃખનું
 કારણ થઈ પડે છે. તેનામાં સ્નેહવત્સલતા અને હૃદયમાં સાત્વિક
 પ્રેમને સ્થાન છે. પરંતુ વિલાસની અપરિમિત લાલસા સર્વત્ર
 વ્યાપ્ત હોવાથી શુદ્ધ ભાવનાઓ ઉપર વિકારનાં જાળાં ફરી વળ્યાં
 છે. વીરશ્રી તેને વરી છે. પરંતુ પ્રથમથીજ સ્વેચ્છાનુસાર વર્ત-
 વાનું મેળેલ હોવાથી તેની વીરતા કોઈનો પ્રભાવ સોંપતી
 નથી અને વિચારને અવકાશ આપતી નથી. આથી તેની જીવનની
 ઘટનામાં અનેક સ્થળે તેનું સ્વછંદી અને ઉચ્છંપલ વર્તન બહાર
 આવે છે. હૃદયની ભવ્યતા લૂછાઈ જાય છે. તેણે વિના સંકોચે શિષ્ટ
 અને વિચારશીલ મનુષ્યોની અવગણના કરી છે. જ્યાં જ આવવું
 જોઈએ તે આવ્યું છે. સંખ્યાબંધ મિત્રો તેના દુશ્મનો બની ગયા
 છે અને હજી તો જીવનનો દહાવ લેવાનો અનુકૂળ પ્રસંગ પ્રાપ્ત
 થાય તે મહેલાં પોતાની જીવનલીલા સમાપ્ત કરી દે છે. પતિ
 વત્સલ, પવિત્ર, બેગમ, લુટકુનિસાનો આ વિષય લંપટ સ્વામી વડિ-
 લોના પ્રમદને લીધે નિરંકુશ રીતે વૈભવ, વિલાસમાં ઉછરી, પ્રેમમાં
 અંધ બનેલાં માતૃપિતાઓ પોતાનાં સંતાનોનાં જીવનો કેવાં વિષમ

ખનાતી મૂકે છે, તેનો, યથાર્થે ખ્યાલ આપી, બંદીશમાં સાધારણ કેદીથી પંજુ વધારે વિષમ અવસ્થા ભોગવી દીન સ્થિતિમાં મૃત્યુ વશ થાય છે. એક રાજાનો ઉદ્ભવ અંતે અસ્તના આ પ્રસંગો અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે.

આ પુસ્તક વ્યવસાયો છતાં માત્ર સેવા ભાવને લક્ષમાં રાખીને મર્યાદિત સમયમાં બહાર પડવાનું હોવાથી, ધારવા કરતાં ધણી ઉતાવળથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તેમાં ભાષા તેમજ શુદ્ધિ વિષયક અનેક દોષ રહી જવા પામ્યા હશે. વાંચક વગ તે તે સ્ખમીઓ માટે ક્ષમા આપશે, એવી આશા છે.

કરાંચી
ત. ૪-૫-૧૭ } ભાણુજી ભાણુજી કોઠારી

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ

પૃષ્ઠ

૧	ઉત્તરાધિકારી	૧
૨	દુર્ગુણનો વિકાસ	૫
૩	હીરાઝીલ	૧૨
૪	સ્નેહની સીમા	૨૦
૫	વેશ્યાનો પ્રેમ	૨૫
૬	શૈલની દુર્ગતિ	૩૧
૭	લુપ્તનિસા	૩૮
૮	મરાઠાઓનો ત્રાસ	૪૪
૯	સંધિ કરવાના પ્રયત્નો	૫૫
૧૦	ભાસ્કર પંડિતની માગણી	૬૧
૧૧	ભાસ્કરની હત્યા	૬૫
૧૨	આશુ લવિષ્ય	૭૩
૧૩	અતાઉલ્લાની કપટ જાળ	૮૧
૧૪	તૂટી પડેલી ઇમારત	૮૭
૧૫	કુટુમ્બ વત્સલ નવાળ	૯૨
૧૬	અશ્વધાનો સાથે યુદ્ધ	૯૭
૧૭	દયામયી બેગમ	૧૦૨
૧૮	દંપતિ	૧૦૬
૧૯	જનકીરામની મુંઝવણ	૧૧૪
૨૦	યુવરાજ પદવી દાન	૧૨૨
૨૧	સ્વાર્થ કે પરમાર્થ ?	૧૩૦
૨૨	પડયંત્ર	૧૩૩
૨૩	ગતિમાન યંત્ર	૧૪૧
૨૪	આપત્તિજાળ	૧૪૬
૨૫	મહતાબચંદની વ્યવહાર કુશળતા	૧૫૧
૨૬	રૂપિયા બાર લાખનો દંડ	૧૫૮
૨૭	દેવાંગના દર્શન	૧૭૧

બંગાલનો છેલ્લો નવાબ

પરિચ્છેદ ૧

ઉત્તરાધિકારી.

હુધા એવું બને છે કે જ્યાં લક્ષ્મીની કૃપા ઉતરે છે ત્યાં સંતાનોનો અભાવ હોય છે. બંગાલ, બિહાર અને ઓરિસાના નવાબ અલીવર્દીખાનને ત્યાં ઐશ્વર્યની સીમા નહોતી પરંતુ તેના પશ્ચાત્ત એ વિપુલ ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કાણ કરશે ? કાણ મુર્શીદાબાદની ગાદી ઉપર બેસી રાજ્ય શાસન અને પ્રજાપાલન કરશે ?

ત્યારે શું અલીવર્દીખાનને ત્યાં સંતાનો સર્વથા અભાવ હતો ? વસ્તુ સ્થિતિ છેકજ આમ નહોતી પણ ઐશ્વર્યની સાથે પુત્ર લાભનું સૌભાગ્ય સુખ તેના લલાટમાં લખ્યું નહોતું. તેના સંતાનોમાં ત્રણ કન્યાઓ હતી. તેનાં નામ ક્રમશઃ ! આયમના બેગમ, અમીના બેગમ અને દસીદી બેગમ હતાં ! નવાબે આ ત્રણ કન્યાઓને પોતાના ભાઈ હાજી અહમદના ત્રણ પુત્રોની સાથે પંચિણ્ય સંત્રથી આગ્રહ કરી હતી. જૈનુદ્દીનની સાથે અમીના, નવાબેશ મુહમ્મદની સાથે દસીદી બેગમ અને સય્યદ અહમ્મદની સાથે આયમના બેગમના વિવાહ સરકાર કરવામાં આવ્યા હતા.

અલીવર્દીખાને લત્રીજઓને માત્ર ન્યાદાન અંધ્યું નહોતું, પણ સિંહાસનના આવી મહી તેણે જૈનુદીનને પટણાનો, નવાજીશને ઢાકનો અને સય્યદ અહમ્મદને પુર્નિયાનો શાસન ભાર અર્પણ કર્યો હતો.

પુત્રના અભાવથી જેમ ઘણા લોકો સંસારથી વિરક્ત બની જાય છે, તેવી રીતે અલીવર્દીખાને પોતાનું જીવન વ્યક્ત કર્યું નહિ, પરંતુ પોતાના દોહિત્ર અમીના બેગમના પ્રથમ પુત્રનું પોતાના પુત્રની પેઠે લાલન પાલન કરવા માંડ્યું અને તેના પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વીકાર કર્યો. આ બાલકનું નામ મિર્જામુહમ્મદ હતું. જે ઇતિહાસમાં સર્વ લોકો સમક્ષ પાછળથી સિરાજુદ્દૌલાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

અલીવર્દીખાન અને તેની પત્નીના અલંત સ્નેહને લીધે સિરાજુદ્દૌલાનું બાલ્યાવસ્થાથી અલંત સ્નેહ અને આંદરથી પ્રતિપાલન કરવામાં આવ્યું. બંગાલ બિહાર અને ઓરિસાના નવાબની એક તો વૃદ્ધ અવસ્થા, વિશેષમાં કોઇ પુત્ર નહિ તેથી બાલક સિરાજ તેના પાસે અલંત આદરણીય ધન સ્વરૂપે વિદ્યમાન હતો. જેના ધરમાં ધન-રત્નની સીમા નહિ, વસ્ત્રાલંકારોનો સાગર દાસ દાસીઓનો અભાવ નહિ, તેના ઉત્તરાધિકારીને પોતાની આવશ્યકતાને માટે શાને ત્રુટિ હોય ? આ સંજોગોને લીધે બાલક સિરાજ અલંત હઠાગ્રહી થયો. કોઇપણ વખતે તેને કંઈપણ ઇચ્છા થાય કે નવાબ તેમજ તેની પત્ની તેની એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને તત્પરજ રહેતાં. તેની ઇચ્છાની પૂર્તિ કરવામાં જરાપણ દ્રવ્યનો સંકોચ કરવામાં આવતો નહિ. એટલે સૂધી કે બહુધા તેના માટે અનુચિત કાર્યનો

પણ આદર કરવામાં આવતો તેનું દુરાગ્રહો હવે ધીમે ધીમે મંત્રી, ઉમરાવ, આંતરીય સ્વજન, દાસ દાસીઓ, સધળાં કંટાળ્યાં. પણ નવાખ અને તેની પત્નીને સિરાજમાં કશી ખામી જોવામાં આવતી નહોતી. આથી તેના તે દોષોનું નિવારણ કરવાને તેઓ તેને સમજાવવાની તેઓએ જરા એટલા સરખી પણ કરી નહોતી. કોઈ ઉમરાવ, રાજા અથવા મહારાજા સિરાજીદોલાની અસંગત ધૃષ્ટિ-ઓનો પ્રતિવાદી બનીને “આથી ભવિષ્યમાં બાલકના અનિષ્ટની સંભાવના છે” ઇત્યાદિ વાતો નવાખ સમક્ષ લાવતા તો નવાખ તરફથી તેનો હસીને પ્રત્યુત્તર વાળવામાં આવતો કે, હજી સિરાજની આદ્યાવસ્થા છે અને તેથી તેની શુદ્ધિ ચંચલ છે. સમજણો થશે સુધે સધળું ભૂલી જશે. આવા પ્રત્યુત્તરો માત્ર નવાખ તરફથી વાળવામાં આવતા એટલુંજ નહિ પણ વચમાં નવાખ પત્નિ પતિનાં વાક્યોને અનુમોદન આપતાં કહેતી કે, બંગાલ બિહાર, ઓરિસા જેને આધીન છે તેનો ઉત્તરાધિકારી હઠ શા માટે ન કરે?

આ પ્રમાણે ઉમર વધવા સાથે ખુશામદ અને હુકમાં સિરાજીદોલાનું ચારિત્ર ગઠન થવા લાગ્યું. સુશિક્ષા અને સદુપદેશના અભાવથી તેનું જીવન નિતાન્ત દાંભિક, અમોદ પ્રિય, વિલાસી અને ઘોર ઇન્દ્રિય પરાયણ બન્યું. તેની જે કંઈ ધૃષ્ટિ થતી તે તે અમલમાં મૂકતો, ઇષ્ટ અનિષ્ટ વિચારતોજ નહિ અને કોઈ સદુપદેશ કરતું તો ત્યાં તેની વૃત્તિ ઠરતી નહિ. આથી બાહ્યકાલથીજ તે એટલો બધો ઉદ્દત બન્યો કે સીમા નહિ.

આ ખૂરી પ્રકૃતિને વશ થઈ સમજ દોષથી તે અનેકવાર લોકોપર અસાચાર કરતો. જે તેના કોપનું પામી બનતો તે

મૂંગે મોઢે સધળું સહી લેતા અને તે પ્રકટ કરવાનું સાહસ કરતા નહિં. તેની બાહ્યાવસ્થાથીજ સર્વળા લોકો તેનાથી અંપતા હતા. બાલક સિરાજને જોઈ લોકોએ આ પ્રમાણે, શા માટે કરવું જોઈએ શું નવાબ અલીવર્દીખાનની હયાતિ નહોતી ? જો તે જીવંત - હોય તો સિરાજની ખરી સાંભાળ કેમ લેવામાં આવતી નહોતી ? સિરાજનું દેહલાના ઉદ્ધત સ્વેચ્છાવ અને અભ્યાસની વાતો પ્રથમ રાજ્ય કર્મચારી ગણે અને નગરજનોએ નવાબ સન્મુખ બહેર કરી. કિન્તુ વૃદ્ધ નવાબનો પોતાના દોહિત્રપર એટલો બધો સ્નેહ હતો કે જાણવા અને સાંભળવા છતાં તેના ઉપર અંકુશ મૂકવો તો દૂર રહ્યો પણ એકવાર તેને સમજાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિં. જ્યારે આ પ્રમાણે સર્વ પ્રજાજનોની વિનંતીઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું ત્યારે તે શોકોએ સિરાજના અભ્યાસે મૂંગે મોઢે સહન કરવા માંડ્યા.

નવાબ અને તેની પત્નીના અપાર સ્નેહને લીધે સિરાજનું દેહલા અત્યંત આત્માભિમાની બન્યો. તે જ કંઈ આચરે, બોલે તે સધળું તેને સારું લાગતું. બીજાની વાત કે કામ તેને બિલકુલ ગમતાં નહિં. ખાસ કરીને, જો કોઈ તેના મત વિરુદ્ધ શબ્દોચ્ચાર કરતું તો તે તેનું અસ્થિર હૃદય કદિ સહી શકતું નહિ. આથી કોઈ તેના વિરુદ્ધ વિચાર દર્શાવવાનું સાહસ કરતું નહિ. યદિ કોઈ કરતું તો તેને બચ્ચું મુસ્કેલ થઈ પડતું. આ પ્રમાણે શિક્ષા અને સંયમના અભાવથી સિરાજના ચરિત્રમાં રાજનૈયિત ગુણોની પુષ્ટિ મળી નહિં. અને દિનપ્રતિદિન તેનામાં અવશેષ દોષો આવી એકઠા થવા લાગ્યા. બાહ્ય બાલથીજ સિરાજ હદ વગરનો વિલાસી હતો. નવાબની

કૃપાથી દ્રવ્યનો જરા પણ અભાવ નહોતો. જૂદા જૂદા દેશોના લગભગ બધા સોદાગરો તેની પાસે આવતા અને તેઓ પાસે જે કંઈ બહુ મૂલ્યવાન વિલાસ સામગ્રી હોય તે સઘળા સિરાજ દ્રવ્ય આપી ખરીદી લેતો. નવાબ અલીવર્દીખાન સિરાજને આ પ્રમાણે ધન વ્યય કરતો. જોઈ વિચાર કરતો કે, સિરાજ જ્યારે મારા આ સઘળા વિપુલ ધનનો ઉત્તરાધિકારી છે ત્યારે તેને તેની ઇચ્છામાં આવે તે કરવા આપવું જોઈએ.

પરિચ્છેદ ૨

દુર્ગુણનો વિકાસ.

 મય પરિવર્તન બળે શિશુ બાલક, બાલક યુવા. યુવ પૌઠ અને પૌઠ વૃદ્ધ અને છે. સિરાજ હવે બાલક નથી. હવે તે કંઈ આચરે છે, તેના તરફ સર્વનું ગંભીર લક્ષ બેંચાય છે, હવે કોઈ મનુષ્ય બાલ્યકાલની પેઠે તેનો ઉપહાસ કરી અને 'બાલક' કહી તેના તરફ દુર્લક્ષ કરી શકતું નથી. આજ તેનાં કાર્યકલાપ, વાતચિત અને વર્તણૂંક જોઈ સૌ કોઈ ભૂયભૂત અને મિન્દાન્વિત બને છે. સિરાજ હૈલાએ યૌવન સીમમાં પદાર્પણ કર્યું છે. યૌવનના પ્રથમ તરંગમાં પૂગ મૂક્યો છે. ચિત્ત સૌદામિની દ્વેષ-ચલ છે. યૌવનની દારુણ માદકતાથી તે હવે મત્ત માતંગ પેઠે મિરંકુશ બનેલ છે, અને માધુલોલુપ બ્રમરની પેઠે તે પોતાને ભૂલી ગયો છે.

યૌવન જીવન દરમ્યાન અસંત લયકર પ્રસંગ જ. આ અર્થ-
સ્થામાં મનુષ્ય હિતાહિત સમજવાને પ્રયત્ન કર્યા વગર જ્ઞાન શરૂ
બની જાય છે સુગમ પંથ પ્રાપ્ત હોય છે છતાં દુર્ગમ પંથ પર પંગ
મૂકે છે. આંખો સ્ત્રોવા છતાં ચક્ષુને ઉપયોગ કરતા નથી. મનનો
વેગ આ પ્રસંગે અસંત તીવ્ર બને છે. સધળી વૃત્તિઓ જરા પણ ધર્મથી
ઉત્તેજિત બની જાય છે. જરાપણ અસાવધાનતા અનુભવી કે મનુષ્ય
મનુષ્યના આકારમાં પણ બની જાય છે. એકતો સિરાળુદૈલાને
નવ યૌવન પ્રાપ્ત થયું, વળી ખંગાલ, બિહાર, ઓરસાનો લાવી
નવાબ ! પછી શી વાત કરવી ? તેની આસપાસ પાંપી સહચરો એક
પછી એક એકત્ર થવા લાગ્યા. ખુશામદખોરોએ આવી પોતાની
ખુશામદથી તેને વાસ્તવિક દુનિયાનું જ્ઞાન ભૂલાવી દીધું.
સધળાઓએ મળી સિરાળને હમેંશા નાના પ્રકારના ઉપભોગનો
રંગ ચડાવવા માંડ્યો. આમોદ પ્રમોદ, ભોજન પાન અને નૃત્યગાન
રાતદિન ક્યાં અને કેવા પ્રકારે થાય છે તે તેઓએ સિરાળુદૈલાને
શીખવવા માંડ્યું.

જ્યારે આ પ્રમાણે રંગરાગનો સાગર રેલાવા લાગ્યો ત્યારે સિરા-
ળુદૈલાને જ્ઞાન થયું કે રાજપ્રાસાદમાં આ પ્રવૃત્તિ ઇચ્છવા જોગ
નથી. યદિ નવાબને ખબર પડી જાય તો તેથી તેના સુખના મા-
ર્ગમાં પ્રેતિરોધ આવે. આથી જો રાજલવનનો ત્યાગ કરી શકાય
અને વિલાસ સાધન તરીકે એક સ્વતંત્ર મહેલ બનાવી શકાય તો
પછી કોણપણ જાતની બીતિનો સંભવ નહિ. હવે તેના મનમાં
એક સ્વતંત્ર પ્રાસાદ માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ સિરાળે આમ
ચિન્તા શા માટે કરવી જોઈએ ? શું તેની દરેક ઇચ્છા નવાબે પૂર્ણ

નથી કરી ? તો પછી આવી એક સામાન્ય વાતને માટે સિરાજને ચિન્તા શા માટે થવી જોઈએ ? અનુસૂચીમાં મોકડો અનુચિત અને અસંગત ઇચ્છાઓ પ્રતિપાલિત થઈ છે તો પછી આવી એક સામાન્ય ઇચ્છા કેમ પૂર્ણ કરવામાં નહિ આવે ? હમોને વિચાર છે કે, સિરાજદોલા એક વખત મુખમાંથી ઉચ્ચાર કરે, કે તુરંતજ અલીવર્દીખાન તત્કાલ દોહિત્રની તે અભિલાષા પૂર્ણ કરશે.

સિરાજ બાલક હતો, કિન્તુ વૃદ્ધ માતામહની પ્રકૃતિનું તેણે સારી રીતે અનુશીલન કર્યું હતું. સુચતુર તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વૃદ્ધ નવાબને દોહિત્રનાં સ્વભાવ, ચરિત્ર અને બુદ્ધિ ચાતુર્યનો અનુભવ નહોતો. તે સૂક્ષ્મદર્શી હોવા છતાં સ્નેહને લીધે પ્રાયઃ અધ હતો, આ કારણથી તે સિરાજને બાલક સમજી તેના કોઈપણ કામ ઉપર લક્ષ આપતો નહોતો. દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા. પણ સિરાજને કોઈ સુયોગ પ્રાપ્ત ન થયો કે જ્યારે તે નવાબ પાસેથી પોતાનું કાર્ય સાધે. પરંતુ મનુષ્ય ઉદ્વેગ કરે તો અલભ્ય શું છે ? થોડા દિવસ સૂધી સોચ કરતાં સિરાજને એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રસંગ આવી મળ્યો. એક દિવસ નવાબ અને તેની પત્ની અન્તપુરના શયન ગૃહમાં પલંગપર બેઠાં બેઠાં રાત્રી અવસ્થાની આભોચના કરી રહ્યાં હતાં તે વખતે ત્યાં સિરાજ આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈ અલીવર્દીખાંએ કહ્યું. “ આવો, આવો, બંગાલ, બિહાર, અને ઓરિસાના ભાવી નવાબ, આવો ! ” યદિ કોઈ બીજો દિવસ હોત તો સિરાજને આવા સંભાષણથી અત્યંત આનંદ થાત પણ આજે તેના હૃદયમાં એક નવી વાસના પ્રદીપ્ત હતી, તેથી તેનું હૃદય ચિન્તાતુર હતું. નવાબનું સ્નેહ સંભાષણ તેને કંઈ સંતોષ નહિ

તેણે નિતાન્ત ખિન્ન બની કહ્યું. “ વડીલ શ્રી આપ આપના મોઢેથી કેવલ ખંગાલ, બિહાર, ઓરિસા તો શું પણ દિક્ષીતું સિંહાસન પણ દાન કરી શકો છો. આપ બોલી શકો છો, પરંતુ મળતું કંઈ નથી. ”

સિરાજના શિષ્યો સાંભળી નવાબનું ચિત્ત બચિત થયું. તેણે કહ્યું, “ કેમ સિરાજ, આજ આમ જા માટે બોલે છે ? શું તું એમ માને છે કે માઈ આ સિંહાસન, માઈ આ રાજ્ય તારા શિવાય બીજા કોઈને આપવામાં આવશે ? ”

સિરાજ:—જ્યારે હું બાલક હતો, દુનિયાનું મને કંઈ જ્ઞાન ન હોતું ત્યારે હું એમ માનતો હતો કે, હું જ ખંગાલ, બિહાર અને ઓરિસાની ગાદી ઉપર બેસીશ, કિન્તુ હવે હું સમજી શક્યો છું કે તે સઘળું માત્ર આશાની છલના છે.

અલી:—સિરાજ, આ શું ? આવી વાત આજે કેમ કરે છે ? હું તદ્દન નિષ્કપટ ભાવે પ્રદર્શિત કરું છું કે, મારા પછી મુર્શિદાબાદની ગાદી તારી છે. તારા શિવાય બીજા કોઈ રાજ્ય પદારૂઢ થશે નહિં. તુંજ મીત્ર મારો ઉત્તરાધિકારી છે, જ્યાંથી તારી પ્રાપ્તિ મને થઈ છે ત્યારથી પુત્રનો અભાવ મને બિલકુલ જણાયો નથી. તુંજ મારો પુત્ર છે.

સિરાજ: વડીલ શ્રી મને ખબર છે કે આપના સ્નેહથીજ માઈ પાલન થયું છે. પણ હવે આપ જરા પણ નજર કરતા નથી કે હું કેવી રીતે મુખી થઈ અને કેવી રીતે મને ચિત્ત શાન્તિ મળે !

અંબલી:—તે શું સિરાજ ! મેં તો તને હમ્મેશ સુખી કરવાની ચેષ્ટા કરી છે.

બેગમ:—સિરાજ હજુ પણ બાલક રહ્યો. હજુ સુધી તેનામાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ પ્રવિષ્ટ થયાં નથી. શું કહેવું, શું બોલવું, તેનું હેતુ તેને લાગતું નથી.

સિરાજ:—આંજો તે ક્યાં નવું છે? તમારા પાસે હું તો સદૈવ બાલકજન રહેવાનો. પિતા માતા સ્નેહની આંખો પુત્રની વચે વૃદ્ધિ સંબંધમાં હમ્મેશાં અંધજન રહે છે. કિન્તુ મારી સઘળી વાતો તરફ તમે મને બાલક સમજીને લક્ષ આપતા નથી એજ વ્યથા મારા હૃદયને વિવીર્ણ કરે છે.

સિરાજનાં આ વચનો સાંભળી નવાબ પત્ની તેની હાપચી પકડી આદરપૂર્વક હસતાં બોલી, “ સિરાજ તું હમારા સમક્ષ સદૈવ બાલક રહેવાનો એ મીઠ્યા નથી. અને તું હમારો ઉત્તરાધિકારી છે એ પણ નિશ્ચય છે. કહે તને અવિશ્વાસનું શું કારણ મળ્યું છે ?

સિરાજ:—અવિશ્વાસનું કારણ કંઈ નથી, પણ આજ હું એમંત્રણા કેરું છું કે, યદિ હું આ અતુલ ધન સંપત્તિનો સ્વામી છું તો મારી એક ક્ષુદ્ર કામના કેમ પૂર્ણ થતી નથી ?

બેગમ:—ત્યારે શું તારી કામનાની કદિ પરિતૃપ્તિ કરવામાં આવી નથી ? તેં જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ ઇચ્છા કરી છે તે સઘળી હમારા તરફથી પરિપૂર્ણ કરવામાં આવી છે. તો પછી આજ સંક્રાન્તિય છે શા માટે ?

સિરાજ:—આત્મકાલની વાસના આત્માકામના અભાવ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યા હતા. કિન્તુ સમયોચિત અભાવનું નિર્દોષ કરવું એ શું પિતા માતાનું કર્તવ્ય નથી ?

આ વાત સાંભળી નવાળાં અને, બેગમ હસી બોલી, ઉઠ્યાં સિરાજ, 'યદિ તારી પ્રાત્યકાળની વાસનાઓ પૂર્ણ કરી છે તો આ વખતની વાસનાઓ શા માટે પૂર્ણ નહિ કરીએ ? બોલ તારી શ્રી સ્મૃતિલાપા છે ? ”

સિરાજ:—મારા માટે એક સ્વતંત્ર પ્રાસાદ નિર્માણ કરો.

નવાળે વિસ્મિત થઈ કહ્યું, “ સિરાજ-સ્વતંત્ર પ્રાસાદનું શું પ્રયોજન છે ? આ વિશાળ રાજપ્રાસાદમાં શું સ્થાનાભાવ છે ?

સિરાજ:—એ તો હું જાણું છું કે આ વિશાળ મહેલમાં સ્થાનનો અભાવ નથી. પણ વડિલશ્રી વિચાર તો કરો કે એક, તરવારથી બે બીરોનો વ્યવહાર કદિ સાધી શકાય છે ?

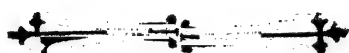
શુદ્ધિમાન નવાળાં અલીવર્દીખાંએ દોહિત્રના કહેવાની મતલબ સમજી હસતાં હસતાં કહ્યું, “ સિરાજ યદિ તારી ઇચ્છા છે કે તારા માટે એક સ્વતંત્ર પ્રાસાદનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. તેના માટે ચિન્તા શાને કરે છે ? તારી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રાસાદ રચના કર ! જે કંઈ ખર્ચ થશે તે હું ખુશીથી આપીશ. ”

“ સિરાજ માટે સ્વતંત્ર મહેલ બનાવવાનો નવાળે હુકમ તો કર્યો પણ તેમ કરાવવામાં સિરાજનો ગૂઢ આશય શું છે તે વિચારવાનો સ્વદય પરિશ્રમ પણ તેણે લીધો નહીં ! તેનું હૃદય સરલ હતું એટલે તેનાથી કશો વિચાર થઈ શક્યો નહિ. તેણે પોતાની સરલ શુદ્ધિ અનુસાર માની લીધું કે નવા યુવાનોને આદી પુરાણી વસ્તુઓ રુચે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. સિરાજે તેથીજ નવા પ્રાસાદ માટે પ્રાર્થના કરી હોવાનો જોઈએ. કિન્તુ સિરાજના હૃદયમાં શી શી યોજનાઓ ઘડાયેલી હોય તે તેનું હૃદય ગ્રહણ કરી શક્યું નહિ. તેણે તો

હૃદયની સરલતાનો આશ્રય લઈ સિરાજ માટે એક સ્વતંત્ર પ્રાસાદ નિર્માણ કરવાની આજ્ઞા આપી.

સિરાજે આ પ્રમાણે કાશિલ પૂર્વક નવાખ અલીવંદીખાન પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લીધો અને ઉત્સાહ પૂર્વક આ હુકમ સમાચાર પોતાના સહચર મિત્રોને પહોંચાડ્યા. વાપની ધારા અન્ધાર સૂધી ફીરે ધીરે વહેતી હતી તેને હવે તીવ્રગતિ મળી. લવિષ્યમાં જે તરંગો ઉઠ્યા તે તેથી પણ ભયંકર હતા.

પરિચ્છેદ ૩

હીરાઝીલ.

લીવંદીખાંની અનુમતિ મળવા પછી સિરાજે ભાગીરથીના પશ્ચિમ કિનારા પર તરતજ એક સુરમ્ય પ્રાસાદ તૈયાર કરાવ્યો. આ મહેલ એવી ઉત્કૃષ્ટ કારીગરીથી સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક બનાવવામાં આવ્યો હતો કે તેના ઉપર એક વાર દ્રષ્ટિ નાંખવાથી નયન તૃપ્ત થતાં ન હોતી, જૈનારને તે પ્રતિક્ષણે રમણીય જણાતો હતો. જેઓએ આ મહેલનું નિરીક્ષણ કર્યું તે સઘળાઓએ સિરાજની સૌંદર્ય પ્રિયતાની પ્રશંસા કરી.

પ્રથમ આ મહેલમાં ઇંટો વાપરવામાં આવી હતી કિન્તુ સિરાજે ગોડ દેશથી નાના પ્રકારના પથરો અત્યંત શુભ્રમ પૂર્વક મંગાવી તેમાં વિવિધ પ્રકારની કારીગરીનું નિરુપણ કરાવ્યું હતું કે

જેથી સમગ્ર જંગલ ભૂમિમાં તે તે વખતે સ્પર્ધાની સામગ્રી રહે
 ગચ્છાતો હતો. આ મહેલની લંબાઈ પહોલાઈ પ્રાય ૧૨૫ હાથની
 હતી. તેમાં રંગ મહેલ, વિલાસ મહેલ, બેગમ મહેલ ઇત્યાદિ નાના
 પ્રકારનાં ભુવનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. અને તે સંઘનાં
 ભુવનો એક મોટા મહેલની તુલનામાં આવી શકે તેવી રીતે
 બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રાસાદ પાસે એક રમ્યતળાવની રચના
 કરવામાં આવી હતી અને તેની બંને પાસે ઈંટોથી બાંધી લેવામાં
 આવી હતી ભાગીરથી સાથે તેનો સંગમ થતો હતો, જેથી ભરતી
 સમયે તે પ્રાણીથી પરિપૂર્ણ ભરાઈ જતું અને ઓટ વખતે જળ
 સંગ્રહ ઓછો થતો આ તળાવ અનેક પ્રકારની માછલીઓનું કીડા
 સ્થાન હતું. (માછલીઓનાં નાકોમાં નથ નાખવામાં આવી હતી અને
 કંઈ પ્રદેશે નાની ઘંટડીઓ બાંધવામાં આવી હતી) મહોરની આરે
 બાજુ એક સુંદર બગીચો હતો તેમાં અનેક સુશોભિત લતા અને
 પુષ્પ વૃક્ષોને ઉછેરવામાં આવ્યાં હતાં. વૃક્ષોને એવી સુઘટિત રચનાથી
 યોજવામાં આવ્યાં હતાં કે તેની સામે નજર નાખવાથી કોઈ સ્થળે
 મત્સ્યાકૃતિ વા કોઈ સ્થળે સર્પાકૃતિ અને કોઈ કોઈ સ્થળે હંસાકૃતિ
 સિંહાકૃતિ એવાં જોઈ જોઈ જાતનાં આજેહુબ દ્રશ્યો જોવામાં
 આવતાં હતાં કોઈ સ્થળે ધન જંગલ, તો કોઈ સ્થળે સુંદર ઉપવન
 નજરે પડતાં હતાં. ત્યાં રચામલતા, રાધાલતા અને માધવીલતાની
 સુંદર કુંજો હતી. દરેક કુંજના મધ્ય સ્થાનમાં સંગેભરભરના ચોત-
 રાઓ અને બેસવાના વિશ્રામસ્થાનો હતાં. તેની વચમાં શ્વેત
 પથરની પુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી કે જેના તરફ દ્રષ્ટિપોત
 નાખવા માત્રથી સજીવાકૃતિ જેવો ભાસ થતો હતો કોઈ કોઈ સ્થળે

કુદરતિકના બનાવેલાં કૃત્રિમ સરોવરો હતા. તે કાષ્ઠ સ્થળે પર્વતો રક્ષામાં આવ્યા હતા, આવવાં જવાના સેંકડો રસ્તાઓ હતા જેની આકૃતિઓ સર્પ અને ચક્રને અનુરૂપ હતી. એક એક માર્ગ માંથી બે, ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર પગે ચાલવાની કેડીઓ ફંટાટી હતી. તેમાંથી કાષ્ઠ સરોવરમાં જંધ પડતી હતી તો કાષ્ઠનો કૃત્રિમ વન સાથે સંગમ થતો હતો. અને કાષ્ઠ થોડે દૂર જઈ બીજી કેડી સાથે મળી જતી હતી. રસ્તાની બંને બાજુઓ ઉપર ગુલાબનાં વૃક્ષો ઉછેરવામાં આવ્યાં હતાં અને તે એક બીજાની એટલી બધી નજીકમાં હતાં કે કાષ્ઠ મનુષ્યથી તેને ચીરીને બીજી બાજુએ જઈ શકાતું નહિ. જ્યાં જ્યાં બે માર્ગો મળતાં હતાં ત્યાં ત્યાં સુંદર વૃક્ષનાં દ્વારો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ દરેક દ્વાર ઉપર બે સંત્રીઓ રાત દિવસ પહેરો ભરતા હતાં અને પરિશ્રમ પૂર્વક દ્વારની રખેવાળી કરતા હતા. ઉદ્યાનની ચારે બાજુ વૃક્ષ વેષિત દિવાલો હતી તેની અંદર જવાનાં બે મોટા દ્વારો હતાં હંમેશાં હથિયારબંધ સિપાઈઓ રક્ષણ કરતા હતા.

ઉદ્યાન અને પ્રાસાદની રમણિક રચના જોઈ સઘળા જોડા સિરાજની રૂચિની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતા હતા. તેણે આ પ્રાસાદનું નામ “હીરાગ્રીલ” રાખ્યું હતું પણ જોડાએ તેની અતુલનીય શોભા પર મુગ્ધ બનીને તેને “લાલ કોઠી”નું ઉપનામ આપ્યું હતું.

મહેલ તો બન્યો પણ તેના નિભાવ માટે નવાબ તરફથી જે માસિક ખર્ચ આપવામાં આવતું હતું, તેથી ખૂબી થતી નહોતી. હવે કયા ઉપાયનું આલંબન કરવામાં આવે કે જેથી આ કુદરતી

નિવાસ્ય. થઈ જાય ? હજી તો મોગ-નિલાસની વાતો થાય છે, ત્યાં દ્રવ્ય વગર તેનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે થાય ? નવાખ તરફથી આપવામાં આવતું માસિક દ્રવ્ય જ્યાં સૂધી ખર્ચાઈ કરી આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સૂધી સઘળી આશા આકાશ પુષ્પવત્ જણાઈ, નવાખ પાસેથી વધારે દ્રવ્ય મેળવવાની સિરાજના દિલમાં પ્રબળ ચિન્તા જગી !

ખીજના પૈસાપર જેઓ તાગડધિના કરે છે, જેનો ઉદ્દેશ ખીજના પૈસાપર માત્ર મોજમજ ભોગવવાનો હોય છે. તેઓએ પોતાના આશ્રયદાતાને ગમે તેવી પાપીષ્ઠ સલાહ આપવામાં પાછી પાની કરતા નથી તેઓને માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવાની લોલુપતા હોય છે. જ્યાં સૂધી મધુ સંચય હોય છે ત્યાં સૂધી સંબંધ રહે છે. પછી ભ્રમરો ખીજું સ્થાન શોધે છે.

નવાખ તરફથી આપવામાં આવતા માસિક વેતનથી આમોદ પ્રમોદના અભિલાષો જ્યારે અશક્ય જણાયા ત્યારે સિરાજના દુર્જન મિત્રો તેને નીચ સલાહો આપવા લાગ્યા. એકે કહ્યું, “આપને રૂપીઆની ચિન્તા શા માટે હોવી જોઈએ ? જ્યારે આપ ખંગાલ, બિહાર, ઓરિસાના ભાવી નવાખ છો ત્યારે આપ આપને આધિન રાજ, મહારાજાઓ પાસેથી દ્રવ્ય શા માટે મેળવતા નથી ?” આ સલાહ સિરાજદૌલાને પસંદ આવી નહિ. તેણે કહ્યું, “જો કે હું ખંગાલનો ભાવી નવાખ છું, તોપણ જે લોકો મારા અધિકાર નીચે છે. તેઓની પાસેથી ઋણ લેવું મને ઉચિત લાગતું નથી. પોતાના તાબાના પ્રોકો પાસેથી ઋણ લેવું એ હું માન હાનિ સંમજી છું. મારાથી તે સહન થઈ શકે નહિ.” આ સાંભળી ખીજાએ કહ્યું

“મારું ત્યારે ખીજો ઉત્તમ ઉપાય કહું છું. ધનકુખેર, ફેતેચંદ, જગતશેઠ એ સઘળા આપના અનુગત અને વસવર્દી છે. લાંચ દર્શાવી તેઓ પાસેથી દ્રવ્ય મેળવીએ. તેઓ આપનાથી બહુજ બધુ પામે છે.” પોતે ગર્વાન્વિત વનરાજ હોવાથી સિરાજને આ શિયાળ સંમ્માન વર્તન તરફ ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ તેણે કહ્યું, “દ્રવ્યની મારા પાસે ન્યૂનતા હોવાથી મારી એ ઇચ્છા નથી કે અકારણ હું કોઈનો પાડ ચડાવું.” “યદ્યપિ ફેતેચંદ અને જગતશેઠ મને રાજ કરવાને અથવા મારા બચને લીધે મને દ્રવ્યની સહાય આપવાનું માન્ય રાખે છતાં મારું હૃદય ઇચ્છતું નથી કે મારા અનુગતોને દુઃખી કરું.”

. દ્રવ્ય મેળવવાને કુસંગી લોકો સિરાજને અનેક પ્રકારની કુત્સિત સલાહો આપવા લાગ્યા પણ તેમાંની કોઈ તરફ સિરાજ હો-લાએ લક્ષ આપ્યું નહિં. અદ્યપિ દ્રવ્યની તેને અત્યંત આવશ્યકતા હતી તથાપિ નાનાનો સંહાર કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાંધવો એવી પ્રકૃતિ તેની નહોતી તેમણે પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિના વેગથી દ્રવ્ય મેળવવાનો એક સુંદર ઉપાય શોધી કાઢ્યો. તે ઉપાય અમ્મલમાં મૂકવાને માટે તેણે નવાળ અલીવર્દીખાંતને “હીરા, ઝીલ”નું નિરીક્ષણ કરવા આવવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું. નવાળે દોહિત્રના આમંત્રણનો અત્યંત સાદર સ્વીકાર કર્યો. યથા સમય રાજ, મહારાજ, જમીનદાર ઉમરાવ, મિત્ર અને મંત્રીઓના એકત્ર સમૂહ સાથે નવાળે ‘હીરાઝીલ’ તરફ પ્રયાણ કર્યું સિરાજે જ્યારે ‘સાલબુ’ કે નવાળ ‘હીરાઝીલ’ તરફ આવે છે, ત્યારે તેની યંથા વિધિ સહરાજત કરવાની તેણે તૈયારી કરી. લાગીરથીના મુખ્ય ભાગમાં અનેની નોકાઓ સામસામી મળી તરતજ સિરાજે પોતાની નોકાને

ત્યાગ કરી નવાખની નૌકામાં સ્નાન લીધું. તેનું આવું મર્યાદાશીલ વર્તન જોઈ નવાખના આલ્હાદની સીમા રહી નહિં. અહિંઆ નાવમાં એમાં એમાં પ્રાસાદનું સ્મ્ય દ્રષ્ટિ ગોચર થતું હતું. તેને જોતાંજ મુગ્ધ બૂતી નવાખે વારંવાર સિરાજને વિવિધ પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યાં.

સ્નેહમય માતામહ અને દોહિત્રના વાર્તાલાપ સાથે નૌકા પાણીની સપાટી ઉપર આગળ વધતી જતી હતી. લાગીરથીની પૂર્વ દિશાપર આવેલ દ્વારમાંથી નવાખે પોતાના પાશ્વર્ય રાજ મહારાજાઓ સાથે ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો. નવાખે ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ કુંજે અને વૃક્ષ ઉપરથી કોયલોનાં મધુર કૂજન સંભળાવા લાગ્યાં. જાણે તે અંગાલ, બિહાર અને ઓરીસાના નવાખને અભિનંદન આપતી હોય ! નવાખને સમજાયું કે સિરાજના અુદ્ધિ કોશલ વડે કોયલોને પણ આવું શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે. તેનું મન અત્યંત પરિતુષ્ટ થયું.

સિરાજે નવાખ અને તેના સ્નેહીઓને પ્રથમ ઉદ્યાન શોભા બતાવી. ઉદ્યાનના નિરીક્ષણથી નવાખને અભૂતપૂર્વ આનંદ થયો. અને સિરાજની સૌદર્ય પ્રિયતાની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. સિરાજે પ્રસંગોચિત્ત શિષ્ટાચાર દર્શાવતા કહ્યું, “ વડિલશ્રી, આ સધળો આપનો અનુગ્રહ છે અને એ સધળું આપનીજ કૃપાના બળે બન્યું છે. ” સિરાજના આવા શિષ્ટાચાર અને સૌજન્યથી સ્નેહાન્ધ વૃદ્ધ માતામહતું હૃદય આનંદથી છલકી ઉઠ્યું છે. “ સિરાજે પણ હવે સમય સાંધ્યે જોઈ નવાખને મહેલ બતાવવા લખ જવાતું હિયત થાયું. સાથે કોઈ નહોતું. રાજ, મહારાજા પૂલાદિ ઉદ્યાન જોવામાં નિમગ્ન હતા. સિરાજે મહેલમાં પ્રવેશ કરી, માતામહને રંગ

મહેલ, નિવાસ મહેલ, બેગમ મહેલ'. ઇત્યાદિ એક એક પછી બતાવ્યા. દરેક મહેલના ઝોરડાઓમાં નાના પ્રકારના પંથરો ઉપરની કારીગરી તથા તેમાં સુશોભિત મહા મૂલ્યવાન સાહિત્યો જોઈ નવાબનું હૃદય વિસ્મયથી મુગ્ધ બની ગયું. છેવટે સિરાજ માતામહને એક મોટા ઝોરડામાં લઈ ગયો. પણ જોવા નવાબે તેની અંદર જંગમૂકંચો કે તંરતજ દાખલ થવાનું દાર બંધ થઈ ગયું. ઝોરડામાં ખીજાં દોરો પણ હતાં. પરંતુ તે સઘળાં પણ એક એક પછી બંધ થઈ ગયાં. જ્યારે નવાબે સઘળાં દાર બંધ જોયાં અને બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ જોયો નહિ. ત્યારે તેણે કહ્યું, “ સિરાજ તારી અભિલાષા પૂર્ણ થઈ છે, હવે દાર ઉઘાડી નાંખ.

સિરાજ પોતાના આશયમાંથી જરા પણ વિચલિત થયા વગર નવાબનાં વચનો સાંભળી હસવા લાગ્યો. નવાબને લાગ્યું કે સિરાજ માત્ર કૌતક કરી રહ્યો છે. પુનઃ તેણે કહ્યું, “ સિરાજ, તું જાણે ચાલ ! તારા કૌસલ આગળ હું મારી હાર સ્વીકારું છું ”

પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સિરાજનું માતામહ સાથે કૌતક ભર્યું વર્તન નહોતું- તેની મતલબ જુદીજ હતી. તેણે કહ્યું, “ વૈડિજ શ્રી જે હેતુ માટે મેં આપની આ સ્થિતિ કરી છે તે કાર્ય પૂર્ણ કરો. નહિં તો હું આપને અહિંઆથી છોડીશ નહિં ” નવાબની હજી પણ એ માન્યતા હતી કે સિરાજ તેની સાથે મશ્કરી કરે છે. તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ સિરાજ મેં મારી હાર અકબર કાવી છે, પછી તને શું જોઈએ ? ”

સિરાજ: કેવલ પરાજય સ્વીકારવાથી હું આપને છોડી શકું તેમ નથી,

અલીવર્દી: ત્યારે તારી સ્ત્રી હમ્મણ છે ?

સિરાજ:—હમ્મણ એ કે, કૈસેલ સંગ્રામ વંડે મેં આપને પરાસ્ત કર્યા છે તો આપની મુક્તિ માટે મને જ્યાં સુધી ઉચિત અર્થ હંડ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આપ છૂટી શકશો નહિ !

નવાબ અલીવર્દીખાં સિરાજુદ્દાલાની મતલબ સમજાવે. તેણે હસી કહ્યું. “ સિરાજ તેં મને એક તુચ્છ વસ્તુ રૂપિયા મેળવવા માટે કેદ કર્યો છે ? વાહ ચાલુ બને તોજવામાં જોડલા રૂપિયા કામ આવશે તેટલા રૂપિયા હું તને આપીશ હવે બારણું ખોલ. ”

સિરાજ:—વડિલશ્રી ! મેં આટલા થોડા અર્થ માટે આપને કેદ કર્યા નથી, વળી માત્ર આપની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી હમણું આપને મુક્ત કરું પણ નહિ. યદિ આપ દશ લાખ રૂપિયા રોકડા આપી શકો તોજ આપને હમણું છોડું, અન્યથા નહિં.

અલીવર્દી:—સિરાજ, હું અહિંઆ રૂપિયા સાથે તો નથી લાવ્યો કે જેથી તને અહિંઆને અહિંઆં આપી દઉં. તું મને છૂટો કર. હું શપથ લઉં છું કે, રાજ્ય મહેલમાં પહોંચીશ કે તરતજ તને રૂપિયા મોકલાવી આપીશ.

સિરાજ આથી સંતુષ્ટ ન થયો, તેણે કહ્યું, “ મેં જમ કૌસલથી આપને પરહેજ કર્યા છે, તેવાજ કૌસલથી રૂપિયા હમણાંજ મળે એવો રસ્તો આપ શોધી કાઢો. ”

અલીવર્દી:—સિરાજ, આજે તું મારી વાતનો વિશ્વાસ કેમ કરતો નથી. મેં વચન આપ્યા પછી ક્યારે તારું મન રાખ્યું નથી ?

સિરાજ:—આપે જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ આપ્યું છે ત્યારે સમગ્ર આંતરની હિંજીથી આપ્યું છે. પીડિત થઈને આપ્યું નથી.

વિશેષમાં ધુલુ શાસ્ત્રના નિયમ મુજબ મુક્તિ માટે રોકડા રૂપિયા આપવા પડે છે. રાજા, મહારાજા અને નવાબ, આદ્યશાહની મોટાની વાતનો ભરુશો શો વળી ?

આ સાંભળી નવાબે કંઈક વિશેષ વ્યગ્ર બની કહ્યું, “ સિરાજ, તું ખીજની વાતનો વિશ્વાસ ભલે ન કર. પણ હું કોઈ અન્ય નથી તારે ખીજની સાથે મારી તુલના ન કરવી જોઈએ. હું મારા ઈષ્ટ દેવના સપથ ખાધને કહું છું કે, મહેલમાં પહોંચતાંજ તારું માંગેલું તને મોકલી આપીશ, હવે મને મુક્ત કર. વાત ઉઘાડી પડી જશે તો લોકો મારી હાંસી કરશે. માટે કોઈ જાણે તે પહેલાં દાર ખોલી નાંખ. ”

‘સિરાજને આજ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. આવો દુષ્પ્રાપ્ય અવસર સહજમાં જવા કેમ દેવાય ? સિરાજે કહ્યું, “ વડીલ શ્રી, આપના અનુગત રાજા, મહારાજા અને પ્રજા વર્ગ આપના ઉપર અત્યંત પ્રીતી રાખે છે તેની કસોટી કરવાની આ અપૂર્વ તક છે. હું જે રૂપિયા માંગું છું, તે મને આપી અત્યારે તમને તેઓ શા માટે ન છોડાવે ? તેઓ આપના કેટલાં મંગલાકાંક્ષી છે, તે આ સહજ મળેલ તકથી આપને સારી રીતે જ્ઞાન થશે. ” મનુષ્ય ભલે વીર તેજસ્વી હોય પણ સ્નેહ આગળ તે શીઘ્ર પરાજિત બને છે. નવાબે જ્યારે જોયું કે સિરાજ રૂપિયા લીધા શિવાય ખીજા કોઈ પણ પ્રકારે તેને મુક્ત કરે તેમ નથી ત્યારે તેણે નિરૂપાય બની કહ્યું, “ સિરાજ આથી હું માન લાગ થઈશ. મારા ગૌરવને તું સમજી શકતો નથી. જે લોકો મને આધીન છે, તેઓ મારા સહાયતા માંગવાનો આ પહેલો પ્રસંગ છે. મારા માટે તે અત્યંત મહત્વનો

સ્પદ છે. સિરાજ તારો બાલક સ્વભાવ કેાણુ જાણે. કમારે દૂરે
અશે ! ખરે ! તારી છબ્બા ! જે રુપિયા લીધા વગર તું મને સ્વ-
તંત્ર કરવા ન માંગતો હોય તો રાજ, મહારાજાઓને સંદેશો મોકલ
કે તેઓ આવીને મને છોડાવી જાય. ”

સ્નેહમાં ફેલી મોહની છે ! જે અલીવર્દીખાંના દુર્દૃષ્ટ પ્રતાપથી
સમસ્ત અંગાલ બિહાર અને ઓરીસા કંપાએમાન થતાં હતાં, તેને
આજે વાતસલ્ય રૂપી જાદુના પ્રયજ્ઞ આવર્ણને લીધે પોતાની પ્રયજ્ઞ
પ્રતાપનું વિસ્મરણ થઇ ગયું ! સિરાજુદ્દૌલાએ તરતજ દૂત દ્વારા
રાજાઓ ન્યાં ઉદ્ધાનમાં બેઠા હતા તેની પાસે નવાબની છબ્બા
પ્રદર્શિત કરી.

—ૐૐૐૐૐ—

પરિચ્છેદ ૪

સ્નેહની સીમા.

ધાનમાં સઘળા નવાબના આગમનની રાહ જોતા બેઠા હતા
અખ વખતે એક દૂતે આવી સંદેશો પહોંચાડ્યો કે, કુમાર
સિરાજુદ્દૌલાના ડૉશલથી નવાબ તેના અંદિવાન બન્યા
છે, આપ સઘળા ત્યાં જઈને તેની મુક્તિનો ઉપાય કરો,
એવું નવાબ સાહેબનું ફરમાન છે.

આ ઘટના કે જેની કલ્પના પણ નહોતી તે સાંભળી સઘળા
ભયચકિત થઇ ગયા અને સિરાજુદ્દૌલાની દુષ્ટ બુદ્ધિનું આવું દ્રષ્ટાંત
જોઇ ભયભીત અને વિચલિત થયા. સઘળા પરસ્પર વિચાર કરવા

• સિરાજી. કે, સિરાજી હૈલાનો મીમાં શી ઉદ્દેશ છે ? તેમણે નવાખને
શા માટે અદિવાન કીધા હશે ! આપણે • કયી રીતે તેના ઉદ્ધાર
કરવો ? શું એવાજ લયની આપણા માટે સંભાવના છે !

આવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા જોઈ. રાજા રામરાયે. કહ્યું,
આની મીમાંસા કરવી ઘણી કઠણ છે. સિરાજી હૈલાનો હેતુ શું
છે, તે જરા પણ સમજાતું નથી. તેણે • શું ખરેખર નવાખને
કેદ કીધા છે ? કદાચ તેમ બન્યું હોય તો તેનું કારણ શું હોવું
જોઈએ ?

રાજવક્ત્રવલ:—કારણ સિંહાસનનું ! ખીજું શું વળી ?

રામરાય:—સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી તેજ છે. વળી નવાખ
અંલીવર્દો ખો વૃદ્ધ છે શું એ દિવસનો વિલંબ તે સહી શક્યો નહિ
હોય ! નહિ ! નહિ ! સિંહાસનના લોભથી દોહિત્ર માતામહની
સાથે આવો કુટલ વ્યવહાર ચલાવે, તે વાત વિશ્વાસનીય નથી.

રાજવક્ત્રવલ:—સિરાજ ઉદ્ધત અને હતાહતના જ્ઞાનથી
શૂન્ય છે. મુસલમાન છતાં દારૂ પીએ છે. તેના જેવો માણસ
શું ન કરે ?

રામરાય:—ત્યારે શું આપ એમજ કહેવા માંગો. છો કે
સિરાજે નવાખને રાજ્યલોભ વશ થઈ કેદ કરેલ છે ?

રાજવક્ત્રવલ:—નિશ્ચયરૂપે હું તેમ નથી કહેતો; કેવલ અનુમાન
દ્વારા જણાવું છું કે સંભવિત છે.

રામરાય:—કદિ સિરાજે સિંહાસન લોભવશ થઈ આ કૃત્ય
કર્યું હોય, તો પછી નવાખની મુક્તિ અર્થે આપણને ખોલાવે છે
તેનું શું કારણ હોવું જોઈએ ?

રાજવલ્લભ:—કદાચ તે આપણને પણ બંદિવાન કરવા માંગતો હોય !

રામરાય:—તમે બધા ગમે તેવી કલ્પના કરો; પણ મારી માન્યતા છે કે રાજ્યલોભને વશ થઇ સિરાજે આ અપકૃલ કયું નથી. તેનો કંઈ બીજો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

રાજવલ્લભ:—જ્યાં સુધી આપણે સઘળાં પૂરેપૂરાં વિવરણથી જ્ઞાત ન થઈએ ત્યાં સુધી સિરાજના અનિષ્ટ હેતુની અર્થમાનતા આપણે કેમ કરી શકીએ ? મારું અનુમાન છે કે કોઈપણ જાતનો રક્તપાત કર્યા વગર સિરાજ આપણા જેવા પ્રધાન વર્ગને આવા કોશિલથી મ્હાત કરવા ઇચ્છે છે.

રામરાય:—યદિ તે વાત સત્ય હોય તો શું આપણે નવાખને છોડવવાના પ્રયત્ન ન કરવા !

આ સાંભળી સઘળા બોલી ઉઠ્યા, “ આપણે પ્રાણ આપશું પણ નવાખનો ઉદ્ધાર અવશ્ય કરશું. પરંતુ જ્યાં સુધી સિરાજનો મૂળ હેતુ આપણે ન જાણીએ ત્યાં સુધી આપણે કંઈ સાહસ કરવું નહિ. કદાચ તેનું માથું પરિણામ પણ આવે ! ” આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તર્ક વિતર્ક થઈ રહ્યા હતા તેટલામાં પુનઃ દૂત આવ્યો અને બોલ્યો, “ મહામાન્ય મહોદય ગણુ ! નવાખ આપના વિલંબથી અત્યંત વ્યાકુલ થઈ રહ્યા છે. આપ જલ્દી આવો અને તેને મુક્ત કરો. મને જણાય છે કે નવાખ બંદિવાન બન્યા છે તેથી આપ સઘળાને દારણ ખિન્નતા પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ કુમાર સિરાજુદ્દૌલાએ નવાખને રાજ્ય લોભને લીધે કેદ કાઢા નથી. કુમારે નવાખ પાસેથી ચોક્કસ રકમની માગણી કરી છે અને

જ્યાં સૂધી તે રૂપિયા ન મળે ત્યાં સૂધી તે નવાળને મુક્ત કરવામાં
અસમ્મત થાય છે. તેટલા માટે આપ સઘળા ત્યાં જઈ રૂપિયા
આપી નવાળનો હાર કરો !”

આ સાંભળી સઘળાની ચિન્તાનું નિવારણ થયું અને નિર્ભય
જાની નવાળ પાસે જવા પ્રયાણ કર્યું. યોગ વખતમાં જે મકાનમાં
નવાળ હતા ત્યાં સઘળા આવી પહોંચ્યા. નવાળે સર્વને આવેલ
જોઈ કહ્યું, “રાજગણ સિરાજની બાલ્યાવસ્થાની ચપળતા હતી
મણુ નહીં થઈ નથી. મારી પાસેથી દસલાખ રૂપિયા તેને આ સ્થળે
ન મળે ત્યાં સૂધી મને મુક્ત કરવાની તેની ઇચ્છા નથી આથી મારી
મુક્તિનો ભાર હું તમારે શિર નાંખું છું.”

સિરાજ:—વડિલ શ્રી કેવળ દશ લાખ રૂપિયા આપવાથી
આપની મુક્તિ થઈ શકશે નહિ. મારા આ પ્રાસાદની રક્ષા માટે
એક નવો કર સ્થાપન કરી આપો. આપને આધીન રાજા, મહારાજા,
જમીનદાર અને ઉમરાવ વિગેરે મહાજનો અત્રે ઉપસ્થિત છે.

નવાળે હસી કહ્યું, સિરાજ, તારા આ સુરમ્ય પ્રાસાદના
રક્ષણ માટે ‘બાજનમા’ નામક એક કર સ્થાપવાની હું આજ્ઞા કરું છું.

સિરાજ:—વડિલ શ્રી, જે લોકો પાસેથી કર લેવાનો છે તે
સઘળા હમણા અહિં આ વિદ્યમાન છે. તેથી જ્યાં સૂધી તે લોકો
પોતાની સંમતિ પ્રકાશિત ન કરે ત્યાં સૂધી મને આપની આજ્ઞામાં
વિશ્વાસ આવે નહિ !

નવો કર સ્થાપવાની વાત સાંભળી રાજાઓના મનમાં એક
પ્રકારનો આઘાત થયો. સહુ મનમાં સમજ્યા કે સિરાજે યુક્તિ પ્રયુ-
ક્તિ વડે નવો કર સ્થાપવાની આ તદ્દખીર શોધી કાઢી છે. તેઓ
એક બીજાના સામું જોવા લાગ્યા. સિરાજની આવી શ્રીદક્ષિણ બુદ્ધિથી

નવાખનું અંતર તો સંતુષ્ટ થયું. હવે છતાં તેણે વિરક્તતા - જતાવી કહ્યું, મારી વાત ઉપર શું તને જરા પણ ભરોસો નથી? હું પોતે જ્યારે નવો કરી સ્થાપવાની આજ્ઞા કરું છું ત્યારે મારા મંગલા કાંક્ષી રાજ્યજન તેનાથી પ્રતિકૂળ જાય એ શું સંભવિત છે? હજી તું બાલક છે. રાજ સન્માનનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી.

નવાખને રાજ રાખવા કહો અથવા તો સ્વયંથી કંમ્પી કહો પણ આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રાજવંદે જાહેર કર્યું કે, નવાખ અંધારૂરે જે આજ્ઞા કરી છે, તે અમને શિરસા માન્ય છે, તેને પ્રતિકૂળ થવું એ હમારો ધર્મ નથી. ”

અલીવર્દી:—સાંભળ સિરાજ, મારા વક્ષાદાર રાજ્યભક્તો આ નવા કર માટે પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરેછે. હવે મને છોડીદે.

સિરાજ:—હવે પહેલા ઠશલાખ રૂપિયા તે પણ પ્રદાન કરો.

આ સાંભળી હાજર રહેલા અમીર ઉમરાવો પાસે જે કંઈ દ્રવ્ય હતું તે તેઓએ કાઢી આપ્યું. સિરાજુદ્દૌલાએ જોયું કે યધા મળી ફૂલ ૫,૦૧,૫૮૭ રૂપિયા થયા હતા. તેણે વિચાર્યું કે પોતાની બુદ્ધિ પ્રભાવ વડે જે કંઈ મળ્યું હતું તે ઘણું હતું. શેષ દ્રવ્ય માટે તેણે કરો પણ આગ્રહ કર્યા વગર નવાખને મુક્ત કર્યો.

નવાખે મુક્ત થયા પછી સિરાજના આ અસંગત વ્યવહાર સંબંધી જરાપણ અસંતુષ્ટતા પ્રકટ કરી નહિ. પરંતુ દોષદ્રવ્યના આવા બુદ્ધિ પરિચયથી તે નિતાન્ત પ્રસન્ન થયો. ખરી રીતે વાતસલ્ય ભાવનો આવા દુરપયોગ વડે સિરાજના ભવિષ્યના સર્વ નાશન બીજ પ્રકૃષ્ટિત થવાં લાગ્યાં. તેણે આવી રીતે દ્રવ્ય મેળવી તે પોતાના પ્રમત યૌવનના તરંગોમાં ઢોમી દીધું.

પરિવર્તેદ પ

વેશ્યાનો પ્રેમ.

રાજને ત્યાં હવે દ્રવ્યનો અભાવ નથી. પાપીષ્ઠ મિત્રોની તાંગી નથી. રાત દિવસ તે મદિરા પાનમાં મશગુલ છે. દીપ્તિયોના સુખમાં તે ધોર આસક્ત છે. તરેહ તરેહનાં આમાદે-પ્રમાદે, નૃત્ય ગીત, હાસ્ય પરિહાસ, ક્રીડા-કાતુકની સીમા નથી. કેવલ “લાવો, રેડો, મને આપો, તમે પીઓ” એ શબ્દો ચોતરફ સાંભળવામાં આવે છે. ક્યારે ક્યારે વિકટ હાસ્ય, કોઈ વખતે ભીષણ ચિત્કાર, કોઈ વખતે તાલીના અવાજ ચાલતાં મુસાફરને હીરાઝીલમાંથી સંભળાય છે.

જો અત્યારે સિરાજને આપણે દરેક રીતે સ્વતંત્ર કહીએ તો તે અયુક્ત નથી. જો દિવસથી તેણે હીરાઝીલના સુરમ્ય પ્રાસાદમાં નિવાસ કર્યો ત્યારથી તે સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વર્તે છે. આ વખતે તેને કોઈનો ભય નથી કે નિન્દાપવાદની પરવા નથી. ખુશામદખોરો ખુશામત અને પાપી પાસવાનોની ખોટી સલાહોથી ઉત્તેજિત બની અત્યંત ખૂરા અને અધર્મયુક્ત કૃત્યો કરવાથી તેનું હૃદય કુઠિત થતું નથી. નિત્ય તે નવાં નવાં પાપાચરણો કરે છે. વિશેષમાં દીર્ઘદર્શી નવાખ અલીવર્દીખાની એપરવાધથી તેના અધઃપતનના આર્જો વિશેષ ભયંકર બન્યા હતા હીરાઝીલમાં આવ્યા પછી સિરાજનું પાપવૃક્ષ અત્યંત પ્રફુલ્લિત બનવા લાગ્યું. પાપી સલાહકારોના આક્રમણ બેગે તરેહતરેહના લોભહર્ષણ કર્યો. પ્રેરણ થઈ

ચૂક્યો હતો. તેણે અનેક ધની અને જ્ઞાની લોકોનું પદ દહન કરવા માંડ્યું. કોઈપણ પરમ સુંદરી યુવતીની ખબર તેને મળે કે તરતજ તેને રૂપિયાની લાભચી આપી અથવા તો ભય ખતાવી પોતાની એક શાયિની બનાવી લેતો. સિરાજુદ્દૌલાના આધાર અત્યાચારથી લોકો એટલા બધા ભયભીત બની ગયા કે કેટલાકાએ પોતાનાં કૂળ અને માનની રક્ષા કરવાને પોતાની સાંઘ્યવતિ સ્ત્રીઓને વિરૂપા પણ બનાવી દીધી. ઘણાએ તેઓના ઉપર સખ્ત પહેરો રાખ્યો. સંઘળે સ્થળે પોતાનાં માન, મર્યાદાની રક્ષા કરવાને પ્રયત્ન પરિતાપ જન્મ પામ્યો. કેવળ હીરાંઝીલમાં રહીને આવે કુત્સિત બહુવાર સિરાજુદ્દૌલા ચલાવતો નહોતો પરંતુ વેશ્યાઓ સાથે પ્રકટ રીતે નૌકામાં એસી તે કોઈપણ જાતના સકોચ વગર ભાગીરથી ઉપર વિહાર કરતો હતો. ભાગીરથી ઉપર ફરતાં ફરતાં પણ તે અનેક અનર્થ નીપજવતો. કોઈ સુંદરી યુવતીનું દર્શન થયું કે તરતજ તેને નૌકામાં આવવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. આ નરાધમ આવી રીતે અનેક રમણીઓનાં સતીત્વ નષ્ટ કરતો.

સિરાજ યૌવનના પ્રયત્ન તરંગોમાં ડુબવા લાગ્યો. સંકડો કામિનીઓના સહાસથી તેની ઈન્દ્રિય લાલસા પરિતૃપ્ત ન થતાં દિન પ્રતિદિન તેની વૃદ્ધિ થવા લાગી વેશ્યાઓથી લઇને કૂળવતીને તેણે માન ભંગ કીધી પણ તેના વિકારોની પરિતૃપ્તિ થઇ નહિ. તેના પાપી અનુચર હમ્મેશ તેના પાસે નવિન રમણીઓના સમાચાર લાવવાનું ભૂલતા નહિ કારણ કે આથી તેઓને વિપુલ ધન પ્રાપ્તિ થતી હતી. આ સમયે ફ્રેજ નામની એક રમણીના રૂપની પ્રતિસા સિરાજે સાંભળી સાંભળતાંજ તેને લાવવા માટે

સિરાંજે પોતાના અનુચરોને આજ્ઞા કરી. ફ્રેંજ દિલ્હીમાં નૃત્ય ગાનનો સ્વેચ્છાસાય કરતી હતી. સિરાંજ તેને એક લાખ રૂપિયા પ્રદાન કરી મુર્શીદાબાદમાં લઇ આવ્યો અને તેની ભુવન મોહિની મૂર્તિ પર આસક્ત બની તેને પોતાની પ્રણયિની બનાવી.

ફ્રેંજ ૩૫ ગુણમાં અદ્વિતીય હતી. તેના અમાન સંગીત કુશીલ નાઇકી તે સમયે કાંઈ નહિં હતી એ નિશ્ચિત હતું. સિરાંજ તેના પ્રેમમાં અત્યંત ભુજ્ધ બની ગયો. દિવસ રાત અહર્નિશ તે તેની સમીપજ રહેતો. ભોજન સયયે વિહાર સમયે તે તેને પોતાની પાસેજ રાખતો અને સદૈવ તેના નૃત્ય ગાનમાં નિમગ્ન રહેતો. એક ઘડી પણ તેને આંખથી અળગી કરતો નહિં. તેને તે સર્વદા પોતાના ચક્ષુ સમીપ રાખી તેની રૂપ માધુરીનું અવિશ્રાન્ત પાન કરતો. સિરાંજને એક વિવાહિતા અને એ ઉપ પત્નીઓ હતી; છતાં તેણે ફ્રેંજ પર મુગ્ધ બનીને પોતાનો આત્મા અને મન તેને અર્પણ કર્યાં હતાં. સિરાંજ ફ્રેંજ ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવતો હતો પણ અંતરથી ફ્રેંજ તેના તરફ તેટલોજ આહ ધરાવતી નહોતી. પ્રેમ દ્રવ્ય વ્યયથી મળતો નથી. ફ્રેંજ એ સિદ્ધાન્તનું મૂર્તિમંત દ્રષ્ટાંત હતી. સિરાંજ-હૌલાએ ફ્રેંજને લાખો રૂપિયા અને મણિ મુક્તાજ્ય અતુલનીય વસ્ત્રા ભૂષણ ઇત્યાદિ આપ્યા હતાં, છતાં તે ફ્રેંજનો આંતરિક પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો નહોતો. સિરાંજ પાસે તે ઘણી પ્રેમેન્મત્ત ચેષ્ટાઓ કરતી હતી પણ તેણે હૃદયમાં બીજની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી.

રૂપ કાને ગમતું નથી ? અતુલ ઐશ્વર્યના અધિકારી બંગાલ, બિહાર, ઓરિસાના લાવી નવાખ સિરાંજને પ્રાણ એને મનન

સમર્પણ કરતાં ફ્રેજીએ અંતરથી સિરાજના માસા સચ્ચ અહમદને પોતાનાં મન અને પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતાં. આનું કારણ શું હશે શું સિરાજ વિષય હતો ! ના, તેમ નહોતું. સિરાજ સ્વપ્નવાન હતો પણ સચ્ચ અહમદ કંદર્પ મૂર્તિ સમાન સ્વપ્ન ધરાવતો હતો. તેના પાસે સિરાજનું સ્વરૂપ ઝાંખું પડતું હતું. સિરાજમાં સૌંદર્યપ્રકાશ કોઈ કોઈ અવયવમાં આવિર્ભૂત થતો હતો ત્યારે સચ્ચ અહમદમાં સર્વાંગ સૌંદર્યપ્રકાશ ભર્યો હતો.

બહુ મૂલ્ય વસ્ત્રાલંકાર અને દ્રવ્યના લોભને વશ થઈ ફ્રેજી કેવલ બાહ્ય હાવભાવથી સિરાજનું ચિત્ત રંજન કરતી હતી ત્યારે બીજી બાજુએ તે સચ્ચ અહમદના રુપ પર મુગ્ધ બની સર્વસ્વ તેને સમર્પણ કરી તેના ચરણોની દાસી બની રહી હતી.

કપડાંની અંદર લાગેલી આગ લાંબો સમય પ્રજ્વળ રહી શકતી નથી. ગમે તેટલું બુદ્ધિ કૌશલ્ય દાખવવામાં આવે છતાં પાપ અંતે પ્રકટ થયા વગર રહેતું નથી. સિરાજે ફ્રેજીને પોતાની બેગમ બનાવી તેને અન્તઃપુરમાં સ્થાન આપ્યું. ફ્રેજી વેશ્યા હતી છતાં બેગમની પેઠે બેગમ મહેલમાં રહેવા લાગી. હીરાઝીન્નમાં તેને માટે એક સ્વતંત્ર મહેલ હતો. તે પોતાની દાસીઓ સાથે ત્યાં નિવાસ કરતી હતી. તે મહેલમાં સિરાજુદ્દૌલા શિવાય કોઈને પણ દાખલ થવાનો અધિકાર ન હતો.

રાત્રિ બે મહર વીતી ગઈ હતી. સર્વ નિદ્રાવશ હતાં. પ્રકૃતિ નિસ્તબ્ધતાનું ગાન આલાપી રહી હતી. કોઈ સ્થળે ધીમે શબ્દ પણ સંભળાતો નહોતો. વજમાં કોઈ વખતે ધ્રુવડનો કઠોર અવાજ, અથવા શિનાળ અને શ્વાનોના વિકટ ચીતકાર અને તમરાઓનું ધીમું

જાન સંબળાતાં હતાં. આકાશમાં ચંદ્રનો પ્રાયઃ અસ્ત થવાની તૈયારી
 હોતી તેથી તેના મંદ પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર પડી રહ્યા હતાં અને તેની
 ઝાંખી રોશની ચોમેર પથરાઈ રહી હતી. નજરે પડતાં દ્રશ્ય આ
 પ્રસંગે તાદ્રશ્ય દેખાતાં નહોતાં, આ પ્રસંગે સિરાજે રંગ-રાગનો
 ત્યાગ કરી ફેણના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. બેઠમ મહેલમાં પહેાં
 ચતાંજ દ્વારની રક્ષા કરવા વાળી દાસીએએ ગભરાઈને તેને માર્ગ કરી
 આપ્યો. સિરાજે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ ડાઘ-મનુષ્ય
 આકૃતિ જેવી છાયા બીજા દ્વારમાંથી નીકળી ગઈ. અત્યંત મદ્યપાન
 કરવાથી સિરાજ જાગૃત અવસ્થામાં ન હોતો. તે સ્પષ્ટ કંઈ સમજી
 શક્યો નહિ. છતાં તેના મનમાં સંદેહ પડ્યો તેણે સંદિગ્ધ ચિત્તે
 ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

સિરાજને જોઈ ફેણએ ત્વરાથી ઉડી તેનું સન્માન કર્યું અને
 એસવાનું આસન આપ્યું. પરંતુ સિરાજને આજ તે ગમતું નહતું.
 પહેલાં જ્યારે તે ફેણ પાસે આવતો ત્યારે તેની સાથે શરૂઆતથીજ
 તે કેટલી બધી પ્રેમ ચેષ્ટાઓ કરતો ! ફેણ ઝંખવાળી. સિરાજ
 આજે તેના મુખ સામું એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો, પાપીનું મન
 હમ્મેશાં સંદેહ અને ભયથી ભરેલું રહે છે. તેથીજ રીત્યે. સિરાજ
 ના આ વર્તનથી ફેણને ભય ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ સ્ત્રી ચરિત્ર ડાણ
 સમજી શકે છે? ફેણ અંતે સાહસ પૂર્વક હસી. તે હસતાં હસતાં
 કહેવા લાગી, “ પાણેશ્વર, આજે તમારા હૃદયમાં કયા પ્રકારની ચિન્-
 ન્તાએ પ્રવેશ કર્યો છે કે, આપની આ કિંકરીના મુખ સામું માન્ય
 ધરી જોઈ રહ્યા છો?” તતુર સિરાજે પોતાના મનનો ભાવ છુપાવી કહ્યું,
 ફેણ તારા ચહેરાપર આજે હું અલૌકિક સૌંદર્ય પથરાયેલ જોઉં છું

જ્યારથી તું હીરાઝીલમાં આપીછું ત્યારથી આજ સુધીમાં તારું
સૌંદર્ય આટલું બધું ખીસેલું મેં કદિ જોયું નથી. આજ તારા મુખ
દર્શનથી મને લાગે છે કે સ્વર્ગથી કોઈ દુર્લભ દેવાંગના ઉતરી
આવી છે.”

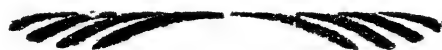
સૌંદર્ય પ્રશંસા સાંભળી ફ્રેજ સ્વતઃ અત્યંત આદર પામી.
તે સમજી કે તેના પ્રયત્ન પાત્ર સચ્ચદ અહમદને સિરાજે જોયો
નથી. તેણે પ્રદુલ્લસિતે કહ્યું, “બ્રાહ્મેશ્વર આપ આપનો પ્રેમભાવ
અદર્શિત કરો છો ? દાસી તેથીજ આપને સ્વરૂપા ભાસે છે.”

સિરાજઃ—નહિં ફ્રેજ આજ તારી પ્રત્યેક વાતમાં નવિનતા
જોવામાં આવે છે. આજ તારું સૌંદર્ય એટલું બધું પ્રદુલ્લભ ભાસે છે
કે, જાણે રૂપની પરમ છટા બહાર નીકળી આવી છે. આટલી બધી
સ્વરૂપા મેં તને અગાઉ કેદી જોઈ નથી. ઘરમાં દાખલ થતાંજ મેં
તને દેવાંગના માળી લીધી પરંતુ તારા પ્રત્યુત્તરોથી મારો ભ્રમ વિ-
ખરાઈ ગયો છે. તારા રૂપ રાશીને જોતાં મને એમ લાગે છે કે,
આજ કોણ જાણે કયા ભાગ્યશાળીના લલાટમાં તારું સંયોગ મુખ
લખ્યું હશે ?”

સિરાજનો આવો મર્મભેદક વાર્તાનાપ સાંભળી ફ્રેજનું હૃદય
કમ્પી ઉઠ્યું. મુખ મ્લાન થઈ ગયું. તરતજ તેને ભાન આવ્યું કે,
સિરાજનુંદૌલા તેની વિપત્તિ સ્થિતિ ન જાણી લે ! ભયને કોરોડ પૂર્વક
છૂપાવી તે બોલી “જોઈ, આજ હું કેવી સ્વરૂપવાન લાગું છું ?”
આટલું કહી તે સિરાજ સામેથી પેતાનું મુખ વાળી દર્પણ પાસે
ચાલી ગઈ. પરંતુ સિરાજની ફૂટ બુદ્ધિ પાસે તેનું આતુર્ય નકામું
હતું. સિરાજ પૂછે તેની સાથે દર્પણ પાસે જઈ ઉભો અને યુક્તિ
પૂર્વક બોલ્યો, “ફ્રેજ, ખાત્રિ થઈ ! શું તારા રૂપપર તું પોતે તો

“સોદિત નથી થઈ ગઈ?” ફેણ મૂકું મન્દ હાસ્યભર બોલી, પોતાની આંખો બંદે કાંઈ પોતાનું સૌંદર્ય કેવી રીતે બોધ શકે? પંદિ જે તે બાદશાહની આંખોએ આકર્ષક જણાય તો એનું કારણ એ પ્રતીત થાય છે કે પ્રણયીની આંખોમાં પ્રણયિની સદૈવ સુંદર જણાય છે. “વાત વાતમાં ચિત્તનો ભાવ સ્પષ્ટ થઈ ન જાય” તેની સિરુજે ખરાબર સંભાળ રાખી તેણે સમયવર્તી હજી, “ચાલો રાત બહુ વીતી છે. તેથી નિદ્રાવશ થઈએ.”

આજતો ફેણ બચી તેણે કંઈપણ બોલ્યા વગર નિદ્રાનું આહવાન કરવાના પ્રયત્નો કર્યા.

પરિચ્છેદ ૬

ફેણની દુર્ગતિ.

સન્દેહ મેઘનો સિરજુદૌજના હૃદયમાં જન્મ થયો તે ધીરે ધીરે તેના હૃદય આકાશમાં સર્વત્ર વ્યપ્ત થયો, ફેણ બીજાના પ્રેમમાં આબદ થઈ છે કે નહિ તેની પ્રતારણા અર્થે દિન પ્રતિદિન તેનું હૃદય શંકાશીલ થવા લાગ્યું.

એક દિવસ રાત્રિ પ્રયઃ શેષ માત્ર હતી. સિરજના સઘળાં સાથીઓ મદિરાપાનમાં ચકચૂર બની બેસી ગયા હતા. હાસ દાસીઓ પણ નિદ્રાવશ હતાં. કેવળ મહેલનાં દ્વારપંરે સંત્રીઓ

જાત્રત હતા. આ વખતે પ્રમોદગૃહનો લાગ કરી સિરાજે-બેગમ મહેલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પગમાં ઉપાન નહોતા. સાથે મશાલચીને પણ લીધો નહોતો. સિરાજુદ્દોલાનો હેતુ ચોક્કસ જણાવ આવતો હતો કે આજે તેણે કંઈ ગુપ્ત કર્મ કરવા ધાર્યું છે.

ધીમે ધીમે તેણે ફૈજના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેણે જો કંઈ જોયું તેથી તેનું હૃદય ક્રોધથી દાઝી ઉઠ્યું. તેની આંખોમાં અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. આટલા દિવસ સૂધી તે જેની શોધમાં હતો તેનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો. તેણે જોયું કે તેની પ્રાણેશ્વરી ફૈજ કાંઈ બીજા પુરૂષ સાથે પ્રેમાલીંગન કરી સૂઈ રહી હતી. તે પુરૂષ બીજો કોઈ નહિ પણ તેની માસી આયમના બેગમનો સ્વામી સય્યદ અહમદ હતો. સિરાજનું હૃદય ક્રોધથી અધીર થઈ ઉઠ્યું. પ્રતિહિંસાની જ્વાલાથી ઉત્તેજિત થઈ તેણે બન્નેને વધ કરવા મ્યાનમાંથી તરવાર ખેંચી. દીપકના પ્રકાશમાં તરવાર વિઘ્નતસમાન ચમકી રહી; પરંતુ તરતજ તેના મનમાં કંઈ વિચાર આવ્યો. તરવાર તેણે મ્યાન કરી પલંગ પાસે આવી તે સોચવા લાગ્યો,

“અરે સ્ત્રી જાત કેટલી અવિશ્વાસિની છે? જેને પ્રાણથી પણ અધિક સમજી મેં મારાં હૃદય અને પ્રાણ અર્પણ કર્યો હતો, જેના એક પળના વિયોગથી મને સંસારશૂન્ય લાગતો હતો, જેના પ્રત્યેક અંગમાં અનુરાગ પ્રકટ જણાતો હતો તેનું શું આવું નિંદ્રા આચરણ! આ કેવો વિશ્વાસઘાત! સ્ત્રી જાતિનાં હૃદયો કેટલાં કૃતમ્મ અને નિષ્ફૂર છે?”

રાજકુમાર! વેશ્યા ફૈજને વિશ્વાસઘાતક સમજી તું સમસ્ત સ્ત્રી જાતિની નિંદા ન કર! સ્ત્રી જાતિપર અકારણ દોષારોપણ શા

માટે કરે છે. ? શું અખિલ ભૂમંડળમાં ફ્રેજ નેવીજ અવિશ્વાસિના સ્ત્રીઓ નિવાસ કરે છે ? તું રમણીઓના હૃદયની પરીક્ષા યથાર્થ રીતે કરી શક્યો નથી ? સતી કોણ અને અસતી કોણ તેનો વાસ્તવિક ભેદ તને સમજાયો નથી ? તે વેશ્યાને પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો અને તેથી જ આજે તને પ્રણયનૈરાશ્ય અનુભવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે તેથી જ આજે મર્મભેદક યાતના સંસાર સમસ્તની શાંતિ સમયે તને ભોગવવી પડે છે !

સિરાજુદ્દૌલા ફ્રેજની વિશ્વાસઘાતકતાની જોટલી આલોચના કરવા લાગ્યો તેટલું તેનું હૃદય દુઃખ, ક્ષોભ, ક્રોધ અને અભિમાનથી વ્યાકુલ થવા લાગ્યું. તેનું હૃદય સ્થિર રહી શક્યું નહિ. તે પોકારી ઉઠ્યો, “ ફ્રેજ ! ફ્રેજ ! ”

પ્રેમ સુખમાં સૂતેલ નાયક નાયિકાની નિદ્રાનો ભંગ થઈ ગયો. તેઓએ આંખો ઉઘાડી તો જણાયું કે, પલંગ પાસે સિરાજુદ્દૌલાની સાક્ષાત્ યમસમાન મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. બન્નેના પ્રાણ ઉડી જવા લાગ્યા. સમ્યદ અહમદ વિલગ્ન કર્યા વગર નહો. તેને નાસતાં જોઈ સિરાજુદ્દૌલાએ હસીને કહ્યું, “ માસાજી શા માટે ભાગો છો ? થોડો વખત ઉભા રહી આપની પ્રણયિનીનો અંત આપની આંખોથી જુઓ અને પછી જાવ. ” પરંતુ સમ્યદ અહમદ તેની વાત સાંભળવા ઉભો રહે, એટલો મૂર્ખ નહોતો. સિરાજે ફ્રેજને પોતાના પાસે બોલાવી કહ્યું, “ જે વાત શોધી કાઢવાને હું ઘણા દિવસથી મથન કરું છું તે સત્ય હકીકત અતે મેં શોધી કાઢી છે. કહે આજ તું તારી કેવી વાફ-ચાતુરીથી છૂટવા માંગે છે ? તે દિવસે સમ્યદ અહમદને મેં સ્પષ્ટ રીતે જોયો નહોતો એટલે તને કંઈ પણ

કહેવું મને અનુચિત જણાયું હતું. મને જણાયું હતું કે એ કદાચ મારો ભ્રમ પણ હોય! કોઈ ખાખતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મેળવ્યા વગર હું એક વ્યક્તિનું સર્વસ્વ ખુચવી લેવું યુક્ત માનતો નથી. આજ સૂધી હું એમ માનતો હતો, કે લોકો જેવાં બહારથી દેખાય છે તેવાંજ તેનાં હૃદય હશે. આ સરળ માન્યતા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી મેં આજસૂધી તારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી હતી. પરંતુ આજે જે કંઈ મેં જોયું છે, તેથી મને દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. મેં આટલા દિવસ સૂધી હલાહલ વિષને અમૃત માની પીધું છે. ફ્રેજ, એક દિવસ પણ મને ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે, તું આટલે દરજ્જે કૃતદ્રી હોઈ શકે ! આજે તારું દુષ્કૃત્ય જોઈ મને ઉચિત શિક્ષા મળી ગઈ છે. મારી ખાત્રી થઈ છે કે જે કોઈ વેશ્યાના પ્રેમમાં લુબ્ધ થઈ પોતાનાં તન-મન-ધન તેને અર્પણ કરે છે તેના જેવો મૂખ આ સૃષ્ટિમાં બીજો કોઈ ન સમજવો. ધિક્કાર છે તને અને તારા જન્મ દાતાએને ? શું વેશ્યાઓમાં પ્રેમનો સર્વથા અભાવજ હોય છે ? ”

સિરાજનાં આવાં કોઈ યુક્ત વચનો ફ્રેજથી વધારે વખત સહન થઈ શક્યાં નહિં ! તેણે કહ્યું, “ નવાખ તમે જે કંઈ કહો છો, તે સધળું સાચું છે. કુલટાઓ ઉપર કોઈ જાતનો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ નહિં. કિન્તુ નવાખ આવાં સુયોગ્ય વચનો તમે મને સંભળાવો છો, તેને બદલે આપની માતાને સંભળાવો તો તેથી તમને વધારે ફાયદો થઈ શકશે. ” આ શબ્દો ફ્રેજએ પોતાનું મૃત્યુ સમીપ જોયા પછીજ ઉચ્ચાર્યા હતા. તે સાંભળતાંજ સિરાજુદ્દૌલાની મૂર્તિએ ઉત્કટ ભાવ ધારણ કર્યો. મુખમંડળ પ્રાતઃકાલના સૂર્યની પેઠે રક્તવર્ણનું થઈ ગયું. આંખો ફાટી ગઈ અને તે ચોમેર ફરવા

“સાગી, તે દાંતો પીસી ખેલ્યો,” “પ્રાપિણી, તું પોતે એવી છે, ત્રેથી બીજાને નિંદે છે ? તું જાણે છે કે તારું મૃત્યુ અત્યારે મારી મૂકીમાં સમાયેલું છે ? શું તું મારી માતા ઉપર કંટાક્ષ કરવાની હિમ્મત કરે છે ? શું તને તારું જીવન .વેશ પણ વહાલું ત્રથી ? તારી બુદ્ધીમાં આવો ભ્રમ કેમ થયો છે ? હું કોણ છું, તેનું તને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે ! હવે હું તને ઉચિત દંડ આપીશ. તારું મૃત્યુ નજીક છે. તું શિયાળણી થઈ સિંહણની હાંસી કરે છે ”

દ્રૈષ્ટએ જે રીતે સિરાળુદૌલાને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો તેથી તેને તેના મૃત્યુનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે ! ત્યારે તે સિરાળુદૌલાથી અત્યારે ડરે છે શા માટે ? જીવનની આશાથી નિરાશ થઈ તેણે કહ્યું, બાદ-સાહ, હું જાણું છું કે તમે બંગાળ બિહાર, આરિસાના ભાવી નવાબ છો. રાજકુમાર ! યદ્યપિ હું વેશ્યા છું, મારો ધંધો નીચ છે, છતાં હું કોઈને અનુચિત વાત સંભળાવવા માંગતી નથી. તમે તમારી ઇન્દ્રિયનુસાર મારો વધ કરી શકો છો યા ઉચિત દંડ દઈ શકો છો ! પરંતુ રાજાએ વિચાર કરી અપરાધીને શિક્ષા કરવી જોઈએ. જે વેશ્યા છે તે શું કદિ એક મનુષ્યના પ્રેમમાં અનુરક્ત હોઈ શકે ? તેને તો નિત્ય પરપુરુષ સાથે પ્રેમ જોડવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જે તેની પાસેથી સત્કર્મની આશા રાખ્યામાં આવતી હોય તો તેને સ્ત્રી જાતિના અમૂલ્ય પદ ‘સતી’ એ ઉપનામથી વર્ણિત રાખી શા માટે વારાંગના એ પદથી સંબોધવામાં આવે છે ? વિશેષમાં હું કહું છું કે, મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે સત્ય કહ્યું છે, તેમાં અસત્યનો અંશ નથી.”

સિરાળુથી આ સહન થઈ શક્યું નહિ. રાગરોમે ક્રોધ બ્યાપ્યો. જાણે આખું શરીર અગ્નિ વર્ષાવતું હોય તેવી તેની ભીપણ

આકૃતિ બની ગઈ. તેણે દાંત કચકચાવી કહ્યું, “જો મને પહેલેથી
એવી ખબર હોત કે સર્પ પોતાનો જાતિ સ્વભાવ કદિ છોડશે નહિ
તો તારા જેવી કુલટા પર અનુરકત બની લાવિષ્યમાં આવી યાતના
સહન કરવાનો પ્રસંગ કદિ આવવા દેત નહિ. ફ્રેજી, તારા વ્યહવાર
અને આ વખતે શબ્દોથી મને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું છે. તેં જે
ભયંકર વિશ્વાસઘાત કર્યો છે તેનો ઉચિત દંડ હવે સહન કર! જેવી
રીતે તેં મારા સુખની આશાઓ નિર્મૂળ કરી છે તેવી જ રીતે
હું તને ભોગવવા ધારેલા સઘળી જાતના જંગલ-સુખોથી વંચિત
કરીશ.” આટલા શબ્દો પૂર્ણ કરતાંજ તેણે સિંહ પેટે ગર્જના કરી.
“અરે કોણ છે કે? શીઘ્ર કેટલાક નોકરોની નિદ્રાનો ભંગ થઈ
ગયો. તેઓ દોડતા આવ્યા અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા, “હુનૂર,
સેવકોને શી આજ્ઞા છે?”

સિરાજ :—એકદમ આ દુઃસ્થિતિને એકાંતમાં લઈ જઈ કેદ
કરો અને ઈંટોથી સઘળાં બારણાંઓ ચણી દ્યો કે જેથી અંદર
જરા પણ હવાનો સંચાર ન થઈ શકે. વિશ્વાસઘાતિનીને પરિચય થવા
હો કે સિરાજુદ્દૌલા સાથે છળ ખેલવાથી અને ખીજા સમયે પ્રેમ
ભોગ કરવાથી તેની શી ગતિ થાય છે!”

આ કઠોર આજ્ઞા સાંભળી સઘળા કોપી ઉઠ્યા. મનમાં સોચના કરવા
લાગ્યા કે “ફ્રેજીને ભાગ્ય આમ નિર્માણ થયું હશે” નોકરોને સ્થિર ઉભા
રહી ગયેલ જોઈ સિરાજુદ્દૌલાએ ક્રોધાતૂર થઈ કહ્યું, “જો ફ્રેજીની
પેટે તમારા ભાગ્યમાં લખેલું ન હોય તો મારી આજ્ઞાનું શીઘ્ર પાલન
કરો.” અનુચર વર્ગ ડરી ગયો. તેઓએ પ્રાણ લયથી તરતજ ફ્રેજીને
પકડી. ફ્રેજીએ યદાપિ લાંબો સમય થયાં પોતાના જીવનની આશા

એડી હતી છતાં જ્યારે તેણે તેને ઈશ્વરી બંધ કરવાની શિક્ષા સાંભળી
 સારે આવી વિષમ સ્થિતિના લયથી જરા વિચલિત થઈ હાથ જોડી
 તેણે પ્રાર્થના કરી, આદર્શ, મેં અનુચિત કર્મ કર્યું છે, તેથી મારા
 પ્રાણ ખુશીથી લ્યો, પરંતું શાહજાદા ! આ દીનની એ પ્રાર્થના છે
 કે મને આવી સખ શિક્ષા ન કરો. ખીજા કોઈપણ ઉપાયથી ભલે
 મારા પ્રાણ લ્યો. ” ફ્રેજની કોઈપણ વાંત સિરાજીલાએ ન માની
 તેને પ્રાર્થના કરતી જોઈ તેનો અવશેષ ક્રોધ જાગ્રત થયો. તેણે
 ગર્જના કરી કહ્યું, “ તે જે કૃતમતા દર્શાવી છે તેને માટે આ
 સજા પણ પૂરતી નથી. જે આથી પણ વિશેષ કઠિન સજા અલારે
 મારા ધ્યાનમાં આવે તો તે પણ હું મારા ક્રોધને શાન્ત કરવા
 ખાતર અજમાવવાને ચૂકું નહિં. હું તારી જરા પણ તાત સાંભળવા
 માંગતો નથી. જ્યાં સૂધી તારી દર્દશા હું મારી આંખોથી જોઈ
 નહિં ત્યાં સૂધી મને કોઈપણ પ્રકારે શાન્તિ મળશે નહિં. અલારે
 તારી પાપી સુરત મારા સામે છે તે દરમ્યાન હું મને અત્યંત અપ-
 વિત્ર સમજું છું. ફ્રેજ મરવાને તૈયાર હતી. જે દુઃખ આવી પડવાનું
 હતું તેમાંથી છૂટવાનો તેનો કશો ઉપાય રહ્યો નહિં, પછી તેને લય
 હવે શાનો રહે ? તે અત્યંત ગર્વથી બોલી, “ સિરાજ તું મારા
 જેવી અજાણનો વિના અપરાધે પ્રાણ લઈ આ અનુચિત દંડ દે
 છે. મારો તો સ્વભાવ અને જે ધર્મ હતા તે પ્રમાણે હું વર્તી છું પણ
 તું યાદ રાખજે કે તને આવા અમાનુષિક આચરણનું કડવું ફળ
 ભોગવવું પડશે. યદિ આ દુનિઆમાં પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તો
 મારું એ વચન સહ્ય થશે કે જેવી રીતે અકારણ મારા તું પ્રાણ
 લે છે, તેવીજ રીતે તું અકાલ મૃત્યુને શરણે થઈશ. મનુષ્યને મન

જીવનની શું કામ્મત છે, તેનો અનુભવ તને ત્યારે અવશ્ય થશે.

સિરાંગ ફ્રેજના આ વચનો સાંભળી કમ્પિત થયો; પરંતુ કોઈ અને વેરની ધૂનમાં તેનું હૃદય એટલું બધું કઠોર બની ગયું હતું કે, ફ્રેજનાં વાક્યોની અસર ઝાઝો વખત સૂધી રહી નહિં. હિલટો તેનો કોધામિ વિશેષ પ્રજ્વલિત થયો. તેણે નોકરોને આજ્ઞા કરી: “હું આની કંઈ પણ વાત સાંભળવા માંગતો નથી; શીઘ્ર અહિં આથી તેને લઈ જાઓ.”

આજ્ઞાનું ત્વરાથી પાલન કરવામાં આવ્યું. ફ્રેજ વિશેષ કંઈ બોલી નહિં. તેને એક નાના ઘરમાં બંધ કરવામાં આવી અને તેનું દ્વાર ઘંટોથી ચણી લેવામાં આવ્યું. ફ્રેજ શ્વાસ રૂધિર થવાથી તેમજ શુદ્ધાથી વ્યાકૂલ બની, તે ઘરમાં કેંક આશાઓ ભરી અકાલ મૃત્યુ વશ થઈ.

પરિચ્છેદ ૭

હૃતકૃતિસા.

મંગલમય ભગવાન જે કંઈ કરે છે, તે સધળું સારું કરે છે. આપણે સધળા સ્વાર્થ વશ છીએ, તેથી સમજ્યા વગર તે મંગલમય નામપર કલંક ચઢાવીએ છીએ અને તેને નિષ્ક્રિય એવું ઉપનામ આપીએ છીએ. પરંતુ ઇશ્વરનાં સર્વ કામો મંગલમય હોય છે, કારણકે તે પોતેજ

મંગલ સ્વરૂપ છે.

સિરાંગુદ્ધાંજ્ઞા ધોર ઇદ્રિય પરાયણ હતો. સતીનું સતીત્વ નષ્ટ

કરતાં તેને જરાપણ સંકાય થતો નહિ ! આથી કરણામય પ્રભુએ એવી ઘટના હંપસ્થિત કરી કે જેથી સિરાજુદ્દોલાની ખુદિમાં થોડું પરિવર્તન થયું ! ગત પરિચ્છેદાન્તરગત ઘટનાથી તેના હૃદયને એવો પ્રબળ આઘાત થયો કે સ્ત્રી જાતિ તરફ તેને થોડો ઘણો તિરસ્કાર ઉભવ્યો. અને તેના પરિણામે સતિનાં સત્ત્વિયની રક્ષા થવા લાગી જે કે તેના હૃદયમાં સ્ત્રી જાતિ માટે તિરસ્કાર ઉભવ્યો; છતાં તે તેનીથી સદંતર અલગ થઈ શક્યો નહિ. હુતુનિસા નામક એક રમણીના સૌંદર્ય પર મુગ્ધ બની તેનો અનુરક્ત બન્યો અને તેને પોતાની પટરાણી બનાવી. તેના શિવાય તે બીજી કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમ પાશમાં આવ્યો નહિ.

હુતુનિસા જેવી રૂપમાં આદ્યતીય હતી, તેવીજ તે ગુણવંતી હતી. તે રૂપગુણમાં નારીજાતિમાં શિરોમણિ હતી. શું પાઠકગણ તેનો ઇતિહાસ જાણવા માગે છે ? ચાલો આપણે તેનું યથાર્થ વર્ણન કરીએ.

જેમને ઇતિહાસનું જ્ઞાન છે, તેમણે કદાચ મોહનલાલનું નામ સાંભળ્યું હશે. જે મોહનલાલનું નામ ઇતિહાસમાં સ્વર્ણાક્ષરેથી અંકિત છે, જેના અદ્ભૂત વીરત્વની ખ્યાતિ ભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, તે વીર કેશરી મોહનલાલની હુતુનિસા ભગિની થાય. મોહનલાલની જ્ઞાતિ કાયસ્થ હતી. દરિદ્રતાના આવરણને લીધે બાળ બહેનનું પાલણુ પોપણુ નવાબ અલીવર્દીખાંના ઘરમાં થયું હતું. હુતુનિસા સાધારણ પરિચારિકાનું કામ કરતી હતી અને મોહનલાલ નવાબની સેનાનો એક સૈનિક હતો. કિન્તુ બાળ્યયુગ સદૈવ એક સંરખું ફરતું નથી. કર્મબંધીન તે પોતાનું કાર્ય કર્યું જાય છે. અંધારાથી બિસ્ફુક

બને છે. અને ભિક્ષુક પળમાં રાજા બને છે, તે ભાગ્યચક્રના પ્રભા-
વથીજ! એક વખત જેનો અધઃપાત થયો હતો તેવાં મોહનલાલ
અને હુતુનિસા ભાગ્યના સર્વોત્તમ શિખરપર પહોંચ્યાં. હુતુનિસા
અનુપમ સુંદરી હતી. તેનામાં નવ યૌવનનો સંચાર થયો એટલે તેની
રૂપ જ્યોતિ અત્યંત ખીલી રહી. તેનું આવું સર્વોત્તમ સુંદર સ્વરૂપ
જોઈ સિરાળુદૌલા મુગ્ધ બની ગયો અને દિનપ્રતીદિન તેના
તરફનો પ્રેમ શનૈઃ શનૈઃ વિકસિત થવા લાગ્યો. સ્ત્રી જાતિ તરફ
તેને જે ધૃણા ઉત્તન થઈ હતી તે મેઘ રૂપી સમૂહ ધીમે ધીમે
તેના હૃદયાકાશમાંથી વિખરાઈ જવા લાગ્યો.

સિરાળુદૌલા હુતુનિસાની અનેક પ્રકારે ચિકિત્સા કરવા
લાગ્યો, એક દિવસ તેણે હુતુનિસાને સંદેશો મોકલ્યો કે, તારે
મારા આનંદ અર્થે હમારા મિત્રમંડળમાં આવી મળવું. હુતુનિ-
સાએ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે, જે સ્ત્રી પતિ શિવાય બીજા કોઈ
પણ પુરૂષ સાથે વિલાસ કરે છે તે સ્ત્રી નથી પણ વેશ્યા છે. હું
વેશ્યા નથી. હું યુવરાજના અન્ન અને આશ્રય વડે આ સ્થિતિએ
પહોંચી છું, પરંતુ તેના બદલા પેટે હું મારું સતીત્વ વેચવા મા-
ગતી નથી. તેના પ્રત્યુત્તરથી સિરાળુદૌલાને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ
પણ તેનું હૃદય પ્રસન્ન થયું! પુનઃ એક વખત તેની પરીક્ષા કરવાને
સિરાળુદૌલા અત્યંત દ્રવ્ય તેમજ મહા મૂલ્યવાન આભૂષણ વિગેરે
લઈને રાત્રિએ તેના ઘરમાં પેઠો. હુતુનિસા તેને જોઈને ભયથી
કમ્પવા લાગી. તે ગદગદિત થઈ બોલી “ જહાંપનાહ, આ અધારી
રાત્રિમાં આ અનાથિનીના ઘરમાં આપેલા હેતુથી પ્રવેશ કર્યો છે?
આ સમયે આપનું આગમન મારા ઘરમાં જાહેર થશે, તો

મારાં નામ પર મિથ્યા કલંક લાગશે. તેથી કૃપા કરી આ અભાગિનીના ગૃહનો અત્યારે શીઘ્ર ત્યાગ કરશે. સિરાળુદ્દાલાએ હસતાં કહ્યું, સુંદરી, તારાં નવયૌવન પર મુગ્ધ બનીએ છું. તમારું પ્રેમ પાત્ર બનવાને આવ્યો છું. તેના બદલામાં આ સર્વ અલંકારો હું તને અર્પણ કરું છું. એનો અંગિકાર કરી મને કૃતાર્થ કર. તાસ વિરહથી હું ધણા નિવસ થયાં પીડાઉં છું; માટે મને નિરાશ ન કર. — સિરાળનાં આ વચનો સાંભળી હ્રુત્ક્રુન્નિસા અત્યંત ભય પામી પરસ્વેદથી તેનું અંગ ભીંજાઈ ગયું થોડી વાર મૌન્ય ધારણ કરી તે બોલી, “બાદશાહ, હામા કરો; ધન કે આભૂષણની લાલસાથી હું સતીત્વ રૂપી પરમ ધર્મનો ત્યાગ કાળાંતે પણ નહિ કરું. જે સ્ત્રી આવા લોભથી પોતાનું શિયળ રત્ન ગુમાવે છે, તેવી સ્ત્રીઓ ઇશ્વર તેમજ સૃષ્ટિની નજરમાં અત્યંત ધિક્કારને પાત્ર છે. આપ મારી આશા છોડી દો. હું આપની આશ્રિતા છું. તેની સાથે આવો અસદ્ વ્યવહાર રાખવાની ઇચ્છા આપે કરવી જોઈએ નહિ! જે આપ રક્ષક થઈ લક્ષક બનશો તો પછી મારે કેનો આશ્રય માગવો? રાજા અસ્હાધ્યને સહાધ્ય આપે છે. આપ તેજ રાગ્નરૂપ હોઈ આવું અવિચારી કૃત્ય શા માટે કરો છો? મારા જોવી દુઃખી સ્ત્રીને કલંક સાગરમાં કુખાવવાનું પગલું શા માટે ભરો છો? હું કુમારી છું. કુમારી ઉપર અત્યાચાર કરવો એ રાજા માટે શોભારૂપ નથી.”

સિરાળ:—સુંદરી! તું વૃથા આસંકા શા માટે કરે છે? તું આવાં આભૂષણો અને આટલું બધું દ્રવ્ય મેળવવાની અમૂલ્ય તક શા માટે જવા દે છે? વગર સંકોચે તેનો તું સ્વીકાર કર અને મારી વાસના પૂર્ણ કર! હું તારાપર આસક્ત બન્યો છું, મટે

વિલંબનો ત્યાગ કર અને મને વિરહાગ્નીથી બાળ નહિં. તું કલંકનો બચથી કરે છે, પણ ક્ષેર નિશા સમયે આપણું કૃત્ય કોણ જાણી શકવાનું છે ? વૃથા વાદ કરી સમય શા માટે વિતાવે છે. આવ, મને આલિંગન કર !

જ્યારે હોઠ ઉપાય બાકી રહેતો નથી ત્યારે રમણીનો છેલ્લો ઉપાય રુદન છે. હ્રુત્પ્રુનિસા નિરૂપાય બની આંખોમાં આંસુ લાવી બોલી, “આદશાઠ યથાર્થ હું, આપનું અન્ન ખાઈ પેપાણા છું, યદ્યપિ હું મુસલમાન બની છું, પરંતુ મારું શરીર હિન્દુ જાતિના રક્તથી બન્યું છે અને તેથી મુસલમાન હોવા છતાં પણ હું મારાં હિન્દુ રીતિ-નીતિ આચાર વીચાર કદી પણ છોડીશ નહિ ! અનાભાવથી મૃત્યુ બલે આવે, આપના હાથથી મારા પ્રાણ વિસર્જન બલે થાય, કિન્તુ પતિ શિવાય હું બીજા કોઈ પણ પુરુષના હાથમાં હું મારું શિયળ રત્ન જવા દઉંશ નહિ ? જે સ્ત્રીને ધર્મ તરફ અભિરુચી નથી, પાપમાં સદા જેની જાત્રાતિ છે, તે શિયળનો પ્રતાપી મહિમા સમજી શકતી નથી. તે ઇચ્છામાં આવે તેના સાથે વિહાર કરે છે. હું પ્રાણ બચાવી ધર્મનું સમર્પણ કરવા ઇચ્છતી નથી. જે મને ધર્મની સાક્ષીએ પોતાની પત્ની બનાવશે, તેમને હું મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરીશ. અને હું તેની આરાંકિત થઈ રહીશ. તેટલા માટે આપ મારી આશા છોડી દો અને લોક નિંદાથી મારી મુક્તિ થાય તેવું કરો ! ઇશ્વર આપણું સર્વદા મંગલ કરશે ?”

અંતે હ્રુત્પ્રુનિસાનો જય થયો. સિરાજહૌલા તેનું પવિત્ર હૃદય અને મંગલાત્મક સંકલ્પ જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન અને આનંદિત થયો. સ્વતઃ તેની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને તેની દ્રવ્યતા તથા આત્મ નિમિત્ત જોઈ તત્કાળ તેણે કહ્યું, “હ્રુત્પ્રુનિસા હું સત્ય કહું

છું કે અત્યારે તારી પ્રેમાકાંક્ષાને લીધે હું અહીં આવ્યો ન હતો. મારી ઇચ્છા તારી પરીક્ષા કરવાનીજ હતી. તારે મન સ્ત્રી જીવનનું મૂલ્ય શું છે, તે હું આંજો બરાબર સમજ્યો છું. ફ્રેજ સાથેના વ્યવહારથી મને જેટલે દરજ્જે સ્ત્રી જાતિ તરફ તિરસ્કાર, ઉમ્મત થયો હતો તેટલે દરજ્જે તે આંજો મને સ્ત્રી જાતિનો પવિત્ર હૃદયનો પરિચય કરાવ્યો છે. હું એ ચિકિત્સા કરવા આવ્યો હતો કે સ્ત્રી જાતિના સતીત્વના ગૌરવથી તું આભૂષણ અને દ્રવ્ય સંગ્રહને અધિક સમજે છે કે નહિ? તે સર્વથા જય મેળવ્યો છે. હુત્ક્રુનિસા !

સરાજુલાની પત્ની બનવાને સૃષ્ટિમાં માત્ર તું એકજ સ્ત્રી છે. હું તને મારી અર્ધાંગના રૂપે ગ્રહણ કરવા માગું છું. કહે, તારી શી ઇચ્છા છે ?

હુત્ક્રુનિસાને પોતાના આવા અપૂર્વ બાહ્યોત્કર્ષમાં સહસા વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેણે કહ્યું, “આદેશાહ, હું આપની દાસી છું. દાસીનો ઉપહાસ કરવો આપને ઉચિત નથી.” આમ કહેતાં કહેતાં તેની આંખોમાં જલ ભરાઇ આવ્યું. અને તેથી તેનો કપોલ પ્રદેશ બીંબવા લાગ્યો.

સિરાજઃ—હુત્ક્રુનિસા હું તારી હાંસી કરતો નથી. હું સત્ય કહું છું. આજથી મેં તને મારી પટરાણી બનાવી ! માત્ર રૂપ પર નહિ પણ તારા ગુણ પર મોહિત બની હું તારો આંજો મારી પત્ની તરીકે અંગીકાર કરું છું. યદિ તને મારી વાત પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો હું ધશ્વરને સાક્ષી રાખી કહું છું કે, આજથી તું મારી ધર્મ પત્ની બની.

હુત્ક્રુનિસા વધારે કંઈ બોલી શકી નહિ; તે મનમાં સોચવા લાગી કે; આ શું સત્ય છે? મારા બાહ્યનો આવો પરમ વિકાસ ? શું

ખરેખર હું બંગાલ બિહાર, ઓરીસાના નવાબની બેગમ બનીશ?
સિરાબુદ્દૌલાએ તેને નિઃસ્તબ્ધ ઉમેલી બેઠી કહ્યું “લુટ્ઠનિસા ? શું
સોચ કરી રહી છે ?” શું મારી પ્રાર્થનાનો તું અનાદર કરવા માંગે છે ?
“હવે, લુટ્ઠનિસામાં વાત કરવાની શક્તિ આવી. તેણે સ્મિત કરી કહ્યું,
“હાં “આપ દના કરી મને આવું મહાન પદ આપોછો તો મારાથી અન-
સમ્મત કેમ થવાય ? !” આટલું કહેતાંજ તેણે સિરાબુદ્દૌલાના
હસ્તમાં આત્મસમર્પણ કર્યું”.

લુટ્ઠનિસાએ મુસદ્દમાની નામ ધારણ કર્યું હતું, કિન્તુ તેને લી-
ધે હિન્દુ જાતીનાં રક્ત કે ગુણનો લોપ તેનામાંથી થયો નહોતો. લ-
જ્જા, દયા, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, અને પવિત્રતા આદી ગુણો કે
જેને લીધે હિન્દુ સ્ત્રી સંસારમાં આદર્શ સમાન છે તે સધળા ગુણો લુટ્ઠ-
નિસામાં વિદ્યમાન હતા. અને તેનાજ પ્રભાવ વડે તે આજે બંગાલ,
બિહાર, ઓરીસાના નવાબની ધર્મ પત્ની બની શકી છે.

પરિચ્છેદ ૮

મરાઠાઓનો ત્રાસ.

શમાં ચોમેર ખળભળાટ જાગ્યો ! લોકો ઉપર
અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ આવવા લાગી. પ્રાયઃ
બધા પોતાની મુંડીઓ ગુમાવવા લાગ્યા. દેશમાં
હાહાકાર વર્તી રહ્યો ! દુઃખ-અને સોકથી લોકો
આકુળ બન્યા. ભોજન પાનની પણ તંગી પડવા લાગી ! દક્ષિણમાંથી

મહારાષ્ટ્રના લોકોનાં દલ ઉપર દલ આવવા લાગ્યાં અને તેઓ કહે તેમ ગામેં ગામ લૂંટ ચલાવવા લાગ્યા. જે લોકો પાસે વિપુલધન સંપત્તિ હતી તે લોકો પણ રસ્તામાં રખડતા જિખારી બની ગયા. સર્વ લોકો દારુણ દારિદ્રાવસ્થા ભોગવવા લાગ્યા. આટલું છતાં જેઓ જન્મભૂમિની માયા-મમતા છોડી શક્યા નહિ તેઓ આવી વિષમ સ્થિતિ થવા છતાં જન્મભૂમિમાં નિવાસ કરી રહ્યા. ઘણા લોકો પોતાના વતનનો ભાગ કરી જે આવ્યું તે લઈ દેશાન્તર વાસ કરવા નીકળી પડ્યા. મોટા પ્રાંતો, શહેરો, ગામડાંઓ ઉજ્જડ બનવા લાગ્યા. મરાઠા લોકોના અસાચારની સીમા નહોતી. તેઓ ઘરો બાળી નાંખતા હતા. અને ખેતરમાં અનાજ સરખું રહેવા દેતા નહિ.

ધીમે ધીમે આ ખખર નવાખ અલીવદીખાંને પહોંચ્યા. દૂતે પદ્ધતિ અનુસાર નમન કરી કહ્યું, “જહાંપનાહ, દેશ, નગર અને ગામો વસ્તી વિહીન બની ગયાં છે. સર્વત્ર શ્મશાનતુલ્ય જણાય છે.”

નવાખ અલીવદીખાંએ પૂછ્યું, “કેમ, શાથી આ સ્થિતિ ઉદ્ભવી છે ?”

દૂતે હાથ જોડી કહ્યું, “બાદશાહ, વરાહ પ્રદેશથી રાધાજી ભોંસલેના સેનાનાયક ભાસ્કર પંડિત અને પૂનાથી બાલાજીએ ઘસી આવી સર્વ નગરોની આવી દુઃખદ હાલત કરી છે. પ્રજાજન પાસેથી જે કંઈ હતું તે સર્વ લૂંટી લેવામાં આવ્યું છે. સર્વ લોકો પ્રયંડ પરિતાપ ભોગવે છે. પ્રજા વર્ગનો મોટો ભાગ સર્વ નાશ યોગે પોતાનાં વતન છોડી દેશાંતર નિવાસી થયો છે.”

દૂતનાં વચન સાંભળી નવાખ અગાઢ વિચારમાં પડ્યો. પુનઃ તેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો, “તે લોકો પ્રજાને પીડિત કરી તેઓની સંપત્તિનું હરણ કરે છે કે યુદ્ધમાં પણ ઉતરે છે ?

દૂતઃ—તેઓનાં વર્તન પરથી જણાય છે કે રાજ્ય લોભ તેઓમાં જણાતો નથી. જો તેઓનો એ ઉદ્દેશ હોય તો શાસન પ્રણાલિ સ્થાપવામાં જો મહા નિંદ્રા રીતિ કમી છે, તેવી રીતે લોકોનાં ધન માલ લૂંટી તેઓને કર રીતે કેમ પળવે ?

અલીવર્દીઃ—ત્યારે તેઓનો ઉદ્દેશ શો છે ?

દૂતઃ—મને લાગે છે કે, તેઓ માત્ર અર્થાભિલાષી છે. તેઓ ધન માંગે છે.

દૂતનાં આવાં વચનો સાંભળી સહુ સભાજનો હસવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા, “ નિશ્ચય માનો કે તે લોકો ક્ષત્રી-વીર નથી, પણ તરકર-લૂંટારા છે. ”

દૂતઃ—માનો કે તેઓ ચોર છે તો પછી તેઓને પોતાની સાથે સેના લાવવાની શી જરૂર ?

અલીઃ—તેઓ સાથે કેટલું લશ્કર છે ?

દૂતઃ—લગભગ દશ હજાર માણસોનું !

અલીઃ—અને લશ્કરો શું એક ખીજા સાથે મળી ગયાં છે ?

દૂતઃ—નહિં; અને જૂદા રહી લૂંટફાટ ચલાવે છે.

અલીઃ—તેઓના સેના નાયક કોણ છે ?

દૂતઃ—મેં આપને પ્રથમથીજ વિદિત કર્યું છે કે રાધાજીનો ભાસ્કર પંડિત સેનાનાયક છે. અને ખીજા લશ્કરનો અધિનાયક આલાજી પોતે છે.

અલીવર્દીખાંએ થોડો વિચાર કરી પછી સૈન્યને સજ્જ થવાની આજ્ઞા કરી. અને તેજ દિવસે પ્રયાણ કર્યું. નવાખે વિચાર કર્યો કે, સૈન્ય લઈ, ચડાઈ લઈ જઈશ તો તેથી મરાઠાઓ ભય પામી

નાસી જશે. કિન્તુ આ વિચારમાં તેણે થાપ ખાધી હતી. શીઘ્ર તેના આ મતંવ્યનું નિવારણ થઇ ગયું. તેણે આગળ વધી જોયું તો જણાયું કે મરાઠાઓએ કટવારનો કિલ્લો હાથ કર્યો હતો. નવાખરે જણાયું કે માત્ર ભય ખૂતાવવાથી આ લોકો ડરી નથી. જરૂર યુદ્ધરંગ મચાવવો પડશે; મનમાં આવે, સંકલ્પ કરી તરતજ તેણે ધાવણી નાંખવાની આજ્ઞા કરી અને મરાઠાઓએ યુદ્ધમાં ઉત્તરવાનું આમંત્રણ કર્યું. કિન્તુ મરાઠાઓ કટિબદ્ધ થયા નહિ. તેઓએ યુદ્ધ કરવું યોગ્ય ધાર્યું નહિ આથી તેઓએ એક યોજના ઘડી કાઢી, થોડુંક સૈન્ય નવાખરના લશ્કર સામે લડવા મોકલ્યું અને તેનો ખીજો હિસ્સો જૂદાં જૂદાં ગામોમાં લૂંટફાટ કરવાને મોકલી આપ્યો. “ ચૈત્ય કાર્યમાં તેઓની નિપુણતાએ આડો આંક વાળ્યો રાત્રીએ નવાખરની સેનામાંથી સેનાના કપડાં, શસ્ત્રો અને બધા પેય પદાર્થોની પણ ચોરી થઇ ગઇ.

આથી અક્ષીવર્દીખાનું ચિત્ત અત્યંત વ્યગ્ર થયું અને એક પ્રકારે તેનું મન નિરાશ થયું. દિનરાત તેના વિચારમાં વ્યતીત થવા લાગ્યા. મરાઠાઓ યુદ્ધ કરવા કોઈ રીતે ઇચ્છતા નહોતા. તેઓનો આશય એ હતો કે નવાખરની ચિત્ત સમૃધ્ધિ અસ્તવ્યસ્ત રહે અને તદનુસાર તેઓના લૂંટના વ્યાપારમાં કોઈ અંતરાય નાંખી શકે નહિ. આ પ્રસંગે મરાઠાઓએ સુયોગ મેળવી મુર્શીદાબાદ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંના કુખેર સમાન અતુલ ધન સંપત્તિના સ્વામી જગતશેઠનું ઘર લૂંટ્યું. વિશેષતઃ તેઓએ વૈશ્ય વ્યાપારી અને માર્ગમાં જે ઘર સામે આવ્યાં તે સર્વને લૂંટ્યાં. માત્ર રાજ્ય પ્રાસાદ અસ્પર્શ રહ્યો. જ્યારે નવાખરે આ હકીકત સાંભળી ત્યારે

તેને અત્યંત ચિન્તા થઈ. તે યુદ્ધ ભૂમિનો ત્યાગ કરી રાજ્ય પ્રાસાદ અને પરિવારની રક્ષા કરવાને ત્વરાથી મુશિંદા બાદ આવી પહોંચ્યો. તેણે શહેરમાં પગ મૂક્યો કે બીજી બાજુએથી મરાઠાઓએ રૂખ સદ બીધી. નવાબે રાજ્યધાનીમાં આવી જોયું તો માલુમ પડ્યું કે શહેર સંપૂર્ણ રીતે શ્રીભટ થઈ ગયું હતું. માણસોની વસ્તી નહોતી અને જે કંઈ પ્રજા હતી તે સઘળી દારિદ્રવશાત અત્યંત દીન બની ગઈ હતી. ચોમેર હાહાકાર વર્તી રહ્યો હતો.

જગતશેઠના ખજાનામાંથી પ્રાયઃ એક કરોડ રૂપિયા લૂંટી જવામાં આવ્યા હતા. નવાબનું ચિત્ત અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યું. લોકોને જેમ તેમ સમજાવી તેણે સ્થિર કર્યા પણ તેના હૃદયનો વ્યાધિ કોઈ રીતે શમ્યો નહિ. મરાઠાઓએ જે જગતશેઠના ખજાનો લૂંટ્યો તો તેઓ ભવિષ્યમાં રાજ્યપ્રાસાદ લુંટાવાને તત્પર કેમ નબને? જ્યાં સુધી લુંટારાઓને પરાસ્ત કરી નસાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રાજા પ્રજા ઉભયની સલામતી નથી, એમ તેની ખાત્રિ થઈ.

અતે દીર્ઘ વિચારણા પછી જ્યાં સુધી મરાઠાઓને તેના રાજ્યમાંથી નિર્મૂલ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી રાજ્ય પરિવારની રક્ષાનો ભાર તેણે કોઈ ઉપયુક્ત જનને સોંપવા ધાર્યો. કારણકે યદિ પરિવાર સુરક્ષિત ન હોય તો દુશ્મનોનું દમન કરવાનું કાર્ય નિશ્ચિંત થઈ આરંભી શકશે નહિ, એવું તેણે ધાર્યું. વિચીક્ષણ અલીવર્દીખાંએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી પદ્મા અને મહાનન્દા નદીના સંગમ પર ગોદાગાડો નામક સ્થાનપર વાસ-ભવન નિર્દિષ્ટ કરી પોતાના સર્વકુટુંબને ત્યાં નિવાસ કરવા મોકલ્યું અને તેના રક્ષણને સર્વ કાર્યભાર પોતાના જમાઈ નવાજિશ મુહમ્મદને સોંપ્યો.

આ પ્રમાણે દીર્ઘદ્રષ્ટિથી કામ લેવામાં નવાખનો ખીજો પણ ઉદ્દેશ હતો. પદ્મા અને મહાનન્દા બન્ને નદીઓ અત્યન્ત વેગવાળી હતી. તેને પાર કિતર્યા વગર મરાઠાઓ સહેલાઈથી ગાંધાગાડી ઉપર આક્રમણ કરી શકશે નહિ એવું માની પોતાના પરિવારને ત્યાં મોકલવામાં તેનો નિશ્ચય વિશેષ દ્રઢીભૂત થયો હતો. પરિવારના આવા શાન્તિ નિરુપણથી નવાખ સમ્પૂર્ણ નિશ્ચિંત થયો નહિ. લૂંટારાઓની દોડધામથી રાજ્યમાં અશાંતિ પેદી હતી અને ઘણે સ્થળે અરાજકતા વ્યાપી હતી. પ્રથમ તેણે તેનું નિવારણ કયું અને સઘળે સ્થળે જયઘોષણકરી ઉચિત અંદોષસ્ત કર્યો. સિરાળુદોલ ને શિર મુર્શિદાબાદની રક્ષાનો ભાર નાંખવામાં આવ્યો. દિવાન રાજવલ્લભ ને ઠાકા સુરક્ષિત રાખવાનું સોંપવામાં આવ્યું અને જૈનુદિન તથા સય્યદ અહમદને પટણા, ફર્નિયા અનુક્રમે રક્ષણ અર્થે સોંપવામાં આવ્યાં.

આટલો અધો સુયોગ્ય અંદોષસ્ત રાખવા છતાં મરાઠાનો પ્રભાવ રૂંધી શકાયો નહિ. તેઓએ નવાખ અને તેના માણસોને ભૂલથાપ ખવડાવી પોતાનો વ્યવસાય જરૂરી રાખ્યો. હંમેશાં નવી ફરીયાદો નવાખ પાસે આવવા લાગી અને પ્રજા પોતાના દુઃખ અને દુર્ગતિની ફરિયાદ તેની પાસે લાવી મુકિત અર્થે પ્રાર્થના કરવા લાગી. ઘણા લોકોએ પોતાના જન્મસ્થાનોનો ત્યાગ કરી પુનઃ જંગલવાસ કર્યો. નવાખે જોયું કે મરાઠાનો પ્રભાવ તોડી પાડવો એ સહેલું કામ નથી. દુઃસ્મન સામે લડીને પરિણામ લાવી શકાય છે પણ ધાડપાંડુઓને સહજમાં પહોંચી વળાતું નથી. લૂંટારાઓ રાજ દંડથી ડરે છે. ? ચોરો ચોરી કરી લોકોના ધનમાલ ઓળંગે છે પણ

ઘાડપાડુઓને કોઈનો ડર હોતો નથી. તેઓ રાજદંડથી ડરતા નથી. અને લોકોના જનમાલ જાહેરમાં ખુંચવી લે છે. આવાં અત્યાચારીઓને તો છલબલથી અથવા યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વશ કરી શકાય અથવા તો તેઓનો સમૂળગો નાશ થાય તો નિસ્તાર પમાય, અન્યથા નહિં.

કોઈ રીતે નવાખને શાન્તિ વળી નહિ. પડી પાણુ ચિત્ત સ્થિર થતું નહિં. રાતદિવસ તેને સૈન્ય સાથે મરાઠાઓની પાછળ “ફૂવું” પડતું હતું. જ્યારે તેણે જોયું કે મરાઠાઓને યુદ્ધ વડે પરાસ્ત કરી શકશે નહિ ત્યારે તેણે એક યુક્તિ રચી બાલાજી પાસે સંધી-પ્રાર્થના માટે તેણે એક દૂત મોકલ્યો.

યથાસમય દૂત બાલાજી પાસે પહોંચ્યો. દ્વારપાલે બાલાજીને દૂતના આગમનની ખબર પહોંચાડી દૂતને અંદર આવવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી. અંદર પહોંચતાજ તેણે અત્યંત વિનય પૂર્વક બાલાજીને નમન કર્યું. બાલાજીએ તેને બેસવા ફરમાવ્યું અને પછી પૂછ્યું, દૂત તું ક્યાંથી આવે છે ? દૂતે ધીમે સ્વરે કહ્યું, “ હું નવાખ અલીવર્દીખાંના શિબિરમાંથી આવું છું. ”

બાલાજીના વિસ્મયની સીમા રહી નહિ ! નવાખ તેનો પ્રબળ શત્રુ હતો. શત્રુએ દૂત મોકલ્યો છે તેનું શું કારણ હોવું જોઈએ ? કુતુહલવશ થઈ તેણે દૂતને પૂછ્યું, ‘ નવાખની શી ઇચ્છા છે ? તને અંત્રે શા માટે મોકલવામાં આવેલ છે ?

દૂત:—આપના સાથે સન્ધિ કરવાને.

બાલાજી અર્ધપૂર્વક બોલ્યો, “ તારે શું નવાખને અંતે મારા બળનું યથાર્થ લાભ થયું છે ? યુદ્ધમાં મને પહોંચી વળવું અસાધ્ય

‘આની તે શું સલાહનો પ્રસ્તાવ કરવા માગે છે ? વાર, બહુ સારું ! તારાં આ વંચમથી મારું હૃદય અત્યંત સંતુષ્ટ થાય છે. મરાઠાઓ સામે યુદ્ધ કરવું અને તેઓને અંકુશમાં લાવવાની ચેષ્ટા કરવી, એ નવાબ જેવા વૃદ્ધ પુરૂષનું કામ નથી. જો નવાબને આ સુમતિ સૂઝી નહોત તો એક વખત એવો આવત કે તેને મુશ્કિલાવાદનું રાજ્યપદ પાંચુ ભાવિષ્યમાં છોડવું પડત. હવે મને સમજાય છે કે નવાબ બુદ્ધિમાં વ અને ચતુર છે. યુદ્ધમાં મરાઠાઓથી હારી ભવિષ્યમાં પોતાની સ્થિતિ હાસ્યાસ્પદ બનાવવી તે પહેલાં સન્ધિનો પ્રસ્તાવ કરી તેણે પોતાના પ્રતાપને અખંડ રાખવાની આ ઘટના રચી છે. પરંતુ ચિન્તા નહિ ! મને તેની એ ઇચ્છા મંજૂર છે. ”

બાલાજીનાં આ તીક્ષ્ણ અને ગર્વિષ્ટ વાક્ય દ્વતથી સહન થઈ શક્યાં નહિં. તેણે હાથ જોડી કહ્યું, “ વીરવર, યદિ વાતચિત દરમ્યાન આ દાસના મુખમાંથી કોઈ અનુચિત વાત લીકળી જાય તો ક્ષમા કરશો. આપ જે અનુમાન કરો છો, તે ભ્રમણા માત્ર છે. નવાબ અલીવર્દીખાં યદ્યપિ વૃદ્ધ બની ગયા છે છતાં તેના સામે હાથમાં તલ્લવાર પકડી યુદ્ધ ખેલવું એ એક વીર પુરૂષ માટે પણ અતી કઠિન છે. આપની સેના કંઈ મોટી નથી. નવાબ તમારું બળ જોઈને જરા પણ વિચલિત થયા નથી. વિશેષતઃ દિલ્હીશ્વર મુહમ્મદશાહ વિદ્યમાન છતાં જે સ્વાધીન ભાવથી બંગાલ, બિહાર, એરીસા ઉપર શાસન ચલાવે છે તે આપનું મુઠ્ઠા ભર સૈન્ય જોઈ ડરી જાય એવું આપ સમજશો નહિં. યુદ્ધમાં તે કંદે પાછી પાતી કરે તેમ નથી.

બાલાજી:—વાર, તું જે કંઈ કહે છે તેમાં મને વિશ્વાસ છે. કિન્તુ નવાબનું લશ્કર કેટલું છે ?

દૂત:—હામા કરો ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું આપી શકતો નથી. પરંતુ આપની અહિંઆ ભૂલ થાય છે. યુદ્ધમાં દ્રોણની સંખ્યા શું કરી શકે છે ? લડાઈમાં યુદ્ધ કૌશલ પ્રમુખપદ ભોગવે છે. જે સરદાર યુદ્ધ કૌશલ બાણુતો નથી તેનો અસંખ્ય સૈન્ય અને વિપુલ યુદ્ધ સામ્રાજી હોવા છતાં પરાજય થાય છે.

દૂતનો આ યુક્તિપૂર્ણ ઉત્તર સાંભળી બાલાહનો અંતરાત્મા સંતોષ પામ્યો, પુનઃ તેણે પૂછ્યું, “ દૂત, મને એક પ્રશ્ન પૂછવાની ઉત્કંઠા થાય છે. જે નવાખ અલીવર્દીખાંને મરાઠાઓ અને બાલાહનો ત્રાસ ન જણાયો હોય તો પછી આમ સન્ધિ અથવા તને ચાઠવવાનો હેતુ શું છે ? ” દૂતે આ પ્રશ્ન સાંભળી સહાસ્ય કહ્યું, “ સરદાર તેનો આશય જૂદો છે. ”

બાલાહ:—શો આશય છે, તે તું જાણે છે ?

દૂત:—હા ! તે મને જાત છે !

બાલાહ:—તું દૂત હોવા છતાં નવાખનો અભિપ્રાય કેમ જાણી શક્યો ! શું તેણે પોતાની મનઃસ્થિતિ તારા પાસે પ્રલક્ષ કરી હતી ?

દૂત:—નહિં નવાખે મને કંઈ કહ્યું નથી.

બાલાહ:—ત્યારે પછી આ વાત તું કેવી રીતે જાણી શક્યો ?

દૂત:—વીરવર ! જે દૂતનું કામ કરે છે તે પોતાના માલિકના મુખ ઉપરથી તેનો મનોભાવ કળી શકે છે જે દૂત આવી શક્તિ ધરાવતો ન હોય, તે દૂતનું કામ કરવાને અયુક્ત સમજવો.

બાલાહ:—ત્યારે તું વર્ણવીશ કે સન્ધિનો પ્રસ્તાવ કરવામાં નવાખનો શું આશય છે ?

દૂત:—હા ! ઘણી ખુશીથી ! નવાળ બહાદુર મરાઠાઓ સાથે સન્ધિ કરવા માગતા નથી. તેમની ઇચ્છા આપની સાથે સન્ધિ કરવાની છે.

ખાલાજી વિસ્મિત મુખે પૂછવા લાગ્યો, “ મરાઠાઓ સાથે સન્ધિ કરવાને બદલે કેવલ મારા સાથે સન્ધિ કરવામાં શું પ્રયોજન સમાયેલું છે ? ”

દૂત:—નવાળ બહાદુરને ધાડપાડુની પ્રકૃતિવાલા પંડિત ભાસ્કર તરફ અંતરથી તિરસ્કાર છે જે પુરુષ યુદ્ધમાં ઉતરવાને બદલે કાયર પુરુષની પેટે-ચોરોની પેટે લોકોને પજવે છે તેની સાથે આપ માની શકો છો કે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના નવાળ મિત્રતા કરે? ભાસ્કર પંડિત મરાઠાના નામને લાયક નથી. ડાકુ છે. વીરહૃદય-અલીવર્દિયાં તેની સામે મિત્રતા નહિ રાખવામાં પોતાનું ભૂષણ સમજે છે. આપ વીર અને તેજસ્વી સેના નાયક છો. તેથીજ નવાળ આપની સાથે સન્ધિથી આબદ થવાની અભિલાષા ધરાવે છે. તેમનો આંતર હેતુ એ છે કે આપ જેવા વીર પુરુષની મદદથી દિલ્હીનું સિંહાસન પોતાના અધિકાર નીચે લાવવું.

દૂતનાં આ અપૂર્વ ચતુરી ભર્યાં વચનો સાંભળી ખાલાજી વિશેષ પ્રશ્નોત્તર કરી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું, “ સન્ધિ અર્થે નવાળ શું શરતો કરવા માગે છે ? ”

દૂત યદિ આપ નવાળને સહાયતા આપી દિલ્હીશ્વરને પરાસ્ત કરવામાં સહાયભૂત થાવ તો ભવિષ્યમાં નવાળ આપને મુશ્કિલાવાદની રાજ્ય ગાંદી ઘણી ખુશીથી આપશે અને આપને તેના અધિરાજ અનાવશે.

બાલાજી!—હું આ પ્રસ્તાવ સાથે સમ્મત નથી. મુસલમાન દિલ્હીનાં સિંહાસન પર બેસે.

અને હું હિન્દુ મુસલમાનને આધીન રહું, એ નહિં બનવા જેવી વાત છે. મરાઠાઓ કદિ મુસલમાનને નમવાના નથી.

દૂત:—તો પ્રછી આપ શી શરતો થાય તો સન્ધિ કરવાને ઉદ્યત થાવ ?

બાલાજી:—મને દ્રવ્ય જોઈએ છિએ. જે અલીપર્દીખાને સલાહ કરવાની ઇચ્છા હોય તો અર્થ લાભ શિવાય હું બીજી કોઈ માગણી સાથે સમ્મત નથી.

દૂત મનમાં હસ્યો અને બોલ્યો, “આપ કેટલું દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખો છો ?

બાલાજી:—એક કરોડ રૂપિયા.

દૂત:—તે તમને આપવામાં આવે તો આ દેશમાંથી ચાલ્યા જવાનું વચન આપો છો ?

બાલાજી:—ખુશીથી !

દૂત:—પુનઃ તો નહિં આવો ?

બાલાજી—નવાબને કદાચ મારી સહાયની આવશ્યકતા જણાયતો આવીશ નહિં તો કદિ નહિં !

દૂત:—તો હવે સન્ધિ કરવાનું નક્કી થાય છે. આપ આપને નિર્ણિત રકમ મળે એટલે સન્ધિ પત્ર પર હસ્તાક્ષર કરી આપજો હવે હું જવાની આજ્ઞા માગું છું.

આટલું કહી દૂતે પ્રયાણ કર્યું.

પરિચ્છેદ ૯

સંધિ કરવાના પ્રયત્નો.

લાજ સાથે સંધિ કરવાનું નવાળે નક્કી કર્યું, પણ રૂપિઆ ક્યાંથી લાવવા અલીવર્દીખાંએ જોયું કે ખજાનામાં તેટલા રૂપિયા નથી. આથી તેનું ચિત્ત અપાર ચિન્તા સાગરમાં નિમગ્ન થયું. યદિ ખાલાજીને

ધ્વિજીત દ્રવ્ય નહિં આપવામ આવે તો મરાઠાના અસાચારથી ભવિષ્યમાં દેશની વિશેષ અધોગતિ થવાની. લોક ભૂખેમરશે અને દેશ છોડી ભાગી જશે. પ્રજાને લીધે રાજાનું અસ્તિત્વ છે. પ્રજાના સુખમાં રાજાનું સુખ સમાયેલું છે, પ્રજાની શાન્તિ તે રાજાની શાન્તિ છે, પ્રજાનું ધન તે રાજાનું ધન છે. અને પ્રજાના મંગલમાંજ રાજાનું મંગલ છે. જ્યારે રાજા પ્રજાનો આવો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે ત્યારે પ્રજા અસાચારથી વતનનો ત્યાગ કરે, અન્ન વગર ભૂખેમરે, તો પછી રાજા રાજ્ય શી રીતે ભોગવે અને કોના ઉપર રાજ્ય કરે?

નવાળે ધાર્યું કે જ્યાં સુધી ખાલાજીની દ્રવ્યાભિલાષા સંતોષવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી પ્રજા શાન્તિ પામશે નહિ અને ઉપદ્રવ શાન્ત થશે નહિ. તેના હૃદયમાં દારણુ વ્યાકુલતા આવી વ્યાપ્ત થવા લાગી અને જેવી રીતે રાજા હરિશ્ચંદ્રે ઋષિ વિશ્વત્સિત્રનું કણ જ્યાં સુધી ચૂકાવ્યું નહોતું ત્યાં સુધી તેને સંસાર સમસ્ત અંધકારમય લાગતો હતો તેવી રીતે અલીવર્દીખાંને અખિલવિશ્વ અંધકારમય જણાવા લાગ્યું. જ્યારે તેને કોઈ ઉપાય મળ્યો નહિ ત્યારે તેણે નિરાશ થઈ

અંતે સિરાળુદોલાની સલાહ લેવાનું હાંચત ધાયું. માતામહના આ-
 ગા મળતાં શીઘ્ર સિરાળુદોલા હીરાગીલમાંથી રાજભવનમાં આવી
 પહોંચ્યો. નવાળ તેની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તેણે દોહિત્રીનો અત્યંત
 આદર, પૂર્વક સત્કાર કર્યો અને મંત્રણાગૃહમાં જઈ તેને પોતાની સામે
 આસન આપ્યું. ત્યેમકુશળ પૂછ્યા બાદ નવાળે વાતચિત શરૂ કરી
 :-“સિરાળ, ધાડ પાડુઓના ભયથી રાજ્યમાં મોટી ઉથલ પાથલ થઈ
 રહી છે. પ્રજા અત્યંત કષ્ટ પામે છે કોઈ એ દેશાંતર વાસ કર્યો છે, કો-
 ઇએ જંગલમાં જઈ આશ્રય લીધો છે. પ્રજાને લીધે રાજાનું રાજ્ય છે.
 રાજાએ પ્રજાનાં ધન, પ્રાણ, કુલ—મર્યાદાની રક્ષા ન કરે, પ્રજાનાં
 દુઃખથી દુઃખી થાય નહિ અને તેને દુઃખોમાંથી મુક્ત કરવાને યત્ન
 ન કરે તો અંતે તે રાજાના રાજ્યનો નાશ થાય છે. જે
 આપણે મરાઠાઓના ત્રાસથી પ્રજાનું રક્ષણ કરશું નહિ તો રાજ્ય
 ક્ષમશાન બની જશે માટે આપણે કોઈ પણ ઉપાયે પ્રજાના રક્ષણનો
 માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ ?”

સિરાળ:-વડીલશ્રી, મરાઠાઓનું દમન કરવામાં આટલી બધી
 ચિન્તા શા માટે કરો છો ! યુદ્ધમાં આપણે તેઓનો પરાજય કરશું
 આપની સત્તા આગળ તેઓની શક્તિ શી કે માયું ઉંચું કરી શકે !

નવાળે જરા વિંપાદ યુક્ત હાસ્ય કરી કહ્યું, “ સિરાળ, તલ-
 વારની સહાયથી અથવા યુદ્ધ વડે હું જે તેઓનો પરાજય કરી
 શકું તો પછી આમ ચિન્તા કરવાની જરૂર શી ? જે તેમ બનતું
 હોય તો મરાઠાઓને આપણે ક્યારના હાંકી કાઢ્યા હોત ! પરંતુ
 સિરાળ યુદ્ધમાં તેઓનો પરાજય કરવો અને આપણા દેશમાંથી
 તેઓને હાંકી કાઢવા એ સહજ સાધ્ય નથી.

સિરાજી:—તો શું મરાણ્યો એવા વીર છે કે તેઓનો પરાજય કરવો આપણા માટે અશક્ય છે ?

નવાળા:—હા સિરાજી ! એક રીતે તેઓનાથી મારો પરાજય થયો છે. જો તેઓ સામે આવીને યુદ્ધ કરે તો કંઈ ચિન્તા નહિ ! તેઓ તો લૂંટફાટ ચલાવવા માગે છે. તેઓના દરેક પ્રયત્ન લૂંટફાટ કરવાની સરલતા યોજવા માટે હોય છે. કદાચ તેઓ સામા આવે છે ! તો વાસ્તવિક તેમાં તેજ સ્વાર્થ રહેલ હોય છે. વિશેષમાં તેઓ યુદ્ધ કરતા નથી.

સિરાજી:—આપે શું તેઓના સામે યુદ્ધ કર્યું હતું ?

અલી:—મેં તે લોકો ઉપર આક્રમણ કર્યું તો તેઓએ થોડું સૈન્ય મારા સામે લડવા મોકલ્યું અને શેષ ભાગ લૂંટફાટ કરવા નીકળી પડ્યો. તેઓ અત્યંત કુશળ છે. યાદ આપણે તેઓને વશ નહિં કરી શકશું તો રાજ્ય રક્ષણની આશા તે માત્ર દુરાશાજ સમજવી. વળી બાલાજી અત્યંત ચતુર છે. તેના પાસે મોટું સૈન્ય છે. પહેલાં આપણે તેને નિયમમાં લાવવો જોઈએ, પછી પંડીત ભાટકરનો આપણે સહલાઈથી પરાજય કરશું.

સિરાજી:—તો પછી આપે શી યોજના ઘડી રાખવી છે ?

અલી:—ભાઈ તે ઉપાય મેં યોજી રાખ્યો છે. બાલાજી સન્ધિ કરવામાં સમ્મત થયો છે.

સિરાજી:—ત્યારે ઠીક શા માટે કરવી ? કોઈપણ ઉપાયે પ્રજાના દુઃખનું નિવારણ થઈ શકતું હોય તો રાજ્યએ તે માર્ગ ત્વરાથી ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

અલી:—તે હું સાચી રીતે જાણું છું પરંતુ એક અગત્યના સમયને લીધે સન્ધિ હજી થઈ શકી નથી.

સિરાજ :—વડીલશ્રી ! એવું શું કારણ છે ?

અલી :—બાલાજી દ્રવ્ય માગે છે. તે સિવાય તે કાંઈ રાત્રે સમજતો નથી.

સિરાજ :—મારું માનવું છે કે શત્રુ રાજ્યની આકાંક્ષા રાખ્યાં વગર માત્ર દ્રવ્ય માંગતો હોય તો તે તેને આપી શાન્ત કરવો એ ઘણું સારું છે.

અલીવર્દીખાં સિરાજના આ પ્રત્યુત્તરથી કંઈક અપ્રસન્ન બન્યો. તેણે કહ્યું. “ સિરાજ તું કહે છે તે સાચું છે પરંતુ એટલા રૂપિયા ક્યાં છે ? ”

સિરાજ :—શું રાજ્ય ભંડારમાં એટલું દ્રવ્ય નથી ?

અલી :—જે કંઈ છે તેનાથી કાર્ય સાધી શકાય તેમ નથી.

સિરાજ :—બાલાજીને આપણે કેટલું દ્રવ્ય આપવું જોઈએ ?

અલી :—એક કરોડ રૂપિયા ! સિરાજ જો આટલું દ્રવ્ય આપણે બાલાજીને આપી શકીએ તોજ રાજ્ય રક્ષા થઈ શકશે તારે એક કામ કરવું પડશે.

સિરાજ :—શું કામ ? ખુશીથી આજ્ઞા કરો.

અલીવર્દીખાંએ અત્યંત ગંભીરતાપૂર્વક તેમજ કતરાયેલી આંખે કહ્યું, “ સિરાજ વિશેષ શું કહ્યું ? જો તું મને ત્રીસ લાખ રૂપિયા એકત્ર કરી આપે તો હું બાલાજી સાથે સન્ધિ કરી રાજ્ય રક્ષા કરું ? નહિંતો પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવશે ” સિરાજે હોલાએ હસી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો “ વડીલશ્રી દ્રવ્ય માટે આંખ આવી પ્રગાઢ ચિન્તા શા માટે કરે છે ? આપને આધીન રાજા મહારાજાઓ

જમીનદારો ઇત્યાદી છે. તમે તેઓની પાસેથી સહેલાઈથી દ્રવ્ય મેળવી શકશો.

અલી :—હું નથી ધારતો કે તે લોહા ખુશીથી આપે ! કદાચ તેઓને દ્રવ્ય આપવાની ફરજ પાડવામાં આવે તો મને શંકા રહે છે કે તેઓ મરાઠાઓ સાથે મળી જવાની તક સાધશે !

સિરાજ ! રાજ્ય ચલાવવું એ અત્યંત કઠિન વસ્તુ છે. સ્થળે સ્થળે વિરોધ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અનેક આપત્તિઓ આવી ઉપસ્થિત થાય છે ! પળવારમાં વિચિત્ર પરિવર્તનો થતાં વાર લાગતી નથી ! તેટલા માટે સમ્પૂર્ણ વિચાર કરી, દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરી પ્રજાનું હૃદય સમજી રાજ્ય રાજ્ય કરવું જોઈએ. આ પ્રસંગે મારી ઇચ્છા રાજ્યો પ્રાપ્તિ દ્રવ્ય મેળવવાની નથી. કદાચ તેનું વિપરીત પરિણામ આવે !

સિરાજ :—વડીલશ્રી ! હું એમ નથી કહેવા માગતો કે આપ તેઓને કોઈ પણ જાતની જમીનગીરી વગર દ્રવ્ય આપવાની ફરજ પાડો. આપ તેઓના પાસેથી કરજે રૂપિયા મેળવો. હું નથી ધારતો કે પછી તેઓને અસંતુષ્ટ થવાનું કંઈપણ કારણ રહે ! આપ એક વખત તેઓને તેવી મતલબનો પત્ર લખો. હું ખાત્રી પૂર્વક જણાવું છું કે તેઓ આપની માગણી વિના સંકોચે સ્વીકારશે.

સિરાજની આ સલાહ નવાખતે પસંદ આવી. તેને અંધકારમાં માર્ગ મળ્યો ! તેણે અત્યંત આનંદથી સિરાજનું મુખ પકડી કહ્યું “તારાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિબળનું મને આજે યથાર્થ ભાન થયું છે ! ધન્ય છે તને ! હવે મને શ્રદ્ધા રહે છે કે રાજ્યનું રક્ષણ થશે.”

સિરાજ :—વડીલશ્રી, આપ દ્રવ્ય આપી ખાલાજી સાથે સન્ધિ કરવા માગો છો પરંતુ પંડિત ભાસ્કરને શાન્ત કરવા કયો માર્ગ ઇષ્ટ ધાર્યો છે ?

અલી:—એક વખત બાલાજી સાથે સન્ધિ થાય પછી ભાસ્કરનો ડર નથી. બાલાજી બંગાલાનો ત્યાગ કરે કે તરતજ તારે સમજવું કે ભાસ્કર આ દેશનો ત્યાગ કરશે.

સિરાજ:—ભાસ્કર પંડિત અને બાલાજી બંને ભિન્ન ભિન્ન દેશના છે. બાલાજીની સાથે સન્ધિ કરવાથી ભાસ્કર તેનું પાલન કરવાને બંધાયેલો નથી. બાલાજી સન્ધિ યોગથી પોતાને વતન જશે પણ હું માનું છું કે તેથી ભાસ્કર પંડિત ઉપદ્રવ કરતો અટકશે નહિં.

અલી:—સિરાજ ! રાજ, મહારાજ, બાદશાહ, સમ્રાટ સર્વમાં કૌશલ એ એક અધિક બલ છે. અસંખ્ય સૈન્ય હોવા છતાં જો જય મેળવી શકતો નથી, જેના પાસે દ્રવ્ય હોતું નથી, તે કૌશલ્ય બળે જય મેળવે છે. ભાઈ સિરાજ ! આ સમયે હું તે કૌશલ્ય ગુપ્ત રાખવા નાગું છું. કદાચ એ પોતેજ પ્રકાશમાં આવશે ! કૌશલ બળ વડે જ્યારે કોઈ કામની સિદ્ધિ કરવી હોય ત્યારે કોઈ દલાડો પ્રથમથી તેનો પ્રકાશ કરવો નહિ.

સિરાજે વિશેષ કંઈ પૂછ્યું નહિ ! તેણે આજ્ઞા માગી હીરાજીલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અલીવર્દી ખાંએ રુણ મેળવવાના પત્રો લખી રાજ, મહારાજાઓ ઉપર રવાના કર્યા.

પરિચ્છેદ ૧૦

ભાસ્કર પંડિતની માગણી.

તે સંધિ થઈ ! બાલાજીએ જો પછી અલીવર્દીખાંના રાજ્યમાં અલાચાર-ઉપદ્રવ, યુદ્ધ-વિગ્રહ ઇત્યાદિ કશું કર્યું નહિ. તે પોતાનું સૈન્ય લઈ ખુના ચાલ્યો ગયો. બાલાજીએ એક કરોડ રૂપિયાનો સ્વીકાર કર્યો અને સલાહ

કરી તેની નવાબે ચોમેર ઘોષણા કરી દીધી. વિશેષતઃ તેની સાથે એ પાણુ ઉમેર્યું કે યદિ પંડિત ભાસ્કર આવી રીતે દ્રવ્ય લાભ મેળવી સન્ધિ કરવાને તત્પર હોય તો નવાબ તેમ કરવાને ખુશીથી સમ્મત થશે. નવાબની આ ઇચ્છા દેશમાં સર્વત્ર પ્રકટ કરવામાં આવી. જ્યારે ભાસ્કર પંડિતે સાંભળ્યું કે નવાબ રૂપિયા આપી સન્ધિ કરવાને તૈયાર છે; ત્યારે કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તત્સંબંધી તેના હૃદયમાં વિચારો ઉપર વિચાર આવવા લાગ્યા. આજ સૂધીના તેના વ્યવસાયમાં આ એક વિશેષ ચિન્તા આવી ઉમેરાણી. કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું તે સંબંધી દીર્ઘ કાળ સૂધી વિચાર્યા છતાં તે ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો નહિ. આથી તેણે શીઘ્ર પોતાના વિશ્વાસુ સલાહકાર દેવવરને બોલાવી મંગાવી તેમને અભિપ્રાય મેળવવો ઇષ્ટ ધાર્યો. આજા પ્રમાણે દેવવરના આગમન પછી તેણે તેને ‘પૂછ્યું’, “દેવવર નવાબે જે ઉદ્ઘોષણા કરી છે, તે તમે સાંભળી હશે.

દેવ:—હા, પ્રભુ, તે મને વિદિત છે !

ભાસ્કર:—દેવવર, ત્યારે આપણા માટે હવે કયો માર્ગ ધ્રુષ્ટ છે ? જે માર્ગ આપણે ગ્રહણ કર્યો છે તે ઉપરજ ચાલવું કે નવાજ સાથે સન્ધિ કરી રૂપિયા લઈ સ્વદેશ વિદાય થવું ? મેં અત્યારસૂધી તે સંજ્ઞા ધણો વિચાર કર્યો છે પરંતુ મારું ચિત્ત કોઈ દિશામાં સ્થિર થતું નથી. તમે કયો માર્ગ પસંદ કરો છો ?

દેવવર:—પ્રભુ, આવી મહત્વની બાબતમાં આપ મારી સલાહ લ્યો છો તેથી હું મને અત્યંત લાગ્યશાળી સમજું છું. કિન્તુ હું આપનો તાબેદાર છું ! હું આપ જેવા સુમને શી સલાહ આપી શકું ? મુખ્યત્વે કરીને સન્ધિ એ અત્યંત જોખમભરેલી બાબત છે. તેથી વસ્તુતઃ મંગલ પરિણામ આવશે કે હાનિ થશે તે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી જણાવવું એ મારા જેવા સાધારણ સિપાઈ માટે અત્યંત કઠિન છે. પ્રભો ! હું સત્ય કહું છું કે આ બાબત સંજ્ઞાથી ચોક્કસ મત આપતાં મારું હૃદય અત્યંત ભયાનિવત બને છે.

ભાસ્કર:—દેવ વર, એવો ભય રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ?

દેવવર:—ભવિષ્ય સાતુટૂળ નિવડશેજ તેની ખાત્રિ હમણાંથી કેમ અપાય !

ભાસ્કર:—દેવવર, તેવો ભય તમે રાખો નહિં તમે સાધારણ સૈનીક છો, પરંતુ તમારાં શુદ્ધિ ચાતુર્ય અપૂર્વ છે, તમે દીર્ઘ દ્રષ્ટિ વાપરી શકો છો, તેમજ સંજોગોને અનુસરી નિર્ણય આવી શકો છો ! તમારામાં મને શ્રદ્ધા હોવાથી મેં તમારી સલાહ મેળવવી ઉચિત ધારી છે તમે નિર્ભય બની તમારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય જાહેર કરો.

દેવ:—સ્વામીન! જ્યારે તમે આગ્રહપૂર્વક મારી સલાહ લેવા માગો છો ત્યારે મારો મત એ છે કે નવાળ સાથે સન્ધિ કરી લેવો, એ હવે આપણા માટે ઇષ્ટ છે.

ભાસ્કર:—તમારા આ અભિપ્રાયની દ્રઢતામાં કંઈ કારણ દર્શાવી શકશો ?

આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ દેવવર બચ પામ્યો. તેનું વદન શીકકુ પડી ગયું. તેણે અત્યંત શિષ્ટતા પૂર્વક કહ્યું, ‘ પ્રભો! યદિ મારો અભિપ્રાય તમને સ્વીકાર ન જણાય તો ક્ષમા કરશો મેં તો પહેલેથી આપને જણાવ્યું છે કે હું આપનો આજ્ઞાકિત દાસ છું. માત્ર આપની આજ્ઞાથી મેં મારો નમ્ર મત દર્શાવ્યો છે.

ભાસ્કર:—દેવવર ! ગભરાઓ નહિ. શાન્ત થાવ ? તમે વૃથા શંકા ન કરો હું તમારા ઉપર અપ્રસન્ન નથી ! તમારી સલાહનો હું અત્યંત આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું નવાળ સાથે સન્ધિ કરવામાં આપણું શ્રેય છે અને તેજ માર્ગ આપણા માટે હિતાવહ છે તે વિચાર મને પહેલાં પણ આવ્યો હતો. તમને કારણ પૂછવાનો આશંક એ છે કે જે બાબત સંબંધી મારી મનોસ્થિતિ અસ્થિર હતી, ત્યાં તમે તમારું મન કેવા દ્રઢ હેતુથી સ્થિર કર્યું છે, તે હું જાણવા માગું છું. તેથી વિના સંકેતે કારણ પ્રકટ કરો.

દેવ:—પ્રભો ! મારા મનમાં એ વિચાર આવ્યો કે બાલાજીનું સૈન્ય આપણાથી ઘણું વધારે હતું છતાં તે નવાળ પાસેથી એક કરોડ રૂપિયા લઈ પુનઃ ચાલ્યો ગયો તો પછી તેના પુરિણામ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાને બદલે આપણે આપણા માર્ગમાં પ્રવૃત્તમાન રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આપણા નાના સૈન્ય વડે નવાળ સામે યુદ્ધ કરી હવે

એકલે હાથે મુકાબલો કરવો એ સંજોગો આપણા માટે હવે અનુકૂળ નથી. જ્યાં સુધી આલાજનું લશ્કર વિદ્યમાન હતું ત્યાં સુધી આપણને આપણા માર્ગમાં ઘણી અનુકૂળતા હતી અને એક ખીજની સહાયતા મેળવી એકના સામે નવાખનું લશ્કર આવી યુદ્ધ કરે તો ખીજો તરત ખીજા પ્રદેશમાં ઉતરી નવાખનો ઉત્સાહભંગ કરે એવી તક આપણે મેળવી શકતા, પરંતુ હવે આપણને એવી સરળતા મળી શકશે નહિ ! કોઈપણ જાતના રક્તપાત વગર જો સન્ધિ કરવાની આવી શ્રેષ્ઠ તક આપણને મળતી હોય તો તેને હવે જવા દેવી યુક્ત નથી

દેવવરના વિચારશીલ વાક્યો સાંભળી ભાસ્કર અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે અત્યંત આદરપૂર્વક વેતો હાથ પકડી કહ્યું, “દેવવર, તમારી વિલક્ષણ વિચાર શક્તિએ આજ સૂધીમાં મને ઘણા લાભ મેળવી આપ્યા છે. તમે જે કારણો દર્શાવ્યાં છે તે મને માન્ય છે ભવિષ્યમાં આવા દુષ્કર કાર્યો પ્રસંગે હું તમારી સલાહ અવશ્ય લેવા ચૂકીશ નહિ.”

‘દેવ:—આપ હમેશાં મારા તરફ સ્નેહ અને અનુગ્રહ દર્શાવો છો. અને તેથીજ આવાં વાક્યો ઉચ્ચારો છો.

ભાસ્કર:—નહિં દેવવર ! તમે ખરા મંત્રી છો ! સ્વદેશ જવા પછી હું તમારી પદોત્તતિ અર્થે અવશ્ય નાંધોજીને વિસ્તાપના કરીશ.

દેવ:—એ આપની કૃપા છે.

થોડો વખત સૂધી બન્ને મૌન્ય રહ્યા. છેવટ ભાસ્કરે કહ્યું, “જુઓ દેવવર, નવાખ સન્ધિ કરવાને સહમત થાય છે તો પછી વિશેષ દ્રવ્ય મેળવવાની આ તક શા માટે જવા દેવી ?

દેવ:—હું માનું છું કે નવાખ્ય તે શરત ખુશીથી કબુલ કરશે; કારણકે અંગભૂમિ એ સુવર્ણ ભૂમિ છે.

ભાસ્કર:—તમારું કહેવું વાસ્તવિક છે! સંઘળાઓની દ્રષ્ટિ અધુના તેથીજ અંગાલ હપર ઠરી રહી છે. અંગભૂમિ કામધેનુ છે. તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવાનો આ પ્રસંગ આપણે જવા દેવો જોઈએ નહિં. દેવવર ! આજથી સઘળે સ્થળે તમે એવું જણાવી દા કે જો નવાખ્ય દોઢ કરોડ રૂપિયા આપવાને તૈયાર હોય તો આપણે ખુશીથી સન્ધિ કરશું.

દેવ:—જેવી આજ્ઞા.

આટલું કહી દેવવર સ્વસ્થાને ગયો અને ભાસ્કર પંડિતની આજ્ઞાનુસાર સર્વત્ર ખૂબર મોકલાવ્યા કે જો નવાખ્ય દોઢ કરોડ રૂપિયા આપે તો ભાસ્કર પંડિત સન્ધિ કરી, અંગાલનો લાગ કરી લવિષ્યમાં કોઈ પણ ઉપદ્રવ નહિં કરવાની શરતે વરાડ જશે.

—ૐૐૐૐૐૐ—

પરિચ્છેદ ૧૧

ભાસ્કરની હત્યા.

સમાચાર સાંભળી અલીવર્દીખાં મનમાંને મનમાં હસ્યો ! તેણે ભાસ્કર પંડિતની શરત સ્વીકારી, અને દોઢ કરોડ રૂપિયા આપવાનું મંજૂર રાખ્યું. સન્ધિ કરવાનો નિશ્ચય થયો, કિન્તુ સાથે સાથે એ પણ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું કે નવાખ્યનું શરીર અત્યંત અસ્વસ્થ હોવાથી ભાસ્કર પં-

ડિતે સન્ધિ સમયે પોતાના સાથે. અધિક સૈન્ય ન લાવવું, હકીમના ઝેવી આજ્ઞા છે કે જેમ અને તેમ તેની આસપાસ ધણો ઓછો ઘોંઘાટ રહેવા દેવો. કારણકે તેમ નહિં કરવાથી મંદવાડ વધવાનો સંભવ રહે છે. વિશેષતઃ જે પ્રકારનું દંડ તેને લાગુ પડ્યું છે તે જોતાં તેમણે લાંબો વર્ષત વિદેશમાં રહેવું નહિ. એટલે કે સન્ધિ પત્ર ઉપર હસ્તાક્ષર થતાંજ શીઘ્ર મુર્શિદાબાદ આધ્યાજીવું. જ્યાંસુધી સન્ધિ થઈ નથી. અને ભાસ્કર પંડિત નવાબના શિબિરમાં આવશે નહિં, ત્યાંસુધી નિરુપાય બની નવાબને આજ સ્થળે રહેવું પડશે. દિનપ્રતિદિન નવાબની હાલત વધારે બગડતી જાય છે, તેથી તે સન્ધિ શીઘ્ર થયેલી જોવા ઇચ્છે છે. તે કાર્ય પૂર્ણ થતાંજ તે વિના વિલંબે પોતાની રાજ્યધાની તરફ પ્રયાણ કરશે. યદિ મહારાષ્ટ્રીય વીર પંડિત ભાસ્કર મનમાં સંકોચ રાખ્યા વિના થોડા અંગરક્ષકો સાથે નવાબના શિબિરમાં આવી વધારે કાલાહલને અવકાશ આપ્યા વગર પોતાનું કાર્ય સમ્પૂર્ણ કરી જશે તો નવાબ તેના સૌજન્યથી વિશેષ આભારી થશે.

મરાઠા વીર ભાસ્કરને કાને આ વાત પહોંચવાથી તેણે તે સંબંધી વિશેષ આગ્રહ જણાવ્યો નહિં અને નવાબની ઇચ્છાનો સર્વાંશે સ્વીકાર કર્યો. તેણે નવાબની સરલતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી નિર્ભર બની નિર્દિષ્ટ સમયે અલીવર્દીખાંના શિબિરમાં પ્રવેશ કર્યો. માત્ર થોડા અંગરક્ષકો તેણે સાથે રાખ્યા હતા.

નવાબે પોતાની છાવણી માનકરાના ખુલ્લા મેદાનમાં નાંખી હતી. નવાબના તંબુની ચારે બાજુ પ્રધાન મંત્રીઓ અને સેનાપતિઓના તંબુ હતા. અને તેના પછી સિપાઈઓ, નોકરો, વિગેરેના નિવાસ સ્થાનો હતા. નવાબનો તંબુ એવી રીતે આ સઘળા પડા-

વના મધ્ય. ભાગમાં આવેલો હતો કે તેના ઉપર એકાએક આ કમણુ કરવું એ દુશ્મનો માટે અત્યંત કઠિન હતું. પંડિત ભાસ્કરે નવાખની છાવણી પાંસે આવીને જોયું તો મુસદ્દમાન સેના રણસા જથી સુસજ્જિત હતી. ખુદ્દલી તલવારો ધારણ કરી તેઓ શ્રેણી-બદ્ધ ઉભા હતા. સઘળું શાન્ત હતું. કોઈના મોઝમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળતો ન હતો. જેવો ભાસ્કરે સિખિરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ સઘળાં સિયાઈઓએ તરવાર નમાવી તેનો સત્કાર કર્યો. નવાખના સૈનિકોના આ શિષ્ટાચારથી ભાસ્કરનો અંતરાત્મા અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તરતજ તે વખતે નવાખના મંત્રી રાજા જાનકીરામે આવી તેનો સત્કાર કર્યો અને તેને અત્યંત આદર પૂર્વક નવાખના તંબુમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

ભાસ્કર પંડિતે નવાખના તંબુમાં પ્રવેશ કરી જે કંઈ જોયું તેથી તેના વિસ્મયની સીમા રહી નહિ. આવી ઉત્કૃષ્ટ કારીગરીનો તંબુ તેણે આજે પ્રથમજ જોયો. દ્રષ્ટિ ફેરવતાં દરેક ઓરડામાં આ-તુલનીય સામગ્રીઓ તેની નજરે પડવા લાગી. સુવર્ણ, રૂપું, રત્ન, મણિ આદિની ઝલકો એમેર પ્રસરી રહી હતી. મખમલ, કિનખાખ ઇત્યાદી ઉત્તમોત્તમ મહા મૂલ્યવાન વસ્ત્રોનાં આસન્નેમાં ગુલાબનો પ-મરાટ પ્રસરી રહ્યો હતો. આ સર્વ રચના જોઈ ભાસ્કર પંડિતનું ચિત્ત આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની ગયું.

જે ઓરડામાં પંડિત ભાસ્કરનું સન્માન કરવામાં આવ્યું તે સભાગૃહ હતું. હમેશ કરતાં તેને આજે વિશેષ પરિશ્રમ પૂર્વક સુ-સજ્જિત કરવામાં આવ્યું હતું. આથી જ્યાં જ્યાં તેની દ્રષ્ટી દરતી તે તે સર્વ તેને અપૂર્વ રમણીય જણાતું હતું. રાજા જાનકીરામે

સમ્પૂર્ણ શિષ્ટાચાર પૂર્વક પંડિત ભાસ્કરનું સન્માન કરી, એ રૌપ્ય સિંહાસન પર તેને સ્થાન આપ્યું. આસન લીધા બાદ પંડિત ભાસ્કરે વાતચિત શરૂ કરી કહ્યું, “આજે સન્ધિનો દિવસ છે. આપની ઘોષણા અનુસાર હું અત્રે આજે સન્ધિ સૂગંધથી આબદ થતા આવ્યો છું.” રાજા જાનકીરામે અત્યંત વિનયપૂર્વક મૃદુ અને મીઠી વાણીથી કહ્યું, “આપની ઇચ્છા મુજબ હમે સર્વ તૈયાર છીએ. સન્ધિના બદલામાં જે રૂપિયા આપવાના છે તે જુઓ અત્રે સઘળા પડ્યા છે.” ભાસ્કર પંડિતે નજર નાંખી જોયું તો જણાયું કે ખરેખર તેના કહેવામાં સત્યતા હતી. સામે રૂપિયાથી ભરેલી થેલીઓ તૈયાર પડી હતી. તેના મનમાં કંઈક અંદેશો હતો તે આ દ્રશ્યથી દૂર થઈ ગયો. તેણે પુલકિત થઈ કહ્યું, “સન્ધિ માટે સર્વ તૈયારીઓ આપને ત્યાં સમ્પૂર્ણ થઈ રહેલી જણાય છે, પરંતુ હજી સૂધી નવાબ બહાદુરનું આગમન કેમ થયું નથી?”

જાનકી:—આપને પ્રથમથીજ વિદિત કરવામાં આવ્યું છે કે નવાબ બહાદુર સ્વસ્થ નથી.

ભાસ્કર:—તારે શું સન્ધિ પત્ર પર હસ્તાક્ષર કરવા તે નહિં ચવારશે ?

જાનકી:—તેમની હાજરીની શી જરૂર છે? હસ્તાક્ષર તો આપ કરશો.

ભાસ્કર:—હસ્તાક્ષર હું કરીશ, એ સત્ય છે. પરંતુ આ પ્રસંગે તેઓશ્રી પોતે હોત તો ઘણું રહું દેખાત.

જાનકી:—મેં પ્રથમથીજ નવાબ બહાદુરને એ વાત જણાવી હતી. તેઓશ્રીએ કહ્યું કે મારી હાજરીની શું આવશ્યકતા છે ?

આલાંજ સાથે જે પ્રકારે સત્તાહ કરી તે પ્રમાણે આપ સાથે પણ થઈ શકશે.

ભાસ્કર:--ભલે, તો પછી તેમની ઇચ્છા ! પરંતુ હું જ્યારે નવાખ સાથે મિત્રતાનો સંબંધ બાંધવાને અત્રે આવ્યો છું, ત્યારે તે પ્રસંગે મને આશા હતી કે હું નવાખ બહાદુરનાં મુખ દર્શન કરી શકીશ.

ભાસ્કર પંડિતના શબ્દો સાંભળી જનકીરામે સ્મિત કરી કહ્યું, “આપની આ ઇચ્છાનો અનાદર થઈ શકે તેમ નથી. આત્મા હોય તો નવાખ બહાદુર પાસે જઈ આપની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરું.”

ભાસ્કર:--મારી ઇચ્છા છે કે, તમે નવાખ બહાદુર પાસે જઈ મારું નામ લઈ જણાવો કે ભાસ્કર પંડિત આપને મળવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા ધરાવે છે.

જનકી:--નવાખ આપને મળવા ન આવી શક્યા તેમાં કંઈ ખાસ ગૂઢ રહસ્ય સમાયેલું નથી. જે માંદગીની વિપદ આવી પડી ન હોત તો તેઓશ્રી આ વખતે પ્રથમથીજ હાજર હોત !

ભાસ્કર:--નવાખ બહાદુરની શાસન વ્યવસ્થા અત્યંત સુંદર છે. આપના પાસે આટલાં બધાં જન સમુહ અને મોટું લશ્કર છતાં અત્યારે આ સ્થાને શાંતિનો અનુપમ સાક્ષાત્કાર થાય છે.

જનકી:--એ સઘળું રાજશક્તિને વશી ભૂત છે.

ભાસ્કર:--હું એજ રાજશક્તિની પ્રશંસા કરું છું. આપ એક વખત નવાખ બહાદુર પાસે જઈ મારી ઇચ્છા અવશ્ય પ્રદર્શિત કરો. તેને મલવાથી મને અત્યંત ત્યાગ થશે.

પંડિત ભાસ્કરનાં વચનો સાંભળી રાજ જનકીરામ થોડી

વાર બહાર ગયો અને પછી આવી જણાવ્યું, “યદ્યપિ નવાબ બહાદુરે આપની ઇચ્છા માન્ય રાખી છે. કિન્તુ તે આપ સામે કંઈ વાતચીત કરશે નહિ. તેને જે કંઈ કહેવું હશે તે સઘળું, ઇશારત દ્વારા જણાવશે.” તેના આ શબ્દો પૂરા થાયકે તરતજ એક રૂપાનો પર્લાંગ લાં લોવવામાં આવ્યો. તેના ઉપર કીનખાખના બિછાના સાથે નવાબે શયન કર્યું હતું. નવાબે અત્યંત હાસ્યપૂર્વક હાથ આગળ લખાવી પંડિત ભારકરનો સત્કાર કર્યો. નવાબના આ સત્કાર અને શિષ્ટાચારથી પંડિત ભારકરનો અંતરાત્મા અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું, “હું આપના દર્શનથી અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું. પરંતુ આપનું શરીર રોગેગ્રહસ્ત હોવાથી હું કંઈ વાતચીત કરી શકતો નથી. ઇશ્વર જાણે એવો પ્રસંગ પુનઃ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે?” પ્રત્યુત્તરમાં નવાબે હાથની નિશાનીથી પોતાનું લલાટ બતાવ્યું. તેના પછી તેણે રાજા જાનકીરામને નિશાની કરી કંઈ સૂચવ્યું. આનો અર્થ માત્ર તેજ સમજ્યો. આથી પંડિત ભારકરે પ્રશ્ન કર્યો, “નવાબ બહાદુર શું કહે છે?”

જાનકી:—નવાબ બહાદુર પૂછે છે કે સન્ધિનું શું થયું?

ભારકર:—નવાબ બહાદુર! જ્યારે સન્ધિ કરવા હું સમ્મત થયો છું ત્યારે અત્યારે તો મિત્ર લાવથી આપને મળવા હું આપના શિબિરમાં આવ્યો છું. આ પ્રસંગે બીજું કશું કાર્ય થવું જોઈએ નહિ. આજ આપના દર્શન કરવાથી હું કૃતાર્થ થયો છું. સંધી અથે આપણે ફરીથી મળશું.

આ શબ્દો પંડિત ભારકરે સરળતાપૂર્વક ઉચ્ચાર્યા. નવાબે પુનઃ જાનકીરામને ઇશારો કર્યો.

જાનકી:—નવાખ બહાદુરનું ચિત્ત સન્ધિ કરવા માટે અસંત વ્યગ્ર બનેલું છે. તે કહે છે કે હવે કોઈ પ્રકારે વિલંબ થંબો જોઈએ નહિં. શુભ કાર્ય બની શકે તેટલી શીઘ્રતાથી કરવું જોઈએ.

ભાસ્કર:—યદિ સન્ધિ માટે નવાખ બહાદુરનું ચિત્ત વ્યગ્ર બનેલું છે તો સન્ધિ પત્ર તૈયાર કરવો જોઈએ.

જાનકી:—પહેલાં આપે ફરમાવેલા રૂપિયાનો સ્વીકાર કરે. કારણ અર્થ એ અનર્થનું મૂળ છે.

ભાસ્કર: પંડિતે હસીને કહ્યું, “ જે કંઈ કહો છો તે સત્ય છે. જ્યાં અર્થ છે ત્યાં અનર્થ પણ થાય છે. પરંતુ એવો પ્રશ્ન અત્રે ઉપસ્થિત કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી. કારણકે આપ જે કહો છો તે સત્ય છે જ્યાં અર્થ છે ત્યાં અનર્થ પણ થાય છે. આટલું કહી તેણે રૂપિયા લેવાને શિર નમાવ્યું કે તરતજ નવાખ ની ઇસારા રૂપી આજ્ઞા વડે બાબુમાં બેઠેલાં મુસ્તફાખાંએ જલંગ મારી પંડિત ભાસ્કરને પકડી લીધો. આ આકસ્મિક ઘટનાના યોગે પંડિત ભાસ્કરને એટલો પણ વખત ન મળ્યો કે તે પોતાની કમરે બાંધેલી તરવાર છોડી શકે ! તેણે ધૈર્યપૂર્વક કહ્યું, “ નવાખ આ શું તમારો ધર્મ છે ? શું વિશ્વાસનું આવું અનિષ્ટ પરિણામ ? હજી તો આ શબ્દો તેના મોઢાંમાંથી પૂરા બહાર નીકળે તે પહેલાં તરવારના એક પ્રચંડ આઘાતે તેના શરીરના બે ભાગ કરી નાંખ્યા. અને તે અમૂલ્ય સિંહાસન લોહીથી તરબોળ બની ગયું.

કામ સિદ્ધ થયું ! નવાખના દર્દનો નાશ થયો. તે પોતાની શૈયા ઉપર ફૂદીને બેઠો થઈ ગયો, અને સિંહગર્જના કરી કહ્યું, “ શીઘ્ર મરાઠા લશ્કરને પકડો. એક પણ માણસ

આગવા ન પામે તેની સંભાળ રાખો ! ” આટલું કહી તે સ્વા-
મરાઠા સૈન્યના નાશ અર્થે શિબિર બહાર નીકળ્યો. અસ્પર્શના
બહાના નીચે તેણે પ્રથમથીજ યુદ્ધની તૈયારી કરી રાખી હતી.
નવાબને આગળ વધતો જોઈ તેના આખા સૈન્યે પળવારમાં : ઠા
લશ્કરને ઘેરી લીધું. મરાઠા સૈન્યના હૃદયમાં કંપના પશુ પડી
કે, મુસલમાનો આટલે બધે દરજ્જે વિશ્વાસઘાતી બનશે ! ત્યાં
તેઓ કોઈપણ જાતની આશંકા રાખ્યા વગર નાના પ્રકારના ચે-
જાઓ કરી રહ્યા હતા. મુસલમાન લોકોને એકદમ હુમલો કરતા
જોઈ અને સેનાપતિ ભાસ્કરની તૃણંસ હયા સાંભળી તેઓનો
ઉત્સાહ જતો રહ્યો. કોઈએ યુદ્ધ ક્યું નહિ કારણકે તેઓ તૈયાર
નહોતા. વિશેષતઃ તેઓને સ્વસ્થ અવકાશ પશુ મળ્યો નહિ કોઈ
જીવ લઈ નાહા, તો કોઈએ લડીને પોતાના પ્રાણ આપ્યા. આખરે
નવાબ પક્ષનો જય થયો. તેઓની પ્રસન્નતાની સીમા રહી નહી.
અલીવર્દીખાંએ પાંચ લાખ રૂપિયાનાં ઇનામો લશ્કરમાં વહેંચી
આપ્યા. અને રૂપિયા પાંચ લાખ પંડિત ભાસ્કરના હતા તે મુસ્તફા-
ખાંને ઇનામના આપ્યા.

અલીવર્દીખાંએ કૌશલપૂર્વક વિશ્વાસઘાત કરી ભાસ્કર પં-
ડિતની હયા કરી શત્રુનું નિર્મૂળ તો ક્યું પણ તેથી તેનું ચરિત્ર
હંમેશને માટે કલંકિત બન્યું. આજ પણ માનકરાનીભૂમી તે વિ-
શ્વાસઘાતી નવાબના કલંક સ્થંભને પોતાના વૃક્ષ સ્થળપર ધારણ
કરી “ નવાબ અલીવર્દીખાં વિશ્વાસઘાતી હતો ” એ સત્ય ઘટનાની
સ્વદેશી અને વિદેશી આગળ સાક્ષિ પૂરે છે.

પરિચ્છેદ ૧૨

ઓછું લવિયું.

રકરે પડિતનો હત્યાકાંડ લાંબા વખત સુધી ગુપ્ત રહી શક્યો નહિં જ્યારે રાધોજીએ આ વાત સાંભળી ત્યારે વિશ્વાસઘાતક મુસલમાનો તરફ તેને વિખતીય ઘૂણા અને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયાં. શીઘ્ર તેનો બદલો લેવા માટે પ્રચંડક્રોધ વશ થઈ

મુસલમાની રાજ્યનું દમન કરવા માટે તે મોટું સૈન્ય લઈ બંગાલ જવા નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં તેને બીજા ઘણા મદદગારો મળી ગયા. મુસ્તફાખાન પણ તેના પક્ષમાં આવી મળ્યો. યદ્યપિ તેણે પડિત ભારકરની હત્યા કરી હતી છતાં રાધોજીએ પોતાના સ્વાર્થને અનુલક્ષી એ બાબતને વધારે ઓળી નહિં; તેણે મુસ્તફાખાને પોતાનો પ્રધાન સહાયક સમજી મિત્ર બનાવ્યો. અને વેગપૂર્વક બંગાલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. મોટું લશ્કર લઈ રાધોજી બંગાલ તરફ આવે છે એ હકીકત સાંભળતાંજ નવાબ અત્યંત ભયભીત તેમજ ચિન્તાયુક્ત બની ગયો. મુસ્તફાખાં રાધોજી સાથે મળી ગયો. એ વાત સાંભળી તેને વિશેષ ભય પેદા થયો. આ વખતે તેને યાદ આવ્યું કે રાજદ્રોહના સખબથી મુસ્તફાખાંને નિર્વાસિત કર્યો એ ઘણું અનુચિત થયું. યદિ દીર્ઘદ્રષ્ટી પૂર્વક વિચારવામાં આવ્યું હોત તો મુસ્તફાખાં રાધોજીનો સહમિત્ર બન્યો એ પ્રસંગ આજે આવતો નહિં. રાધોજી

તેને પ્રખળ શત્રુ જણાયો. કારણ કે રાજ્યની સઘળી આંતર-સ્થિતિ જાણનાર મુસ્તફાખાં તેનો સહાયક હતો. રાજદ્રોહના અપરાધના બદલા પેટે મુસ્તફાખાંને કેદ કર્યો નહિ અથવા તો પ્રાણહંડની સજા આપી નહિ; તેથીજ રાધોજીથી આજ તેને આટલા બધું ડરવું પડે છે એ તેને હવે સ્પષ્ટ જણાયું.

રાધોજીનું આગમન સાંલળી નવાબે પ્રમાદનો લાગ કર્યો. અને ત્વરાથી પોતાના રાજ્યમાં ઘોષણા કરી કે, રાધોજી અત્યંત મોટું સૈન્ય લઈ બંગાલ પર આક્રમણ કરવા આવે છે, વિશ્વાસઘાતક, રાજદ્રોહી મુસ્તફાખાં તેના સાથે છે. અને તે તેનો પ્રધાન મંત્રદાતા અને પંથ પ્રદર્શક બનેલ છે. યદિ આ દુરાત્માના હાથથી પોતાનાં માન, નીતિ, ધર્મ અને ધન રત્નની રક્ષા કરવાની ઇચ્છા હોય તો સાવધાન બનો. કોઈ નિરાપદ સ્થાને જઈ રક્ષણ મેળવો. અથવા પોતાના બલ વિકાસનો પ્રકાશ કરવાને હાથમાં તરવાર લઈ તૈયાર થઈ થઈ જાવ જે પ્તે પ્રમાણે વર્તી શકશે નહિ તેનો મરાઠા લોકો સર્વ નાશ કરશે. આપણને રાજ્ય રક્ષા અર્થે રાધોજી સાથે લડાઈ કરવી પડશે તેથી તે લોકો દારુણ અનર્થો નીપજાવશે. અતએવ સઘળાઓ પહેલેથી સાવધ બની જાવ અને ધન તથા પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે બળવૃદ્ધિ કરો. નવાબની આ ઘોષણા શાપરૂપ છતાં ઘણા શોકાતુર બની ગયા. રાજા મહારાજાઓ ઉચિત અવસર જાણી સૈન્યબલ વધારવા અંગ્રેજ લોકોને જે વસ્તુની લાંબો વખત થઈ અપેક્ષા હતી તે તેઓને સહજમાં આવી મળી. તેઓએ આ તક સાધી. કાસિમ બજારમાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો. અને કલકત્તાની રક્ષા કરવાના હેતુથી તેની પૂર્વ તથા ઉત્તરમાં એક ખાંડ બનાવી + તેઓએ શનૈઃ શનૈઃ સૈન્ય બલ વધારવા માંડ્યું.

+ આ ખાંડ હમણાં મરાઠા ખાઈના નામથી મશહૂર છે.

પરંતુ આ વસ્તુ સ્થિતિ સિરાજને ક્યાંથી રુચે ? સદૈવ તે અંગ્રેજોનો શત્રુ હતો. તેણે તરત પોતાના માતામહ પાસે જઈ પ્રશ્ન કર્યો. “ વડીલશ્રી આપ આ સઘળું શું કરી રહ્યા છો ? ” સિરાજ-દોલા નવાખનાં સ્નેહ તથા આદરનું સ્થાન હતો. આ સ્નેહ યોગે તે તેની વાતો તરફ હમેશાં બાલક કહી તેને હસીને ઉડાવી દેતો. સિરાજના પ્રશ્નથી તેણે મનમાં વિચાર્યું બાલક સિરાજ આજે કેવી-અજબ વાત લઈ આવ્યો છે ? તેણે હસી કહ્યું, “ સિરાજ તારા હઠની અને આદરની વાતો સાંભળી સાંભળી મારા કાન યાકી ગયા છે. મારી ઇચ્છા છે કે લવિષ્યમાં આવી બીજી વાતો તું નહિં લાવે ! હવે તારે બાલક મટી સમજણ રાખવી જોઈએ.

. વડીલશ્રી “ સિરાજે દુઃખપૂર્વક કહ્યું, આપ પાસે તો હું સદા બાલક રૂપે જ રહેવાનો. આપ મારા તરફના સ્નેહભાવને લીધે મને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે આહો છે, આથી મારી સઘળી વાતોને મગજમાં ધારી લક્ષમાં લીધી છે, તમે બાલક ગણો તો ભલે પરંતુ આપ મારી સઘળી વાતો લક્ષ આપી સાંભળો એ પ્રસંગ ઇશ્વર જાણે ક્યારે આવશે!! વડીલ શ્રી એક વખત મારી વાત ઉપર લક્ષ આપો પછી અપને સત્ય જણાશે કે હું શું કહેવા માગુ. છું ? ”

અલીવદીખાંએ અત્યંત સ્નેહથી સિરાજના કપોલો ચુમી કહ્યું, “ કેમ બાપુ, શું હું તારી સઘળા વાતોની ઉપેક્ષા કરું છું ? જો તારી વાતોમાં મને શ્રદ્ધા ન હોય તો હું ઘણી બાબતોમાં તારી સલાહ લઉં છું; તે શા માટે કરું ? સિરાજ હું તને મારી સામે બાલક રૂપે જોઉં છું. સ્નેહ હમેશાં એવો જ હોય છે. ? ”

સિરાજ:—વડીલશ્રી આપ મારી સલાહ બહુધા લ્યો છો. કિન્તુ તે સવ પોતાના પ્રયોજનને લીધે !

હું જે કંઈ કહું છું, તે સઘળું શું આપ માન્ય રાખી છો? ઘણી વખત તમે મને બાલક સંબોધી મારી વાત ઉડાવી દો છો. આપ કંઈ લક્ષ્યપૂર્વ વિચારતા નથી કે હું શું કહેવા માંગું છું. યદિ એક વખત મારી વાત તરફ લક્ષ આપી, વિચાર કરી પછી તમે તેની અવગણના કરો તો સ્વયં મને શાન્તવન મળે! ઘણી વખત મને લાગે છે કે તમારી પાસે આવી જરા સરખી ફરિયાદ ન કરું; પરંતુ વસ્તુતઃ અનિષ્ઠ થતું જોઈ અને ભવિષ્યમાં અનેક આપત્તિઓ આવી પડવાના સંભવથી મારાથી આપને કહ્યા વગર રહી શકાતું નથી. અધુના આપે જે આજ્ઞા આપી છે, તે આપ જેવા કાર્ય પટુ અને પ્રવીણ નવાબ માટે ઉચિત હતી શું? હું સમજી શકતો નથી કે આપે શું લાભ સમજી આવી નીતિ વિરુદ્ધ આજ્ઞા પરત્વે અનુમતિ આપી છે”?

અલી—સિરાજ! તારા કહેવાનો આશય શું છે? મેં કયું નીતિ વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું છે?

સિરાજ:—રાજા, મહારાજા, અંગ્રેજ સોદાગરો ઇલાકિને આપે તેઓનું બળ વધારવાની આજ્ઞા આપી છે.

અલી:—તેમાં તને નીતિ વિરુદ્ધ કયું તત્વ જોવામાં આવે છે?

સિરાજ:—જ્યાં સૂધી મારી બુદ્ધિ પહોંચે છે, ત્યાં સૂધી હું માનું છું કે આપે આવી આજ્ઞા આપી અત્યંત અનુચિત કાર્ય કર્યું છે? રાજા પ્રજાને કદિ આવું બલ પ્રદાન કરતો નથી?

અલી:—કેમ સિરાજ! તેમાં દોષ શો છે?

સિરાજ:—વડીલશ્રી આપ જરા લક્ષ આપી વિચાર કરો? આવા કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાથી ભવિષ્યમાં આનંદની સંભાવના છે.

અલી:—સિરાજ, તારા કહેવાનો આશય મારા લક્ષમાં આવતો નથી. આપણા તાબાના લોકોને તેઓના રક્ષણનાં સાધનો યોજવાની પરવાનગી આપવાથી તેઓનું પરદેશીઓથી રક્ષણ થશે, જો આપણે તેઓને તેવી સ્વતંત્રતા ન આપીએ તો પછી તેઓ પોતાનો બચાવ શી રીતે કરી શકે? વિશેષમાં વૈરાઝીથી પ્રજાજનો સાથે આપણે વળતે અત્યંત મોટું સૈન્ય અને સંપૂર્ણ સામગ્રી સાથે આપણું ઉપર આક્રમણ કરવા ધસી આવે છે તત્સમયે હું માનું છું કે મેં આપેલી આજ્ઞા સ્થાનસર છે. પ્રજાને આવી સ્વતંત્રતા આપવામાં સીરાજ! મેં આ ઉચ્ચ આશય લક્ષમાં રાખેલો છે. હું નથી ધારતો કે આથી કોઈ પણ જાતના અમંગળની આશંકા રહેતી હોય!

સિરાજ:—વડિલ શ્રી! આપ રાજા પ્રજાને તેઓના રક્ષણ અર્થે આવી અનુમતિ આપવાની ઇચ્છા રાખો છો, કિન્તુ તે વિષ્ણુના રોપણથી ભવિષ્યમાં કેવાં વિષમ ફળો ઉત્પન્ન થશે તેનો એક વાર પણ આપે વિચાર કર્યો છે!

અલી:—સિરાજ, મેં સંપૂર્ણ આલોચના કર્યા પછીજ આ આજ્ઞા આપી છે. મને કહે કે આમ થવાથી કેવાં અનિષ્ટ પરિણામની સંભાવના છે?

સિરાજ:—વડિલ શ્રી! આપ સઘળું સરલ દ્રષ્ટિથી જુઓ છો એટલે આનું કેવું ભીષણ પરિણામ આવશે, તે જોઈ શકતા નથી. કિન્તુ આપ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી જોશો તો શીઘ્ર જણાશે કે આપના હાથેથી આ અસંત અનુચિત કર્મ થયું છે. આપ દીર્ઘદર્શી હોવા છતાં આપે શું એ વિચાર નથી કર્યો કે વૃક્ષ ઉપર ચઢતી લતાને વૃક્ષને ઢાંકી

દેવાનો અવકાશ આપવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં તે વૃક્ષના નાશનું કારણ થઈ પડે છે.

અલી:—ભાઈ તું ઉચિત કહે છે; પણ મને આપણા આધીન રાજા મહારાજાઓ પ્રજા ઉપર એવો અવિશ્વાસ નથી.

નવાખ્તના શબ્દો સાંભળી સિરાજ હસ્યો.

સિરાજ:—વડિલ ખી. આપે આટલો બધો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ નહિં. શું આપ જાણતા નથી કે જરા અસાવધતા થઈ કે આપણા પોતાનાં દાંત આપણી જીવંદાને કચડે છે. જ્યાંસુધી આપણા આજ્ઞાનુવર્તી, રાજા, મહારાજા, પ્રજા આપણામાં પોતાની રક્ષાનું સામર્થ્ય જુએ છે ત્યાંસુધી તેઓ આપણા તરફ શ્રદ્ધા ભક્તિ દર્શાવે છે, પરંતુ એક વખત તેઓ સ્વતઃ રક્ષણ પામશે પછી નિશ્ચય માનજો કે તેઓને આપણી વધારે વાર જરૂર રહેશે નહિ !

અલી:—સિરાજ ! જે રાજા, મહારાજાઓ અને જમીનદારોની સહાયથી હું ખંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના, સિંહાસન પર આરૂઠ થયેલો છું તેઓ મારાથી પરાંગમુખ થાય એ માનવું અત્યંત કઠિન છે.

સિરાજ:—તેવું કદાચ વર્તમાનકાળમાં બને પરંતુ વડિલશ્રી તમને નહિં તો તમારા વંશજોને તેથી દારુણ સંતાપ ઉદ્ભવવાનો અને ભવિષ્યમાં તેથી મુસલામાની શક્તિ પદ્ધતિ થવાની એ નિશ્ચય સમજાવો.

સિરાજની આ માન્યતાની અવહેલના નવાખ્તથી થઈ શકી નહિં. તે સમજું શક્યો કે સિરાજના કહેવામાં વારતવિક સત્ય છે.

અધીન. રાજાએને સત્તા આપવાથી અવિષ્યમાં એવો વખત પણ આવે કે જ્યારે તે તેનો પ્રકાશ કરવાની એ છા કરે ! પ્રધાન નવાખ નાં હૃદયમાં આ સર્વ વસ્તુ સ્થિતિ ઉદ્ભવી હતી; છતાં રાધોજીથી રક્ષણ પામવાનો આ શિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી એવું વિચારી તેણે કહ્યું, “ સિરાજ, જો આપણે આવા પ્રસંગે તૈઓને રક્ષણ કરવામાં સાધનોની છૂટ ન આપીએ તો પછી મરાઠાઓથી તેઓ શી રીતે સુરક્ષિત રહે ? ”

સિરાજ:—તેવો માર્ગ આપ સ્વયં યોજી શકો છો.

નવાખે અત્યંત દુઃખી સ્વરથી કહ્યું “તું” જાણે છે, કે સિરાજ રાજ્યકોષ ખાલી છે, આવી અવસ્થામાં આપણે કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું ? ”

સિરાજ:—રાધોજીથી આપણી પ્રજા સુરક્ષિત રહે તેટલા માટે તેઓના ઉપર નવો કર નાંખવો જોઈએ. આપણે તેઓને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ નહિ, વિશેષતઃ અંગ્રેજ લોકો કર આપ્યા શિક્ષય વ્યાપાર કરે છે અને એ ઉપરાંત દિક્ષીશ્વરના અનુમતિ પત્રની સહાયથી તેઓ લોકો પાસેથી મહેસુલ વસુલ કરે છે. તેઓના આવા પ્રયત્ન તરફ મને અત્યંત તિરસ્કાર છે.

અલી:—સિરાજ, પ્રથમથીજ મારા લક્ષમાં તે બીના છે, પરંતુ ઉપાય શો ?

સિરાજ:—આપણે કોઈ એવો માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ કે જેથી તેઓને કર આપવાની ફરજ પડે.

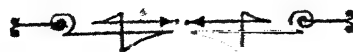
અલી:—સિરાજ, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની કદિ કર આપશે

નહિ, તેઓએ દ્વિતીય શાહજહાં પાસેથી કર નહિં આપવાનું સંમતિ મેળવી છે. આપણે પણ તેમના ફરમાનને માન આપવું જોઈએ.

સિરાજ:—ભારે શું અંગ્રેજ વ્યાપારી સહોદિત કર આપ્યા વગર આપણા દેશમાં વાણિજ્ય ચલાવશે ? પોતે નહિં આપે એટલુંજ નહિં પણ આપણા જાતિભાઈઓ પાસેથી પણ તેઓ લેશે ? આવી વસ્તુ સ્થિતિ આપણી દ્રષ્ટિ સમીપ છતાં જો તેનો કંઈ બંદોબસ્ત થાય નહિં તો પછી આપણે રાજ્ય કરવાનું અંગ્રે શું પ્રયોજન છે ? જો આપણે આ બાબત સંબંધી કશાં પગલાં લઈશું નહિં તો પછી ભવિષ્યમાં બહુધા પ્રજા આપણને લેખવશે નહિ.

અલી:—સિરાજ, અંગ્રેજો સાથે વૈમનસ્ય કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. સૌથી પહેલાં રાધોજીનો પરાજય કરવાની આવશ્યકતા છે. જો આપણે તે કર્તવ્ય ભૂલી તેઓ સાથે વેર બાંધશું તો તેઓ નિશ્ચય રાધોજી સાથે મળી જશે અને આપણો માર્ગ વિશેષ ખડખડો બની જશે. આથી મારું માની અભારે આપણે શાન્ત રહેવું. પ્રથમ રાધોજીનો પરાજય કરવો કેમકે એક વખત અગ્નિ યદિયોમેર ફેલાયો તો પછી તે શાન્ત થવો મુશ્કેલ છે.

નવાબનાં વચનો સાંભળી સિરાજ કંઈક ખિન્ન થયો, પરંતુ તાર તેનાથી વાળી શકાયો નહિં.

પરિચ્છેદ ૧૩.

અતાઉદ્દીની કપરંજા.

ગ્ય ચક્ર ફરી ગયું. ભાગ્ય દેવીએ મીરજાદર પર કૃપા દ્રષ્ટિ કરી, મીરજાદરને સામાન્ય પદ્વીમાંથી અત્યંત સન્માનદાયક અને ગૌરવશાળી પદ મળ્યું. તેને “ સિપહસાલાર-આજમ ” અર્થાત્ પ્રધાન સેનાપતિનું પદ મળ્યું. નવાબ અલીવર્દીખાના સમસ્ત સૈન્યનો નાયક તે બન્યો. સમય પરિવર્તનથી રાજા, મહારાજા પ્રજા સઘળા તેને માન આપવા લાગ્યાં અને સઘળા તેને સેનાપતિના ઉપનામથી સંબોધવા લાગ્યાં. આમ થવાનું કારણ શું ? એવી શી ઘટના બની કે જેથી મીરજાદરનું ભાગ્યચક્ર ફરી ગયું ? મરાઠાઓનું આક્રમણ મીરજાદરને પૂર્ણ યશદાયક નીવડ્યું. શરીરની અસ્વસ્થતાના સંયોગને લીધે મરાઠાઓને પરાઘ્ત કરવા નવાબથી જવાયું નહિં. નવાબે પોતાના વિશ્વાસુ નિતાન્ત અનુગત ભગિની પતિ મીરજાદરને સેના નાયક બનાવી મરાઠાઓ સામે લડવા મોકલ્યો.

મીરજાદરે દશ હજાર સૈનિકો સાથે લઈ મરાઠાઓનું દમન કરવા પ્રયાણ કર્યું. નવાબને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે મીરજાદર અવશ્ય મરાઠાઓનો પરાજય કરશે પરંતુ તેની એ આશા વ્યર્થ ગઈ. મીરજાદરે પોતાના સાથે વિપુલ વિલાસ સામગ્રી લીધી હતી મરાઠાઓ સામે જવું તો એક તરફ રહ્યું; પરંતુ મેદની પૂર પહોંચતાંજ તે વિલાસ તરંગમાં ડૂબી ગયો અને વારાંગનાઓ વનિતાના રસ

રંગમાં મસ્ત બની ગયો. દિવસ રાત નૃત્ય ગાન, આમોદ-પ્રમોદમાં વ્યતીત થવા લાગ્યાં, મરાઠાઓનું દમન કરવું વિસ્મરાયું અને તેનું સ્થાન રંગરાગે લીધું.

આ વાત નવાબને કાને જઈ પહોંચી. બનેવીની આ રીતઝાતથી તેણે ચિત્ત અત્યંત અપ્રસન્ન થયું. તેને આશા હતી કે આ નવા પદ્ધતિ દાનથી મીરજાપુર પોતાનું શૈયર દાખવશે અને રાધોજીનો પરાજય કરી વીર તરીકેનું સન્માન પામશે, કિન્તુ તેની તે આશા દુરાશામાં બદલાઈ ગઈ અને ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ કે હવે કોને સેનાપતિ પદ પર નિયુક્ત કરી મરાઠાઓનો પરાજય કરવા મોકલવો ? એક પુરુષ તેના લક્ષમાં આવ્યો. આ વીરપુરુષનું નામ અતાઉલ્લા હતું. અતાઉલ્લા રણ કુશળ, સાહાસિક અને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેને સેનાપતિનું પદ્ધતિ દાન કરવામાં આવ્યું. ઘણા દિવસ થયાં તે આવા સુયોગ્ય સમયની રાહ જોઈ રહ્યો હતો, તેણે નવાબને નમી કહ્યું, “ નવાબ બહાદુર, જ્યારે હુજુર આપ મારા ઉપર આવો જોખમ ભરેલો કાર્યભાર નાંખો છો, ત્યારે તે કામ હું પ્રાણ આપીને પણ પાર ઉતારીશ. ”

અલી:—ત્યારે હવે કિંચિત વખતનો વ્યય કર્યા વગર બાર હજાર માણસોનું લશ્કર લઈ તમે સત્તર મરાઠાઓ સામે લડવા પ્રયાણ કરો.

“ જેવી આજ્ઞા ” કહી અતાઉલ્લાએ પ્રયાણ કર્યું. એક કહેવત છે, કે “જે લંકા જાય તે રાક્ષસ થાય,” આ કહેવત અહિં આ ફલિભૂત થઈ. અતાઉલ્લા બાર હજાર માણસનાં લશ્કર સાથે મેદનીપૂર પહોંચ્યો. ત્યાં ઝાવણી સ્થાપી તે લવિખ્યન્ના સંકલ્પો કરવા લાગ્યો.

ધૂર્ત. અતાઉલ્લાએ મનમાં વિચાર્યું કે જ્યાં સૂધી મીરજીરને
 પ્રથમ વશ ન કરવામાં આવે ત્યાં સૂધી મતલબની સિદ્ધિ થશે નહીં
 કારણકે તે સેનાપતિ છે સને સઘળું લશ્કર તેની આજ્ઞા પ્રમાણે
 વતે છે. અતએવ ઉદ્દેશની સાધના અર્થે પ્રથમ તેને વશ કરવાની
 આવશ્યકતા અતાઉલ્લાને. જણાઈ ધૂર્ત જનો જીજ્ઞાસુપટનો બહુ
 સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે. અતાઉલ્લાએ એક યુક્તિ ઘડી
 કહાડી નવાબ અલીદર્વીખાંનાં નામનો એક બનાવટી પત્ર તૈયાર
 કરી તે મીર જીરના શિબિરમાં ગયો અને કહ્યું, “ સેનાપતિ
 હજી સૂધી આપ અહિંયાં છો ? આપને ખબર નથી કે આપના
 સર્વે નાશના સંજોગો ઉપસ્થિત થયા છે ? મીરજીરે ભયપૂર્વક
 પૂછ્યું, “ કેમ અતાઉલ્લા ? એવું શું છે ? અતાઉલ્લાએ અત્યંત
 દુઃખિત ભાવથી કહ્યું ” હું આપને શું કહું ? નવાબ
 બહાદુર આપને દરેક રીતે પાયમાલ કરવા તૈયાર થયા છે.
 યદ્યપિ નવાબના અનુગ્રહથી મીરજીરને સેનાપતિ પદ મળ્યું હતું;
 કિન્તુ સેનાપત્યોચિત રણકુશલતા અને વીરત્વથી તે સર્વથા
 વંચિત હતો. તે નવાબનો ભગિની પતિ હોવાથી આ પદ મેળવી
 શક્યો હતો. અતાઉલ્લાનાં કુટીલ વચનો સાંભળી તે અત્યંત
 ભયભીત બની ગયો. તેણે કહ્યું, “ અતાઉલ્લા, શું ખરેખર નવાબ
 બહાદુર મારા ઉપર અપ્રસન્ન થયા છે ? ” “ આપને કયું કામ
 સોંપવામાં આવ્યું હતું તેનું આપને સ્મરણ છે ? આપે તો અત્રે
 વિલાસ અને રંગ રાગનો અખાડો જમાવી વિનાંસકોએ નગરને
 લૂંટવા માંડ્યું છે. આપને અત્રે લશ્કર સહિત મોકલવામાં નવાબનો
 શું આ આશય રહેલો છે ? આપે રાજાની અવહેલના કરી છે.
 નવાબને જણાયું છે કે આપ ઉચિત દંડને પાત્ર છો. આથી આપ

જોઈ શકશો કે આપના સર્વ નાશનો સમારંભ થઈ ચૂક્યો છે. ”
 કૂટ અતાઉલ્લાએ કહ્યું. આ શબ્દો સાંભળી **મીરજીરનું** મુખ
 સૂકાઈ ગયું. કંઈ સંધાઈ ગયો. તે મીટ માર્યા વગર અતાઉલ્લાની
 સામે જોઈ રહ્યો. અતાઉલ્લા અત્યારે **મીરજીરને** ત્રાસ બતાવવામાં
 દરેક રીતે ફતેહ પામ્યો હતો. અર્થ સિદ્ધિ માટે યુક્ત અવસર
 આવી મળેલો જોઈ તેણે કહ્યું “ નવાબ બહાદુર આપના આ
 અનુચિત વર્તનથી અત્યંત રુષ્ટ થઈ ગયા છે અને તેથી તમને
 પરહેજ કરી લાવવાની મને આજ્ઞા કરી છે. જુઓ નવાબનો
 આદેશ પત્ર આ રહ્યો “ આટલું કહી તેણે પત્ર **મીરજીરના**
 હાથમાં આપ્યો. પત્રના નિરીક્ષણથી **મીરજીરનું** મસ્તિષ્ક ફરવા
 લાગ્યું. છાતી ધડકવા લાગી; જીભ સૂકાવા લાગી અને ઓષ્ટ
 ફીકકા પડવા લગ્યા. તેનાથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકાયો નહીં;
 ધૂર્ત અતાઉલ્લાએ કહ્યું “ સેનાપતિ ! પત્ર આપે જોયો ! હવે આપ
 કયા માર્ગનું અવલંબન કરશો ? મને લાગે છે કે કાંતો તમારે
 તાપે થવું જોઈએ અથવા તો શસ્ત્ર પકડવાં જોઈએ. “ **મીરજીર**
 અત્યંત કષ્ટ પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, “ અતાઉલ્લા મારા માટે શું
 હવે કોઈ ઉપાય નથી “ સેનાપતિ, આપ કેવા ઉપાયની વાત કરો
 છો ? અતાઉલ્લાએ કહ્યું. **મીરજીર** પ્રતિ ઉત્તર આપ્યું “ અતાઉલ્લા,
 જેથી મારું રક્ષણ થાય, કે મુક્ત રહું; એવા કોઈ ઉપાયની અધુના
 મને આવશ્યકતા છે. ! ” **મીરજીરના** શબ્દો સાંભળી ચાણાક્ય
 અતાઉલ્લાએ પોતાના શરીરમાં કૃત્રિમ કામનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું
 અને કહ્યું “ સેનાપતિ. આપ શું બોલો છો ? આપ જાણો છો કે
 નવાબની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી મારું જીવિત્ય પણ આપ
 પેટે જ યોગ્યવાનું ! ”

લયલીત . મીરજીરમાં અત્યારે અસત્ય સત્યનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ નહોતી. ધૂર્ત અતાઉલ્લાનું હૃદય તે સમજી શક્યો નહિ તેનાં જ્ઞાન બુદ્ધિનો લોપ થઈ ગયો. અતાઉલ્લાની કપટ ભાવમાં તેને વિશ્વાસ આવ્યો અને કોઈ પણ રીતે મુકિત મેળવવાના આવેશમાં તેણે તેનો હાથ પકડી સજ્જનનેત્રે કહ્યું, “ અતાઉલ્લા, આ વિકટ પ્રસંગે તમે મારું રક્ષણ કરો. હું સદૈવ તમારો રુણી થઈ રહીશ અને તમારા આ ઉપકારને જીવનપર્યંત વિસરીશ નહીં ” મીરજીરની સ્થિતિ આ વખતે અત્યંત દયાદ્ર બની ગઈ. તેના આંસુઓથી અતાઉલ્લાનો હાથ ભીંજ્યો. મીરજીરની વ્યાકુળ હાલત જોઈ તે મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે જોયું કે ઔષધે અસર કરી છે અને બીર મીરજીર દરેક રીતે તેના પંજમાં સપડાયો છે. કાર્ય સિદ્ધિમાં હવે વિલંબ કરવો જોઈએ નહિ. આથી તેણે કહ્યું, જુઓ સેનાપતિ, તમારો બચાવ તો હું કરું; પરંતુ બીજાઓ મારે નવાજ સાથે વૈમનસ્થ કરવું પડશે. માત્ર આપને ખાતરજ મારે અનર્થનું આવું વિષમ બીજ શામાટે રોપવું દેવું જોઈએ ? પરંતુ આપની દીન સ્થિતિ જોઈ મારું હૃદય દ્રવે છે. તેટલામાટે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તો તો હું તમારું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય માથે લઉં.

મીર:—અતાઉલ્લા હું પૈગંબરના સોગત ખાઈને કહું છું કે, જો તમે મને આ આપત્તિમાંથી બચાવો તો હું તમારાં વચન પ્રમાણે વર્તીશ.

અતા:—જુઓ મીરજીર આપની રક્ષા કરવાર્થી મંત્રે નિશ્ચય નવાજ સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે; પરંતુ ગમે તે થાય, તેનાથી હું કરતો નથી. યદિ મારા વડે આપની જીવન રક્ષા થાય તો હું મારા

સંકટોમાં મારુ સાર્થકય સમજશ; કિન્તુ એક વાત આપે માન્ય.
રાખવી પડશે. તે એ કે લડાઈમાં નવાખનો પરાજય કર્યા પછી
મુશીદાબાદનો અધિષ્ઠાતા હું બનીશ અને આપે પટણાના નવાખનું
પદ સ્વીકારવું પડશે. જે આ પ્રસ્તાવ સાથે આપ સહમત થતા
હૈ તોજ હું આપના રક્ષણનો ભાર ઉપાડીશ; નહીં તો તમારા માટે
નવાખ સાથે વ્યર્થ વૈમનસ્ય ઉપજવી મારા ઉજ્જવલ ભવિષ્યને
મારે શા માટે કલંક લગાડવું જોઈએ ?

હજી પણ મીરજાદર અતાઉલ્લાનું હૃદય ઓળખી શક્યો
નહીં. તેણે પોતાને ભય મુક્ત જોયો એટલુંજ નહીં પણ પટણાનું
નવાખ પદ મેળવવાની આશામાં તેનું ચિત્ત આનંદથી વિબ્હલ બની
ગયું. તેણે કહ્યું. “ હું તમારી આ ઇચ્છા સાથે સમ્પૂર્ણ રીતે
સમ્મત છું કિન્તુ તમે નવાખને પદચૂત શી રીતે કરશો ?
“ અતાઉલ્લાએ હસીને કહ્યું, “ આપણી બંનેની શક્તિઓ એકત્ર
થવા પછી નવાખને પરાસ્ત કરતાં શી વાર લાગવાની ! સઘળું
લશ્કર અત્યારે આપણું આજ્ઞાનુવર્તી છે. તેને આપણે જે કંઈ
આજ્ઞા કરશું, તે પ્રમાણે તે વર્તશે. આવો સુયોગ્ય આપણને
કવચિતજ મળત ! આપણે યદિ નવાખ સાથે યુદ્ધ કરીશું તો
નિશ્ચય તેનો પરાલભ થશે. નવાખ જેમ એક સામાન્ય કારણને વશ
થઈ આપને કેદ કરવા માંગે છે તેવીજ રીતે આપણે તેને સપરિવાર
બંદિવાન કરશું.

રાજ્ય લોભ વિવશ થયેલ મીરજાદરની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ.
તેનું લક્ષ નવાખને સિંહાસન ચૂત કરવામાં રોકાયું.

પરિચ્છેદ ૧૪

—ૐૐૐૐૐ—

તૂટી. પડેલી ઇમારત.

શ્રાંતિ લેવાની નવાખ અલીવદી ખાંતી આશા લુપ્ત થઇ ગઇ. શરદ રતુનું નિર્મળ આંકાશ પ્રલયનાં વાદળાંઓથી ઘેરાઇ ગયું. ગુપ્તચરે આવી સમાચાર આપ્યા “નવાખ બહાદુર એક વિકટ પ્રપંચ જાળ રચાઇ છે. અતાઉલ્લાએ યુક્તિ પ્રયુક્તિ વડે મીરજાદરને વશ કર્યો છે અને તે રાજદ્રોહી બન્યો છે. તે રાજ્ય સિંહાસન મેળવવાની માંગણી કરી રહ્યો છે. મરાઠાઓનું દમન કરવાની વાત તો એક બાજુ રહી, પરંતુ મુશ્કિલવાદના સિંહાસન ઉપર અતાઉલ્લા એસે અને મીરજાદર પટણના નવાખ બને એ વાર્તા અત્યારે સ્થિર થઇ છે.” ગુપ્તચરનાં આ સંતાપ વાચક વાંચ્યો સાંભળી નવાખનું શરીર કમ્પી ઉઠ્યું પોતાના કુટુંબીઓને વિશ્વાસ ધાતક બનતા જોઇ તેની શાન્ત અને સૌમ્ય આકૃતિ ભયંકર બની ગઇ આંખોમાંથી અગ્નિની ચિનગારીઓ નીકળવા લાગી તેણે દાંત કચકચાવી કહ્યું, “શું અતાઉલ્લા એટલો બધો સાહસિક બની ગયો કે મારું અન્ન ખાઈ તેણે મારાજ સિંહાસન તરફ દ્રષ્ટિ દોડાવી? આ કેટલું બધું ધર્મ વિરુદ્ધ આચરણ? તેણે દૂતને પૂછ્યું, “વારુ દૂત, આ ઘટનાનું કેવી રીતે જાણી શક્યો?”

દૂત:—નવાખ બહાદર. જે લોકો ચોરી કરે છે તેઓને શોધી

કાઢવા એ અમારાં કામ છે. અમારું ગુપ્તચર નામ તેથીજ રાખવામાં આવ્યું છે. કિન્તુ પ્રભો ! અતાઉલ્લા જાહેર રીતે વિદ્રોહી થયો છે.

અલી:—અને, ભીરજીફર ?

દૂત:—ભીરજીફર વિદ્રોહી નથી, એમ હું કહેવાં માગતો નથી. પરંતુ બન્નેને જૂદી જૂદી આશાઓ છે.

“બન્નેના શા શા ઉદ્દેશો છે અને બન્નેને શી શી આશાઓ છે ?” નવાબે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ પૂછ્યું.

“અતાઉલ્લાની ઇચ્છા એ છે કે મુર્શિદાબાદની ગાદી ઉપર એસી પોતે સ્વતંત્ર નવાબ અને અને ભીરજીફર એ ઇચ્છે છે કે તે પ્રાણ રક્ષણ કરી પટણાનો નવાબ અને ” દૂતે કહ્યું.

“દૂત, ભીરજીફરની કોણ પ્રાણ હયા કરવા માગે છે ?” નવાબે કુતૂહલ વશ થઈ પૂછ્યું.

“નવાબ બહાદુર, આપે પોતે તેના પ્રાણ લેવાની આજ્ઞા આપી છે ” દૂતે પ્રતિ ઉત્તર વાળ્યું.

“શા માટે ” નવાબે પૂછ્યું.

“રાજા જ્ઞાની અવહેલના કરવા માટે ” દૂતે કહ્યું.

આ પછી નવાબે દૂતને વધારે પ્રશ્ન પૂછ્યા નહિં તે પોતાના આતુર્યથી સર્વ સમજી ગયો. અતાઉલ્લાના વિશ્વાસઘાત અને રાજદ્રોહથી તે અત્યંત ક્રોધાન્વિત થયો તેણે તત્કાણે સિરાજુદ્દૌલાને બોલાવ્યો તેના આગમન પછી નવાબે કહ્યું, “સિરાજ, રાજદ્રોહી અતાઉલ્લાની પ્રપંચબળ તે જાણી ? તે મુર્શિદાબાદની ગાદી ઉપર એસી સ્વતંત્ર બનવા માગે છે.

સિરાજ:—યદિ અતાઉલ્લા રાજદ્રોહી થયો છે તો પછી હજી સૂધી તેને કેદ કેમ નથી કર્યો,

અલી:—સિરાજ અતાઉલ્લાને કેદ કરવો. એ સહેલું કામ નથી? આપણું બાર હજાર માણસનું લશ્કર અસારે તેને વશ છે.

સિરાજુદ્દૌલાએ અત્યંત વિસ્મય પામી કહ્યું, “એટલું બધું લશ્કર તેને ક્યાંથી મળ્યું?”

અલીવર્દીખાંએ વિમર્ષ લાવથી કહ્યું, “સિરાજ, એ બધું લશ્કર આપણું છે, કિન્તુ ઘટના ચક્રથી એ સર્વ અસારે તેને આંધીન છે.”

“એ બધું શાથી બન્યું?” સિરાજે અધિક વિસ્મય પામી પૂછ્યું.

અલી:—વત્સ, મીરજાફરને સેનાપતિ પદ આપી મેં તેને મંરાદાઓનું દમન કરવા મોકલ્યો હતો. પરંતુ તે મેદનીપૂર પહોંચવા પછી વિલાસ નિમગ્ન થઇ ગયો. આવી સ્થિતિ બનવાથી મેં અતાઉલ્લાને સેનાપતિ બનાવી મોકલ્યો. પરંતુ ભવિષ્ય કૌણ સમજી શકે કે તે આવો વિશ્વાસ ઘાતક બનશે? તે દુષ્ટ મેદનીપૂર પહોંચ્યો અને કા પુરુષ મીરજાફરને ભય બતાવી પોતાને તાબે કરી લીધો. હવે એ વાત બહાર આવી છે કે, મીરજાફરને પટણાનું નવાબ પદ આપી તે પોતે મુર્શિદાબાદની ગાદીપર બેસવા માગે છે. તે બન્ને વિદ્રોહીઓ આપણા સામે યુદ્ધ કરવા માગે છે.

નવાબના આ સ્પષ્ટિકરણ પછી સિરાજુદ્દૌલાને સઘળી વસ્તુ સ્થિતિ યથાર્થ સમજાઇ. તેણે કહ્યું, “વડીલશ્રી, આત્રા સંજોગો છે નો હવે કિંચિત વિલંબ કરવો જોઇએ નહિ. વિદ્રોહીઓ પોતાના હેતુમાં જરાપણ સફળ થાય તે પહેલાં આપણે તેઓને ઘેરી લેવા જોઈએ.

અલી:—તારી આ સલાહ મારેજ મેં તને બોલાવ્યો છે ?

મેં આજે મેઢનીપૂર તરફ પ્રયાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તું રાજધાનીનું રક્ષણ કરજે.

સિરાજ:—નહિં વડિલશ્રી ! હું આપની સાથે આવીશ. શું આપ એમ માનો છો કે તમારી સંગતિમાં રહેતાં હું કિંચિત્ ઉપયોગી નહિં નીવડું ?

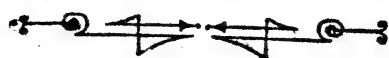
સિરાજુદ્દાલાનો આગ્રહ જોઈ નવાબે વિશેષ કશું કહ્યું નહિં. વીસ હજાર માણસનું લશ્કર લઈ તેઓએ તેજ દિવસે મેઢનીપૂર તરફ પ્રયાણ કર્યું. બીજા બાબુ અતાઉલ્લા મુર્શિદાબાદનું રાજસિંહાસન લેવાના પ્રયાસો કરી રહ્યા હતા. તેણે જ્યારે સાંભળ્યું કે નવાબ વીસ હજાર માણસનું લશ્કર લઈ મેઢનીપૂર તરફ આવે છે ત્યારે તેના ભયની સીમા રહી નહિ. તેના સર્વ મનોરથો આકાશ પુષ્પવત્ થઈ ગયા અને નવાબ તથા સિરાજુદ્દાલાનો કોપાનલમાંથી બચવાના ઉપાયો શોધવા લાગ્યા. નવાબની માન્યતા એ હતી કે મીરજીર તથા અતાઉલ્લાનો પરાજય કરવા માટે તુમુલ્લ યુદ્ધ કરવું પડશે અને સેંકડો માણસની પ્રાણહાનિ થશે. પરંતુ તેમાંનું કશું થયું નહિં. એકપણ માણસની પ્રાણહાનિ થઈ નહિં એટલુંજ નહિં પરંતુ મેઢનીપૂર પહોંચતાંજ મીરજીર અને અતાઉલ્લાએ આત્મસમર્પણ કરી લીધું અને ક્ષમા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. નવાબે જ્યારે જોયું કે બન્ને વિદ્રોહીઓ યુદ્ધમાં ઉતરવાને બદલે તેને શરણે આત્યા છે ત્યારે તેનું હૃદય અત્યંત સંતુષ્ટ થયું. તેણે બન્નેને જીવીતદાન આપ્યું અને તેઓની પ્રાર્થના સ્વીકારી ક્ષમા આપ દર્શાવ્યો. પરંતુ નવાબના આ કૃત્યથી સિરાજુદ્દાલા અત્યંત અપ્રસન્ન થયો. રાજદ્રોહીઓને ક્ષમા આપવામાં આવી તે તેને અત્યંત અનુચિત લાગ્યું. તેઓને સખ્ત હાંડ આપવા માટે તેણે નવાબ પાસે વારંવાર હાં લીધી અને આ હાંડે એટલું બધું ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું કે તે નવાબની ભત્રીસના કરવાને પણ ચૂક્યો નહિ.

સિરાળુદોલાનાં હઠ અને ભર્ત્સના મુક્ત વાક્યોએ નવાળ ઉપર કિંચિત્ અસર કરી નહિં. તે પરિણામદર્શી વૃદ્ધ નવાળ સિરાળુદોલાને એકાંતમાં લાઇ ગયો અને કહ્યું, “જો સિરાળ, માત્ર ક્રોધને વશીભૂત થવાથી આપણો અર્થ સરસે નહિ. ક્ષમા એ મનુષ્યનો પ્રધાન ગુણ છે. જેઓનાં હૃદયમાં ક્ષમા નથી, જેઓ દયા-માયક્રીન છે તેઓ સંપૂર્ણ મનુષ્ય નથી. યૌવન આવેશથી તારું ચિત્ત ચંચલ થઇ રહ્યું છે, તેથી ક્ષમાનું ખરું સત્ત્વ તારાથી સંમળનું નથી. એક સમયે મારા વિચારો તારા જેવાજ હતા પણ આજે મારે એ વિચારોનો અનુભવયોગે લાગ કરવો પડ્યો છે. જ્યારે તારા વિચારો ઠરેલ થશે ત્યારે તને જણાશે કે દંડનીતિ એ દરેક પ્રસંગે ધારણ કરવી ઉચિત નથી. વિશેષમાં અતાઉક્ષા અને ચીરજાડરે જરાપણ રક્તશ્રાવ થવા દીધા વિના આત્મસમર્પણ કર્યું છે. તેઓને આ પ્રસંગે શિક્ષા કરવાથી આપણું વર્તન જગત્પત્ની દ્રષ્ટિએ અત્યંત નિંદ્ય ગણાશે એટલુંજ નહિ પણ મરાઠા લોકો સમજશે કે મુસલમાનોમાં અત્યારે પોતાનામાં એકય નથી અને તે અનૈક્યનો લાભ કદાચ તેઓને પણ મળી જાય. આપણામાં સંપ નહિં જોઇ તેઓ વિશેષ સાહસિક બનશે. તેટલા મટે આપણે કોઇ પણ પ્રકારે તેઓનો પ્રથમ અવરોધ કરવો જોઇએ. આ નીતિથીજ આપણું સંપૂર્ણ બળ ટકી રહેશે.”

નવાળનાં વચનો આગળ સિરાળુદોલા નિરુપાય બન્યો. તેના મનનો અગ્નિ મનમાંજ ધ્રુંધવાઇ રહ્યો. બીજેજ દિવસે નવાળે રાધેાળ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવા પ્રયાણ કર્યું. મરાઠાઓ કદિ સામા આવી યુદ્ધ કરતા નહિં તેવુંજ આ પ્રસંગે બન્યું. નવાળનું આગમન સાંભળી તેઓએ શીઘ્ર પલાયન કર્યું. યુદ્ધ અર્થે નવાળે આટલો વિપુલ પરિશ્રમ વેઠ્યો પણ અંતે યુદ્ધ થયું નહિ.

પરિચ્છેદ ૧૫

કુટુંબવત્સલ નવાખ.

તું, સિદ્ધ થયું છે કે વિશ્રામ અને શાંતિ રાજનાં ભાગ્યે કવચિતજ ફળે છે. રાજા યુદ્ધ વિગ્રહ, વિદ્રોહ વિપ્લવને લીધે હમેશાં ચિન્તાતુર રહે છે. દારુણ ચિન્તાથી તેનું ચિત્ત દિન રાત વ્યાકુળ રહે છે.

શયન અને ભોજન પ્રસંગે તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી; તેથી સર્વદા તેને પોતાની તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ ચોતરફ રાખવી પડે છે રાજા કરતાં પ્રજા સુખી છે, પ્રજાના શત્રુ બહુ થોડા હોય છે. રાજાના શત્રુ સ્થળે સ્થળે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રજા કર આપી પોતાની નાનીશી પર્ણકુટીમાં નિશ્ચિત રહી શાન્તિથી દિવસ વ્યતીત કરે છે. અને સુખે નિદ્રા લે છે પરંતુ જે રાજ્યધુરા ધારણ કરે છે તેને પ્રજા ભોગ્ય સુખોની સ્વપ્નામાં પણ ઝાંખી થતી નથી. આથી, પ્રજાને સુખો સહજ સાધ્ય રહે છે.

થોડા દિવસ પછી સમાચાર આવ્યા કે અફઘાન લોકોએ પટણા સ્વાધીન કર્યું છે. જૈનુદીને આત્મ વિસર્જન કર્યું છે અને હાજીમહમદ કારાગ્રહમાં અનાહાર અત્યંત કષ્ટ પૂર્વક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. અમીના બેગમ, તેનો પુત્ર અને કન્યાને કેદ કરવામાં આવ્યા છે. આ મર્મભેદક સમાચારનો આઘાત નવાખથી સહન થઈ શક્યો નહીં; સાંભળતાંજ તે મૂર્ચ્છા વશ થયો. ચોતરફ હાહાકાર વર્તી રહ્યો અને રાજ્ય મહાત્તયમાં દોડધામ થઈ રહી.

કોઈ પંખો કરવા લાગ્યું, કોઈ મુખ ઉપર શિતલ જલનો છંટકાવ કરવા લાગ્યું. અને કાબેલ હકીમેને બોલાવવામાં આવ્યા. તેઓએ ચિકિત્સા કરી કહ્યું, “ભય રાખવાનું પ્રયોજન નથી. તથાપિ ચૈતન્ય આવતાં હજુ વાર લાગશે.” હકીમનાં આશ્વાસનયુક્ત વચનો સાંભળી સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાઈ; કિન્તુ સઘળા વિષણુ મુખે ઉત્સુક બની જામ-તિની રાહ જોવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે એકડો મનુષ્યોની હાજરી છતાં રાજપ્રસાદ જનશૂન્ય જણાવા લાગ્યો. કોઈના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળતો ન હતો. લાંબો વખત વીત્યા પછી નવાબને ચૈતન્ય આવ્યું. લાઈ અને જમાઈના અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળી તેનું ચિત્ત અધીરું બની ગયું. પોતાની વાહલી કન્યા અને તેનાં પુત્ર પુત્રીની દુર્ગતિ તેનાથી સહન થઈ શકી નહીં. તે એક સ્ત્રી પેઠે રૂદન કરવા લાગ્યો “અરે લાઈ ! હે વત્સ ! જૈતુદિન તું ક્યાં ગયો ? તેં કેવીરીતે તારા પ્રાણ વિસર્જન કર્યો ? પુત્રી અમીના તારા લાગ્યમાં આવું વિષમ દર્શન હતું ? બંગાલ બિહાર અને ઓરીસાના નવાબની પુત્રી હોવા છતાં આજે તું અફગાનેના હાથે દુઃખ ભોગવી રહી છે ! ધિક્કાર છે મારા જીવનને ! ધિક્કાર છે મારા વીરત્વને ! અને ધિક્કાર છે મારા બાહુબલને ! ખરે હું કાયર પુરુષ છું ! તેથીજ હું અત્યારે હીન વીર્ય પુરુષની પેઠે શાંત થઈ બેઠો છું.” તેના મસ્તિષ્કમાં તીવ્ર વેદનાં થવા લાગી અને શીર પર મુષ્ટિ પ્રહાર કરી તે વારંવાર રૂદન કરવા લાગ્યો. તેના બન્ને નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. નવાબને સાન્તવન આપવાના ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા પરંતુ તે સઘળું નિષ્ફળ ગયું. રાજ્ય કાર્યના સર્વ વ્યવસાયોમાં અંતરાય આવી પડ્યો.

બુદ્ધિમતિ નવાખ પતિએ જોયું કે ઉપદેશ અથવા પ્રબોધ વાક્યોથી નવાખનો શોક શમશે નહીં પણ ઉલટો દાવાનળ વિશેષ પ્રજ્વળશે તેથી તેણે એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી. એક દિવસે સંધ્યા ખીલી હતી. નીલવર્ણી આકાશમાં પંચમીનો ક્ષીણ ચંદ્રમા ચળકી રહ્યો હતો અને તેનો આછો પ્રકાશ પૃથ્વી પર પ્રસરી રહ્યો હતો. નવાખે હમણાં દરબારમાં જવાનું છોડી દીધું હતું. રાજ્યકાર્યમાં તેનું લક્ષ પરોવાતું નહીં અંતઃપુરમાં તે કેવલ શોક મગ્ન થઈ બેસી રહેતો. નવાખે પલંગ પર વિરામાસન કર્યું હતું. બાજુમાં બેગમે સ્થાન લીધું હતું. અન્ય કોઈ નહોતું. બન્ને શાન્ત હતા. તેટલામાં સિરાજુદ્દૌલાતું આગમન થયું. પ્રવેશ થતાંજ તેને સન્માન આપવામાં આવ્યું. નવાખ પત્નીએ તેને બેસવાનું આસન આપ્યું. સિરાજે સ્થાન લીધા પછી બેગમે કહ્યું, “સિરાજ આજે અચાનક તું રાત્રિ સમયે હીરાઝીવનો લાગ કરી અત્રે આવ્યો છે ?

સિરાજ:—વડીલશ્રીને મારે કંઈ કહેવું છે, તેટલા માટે આવ્યો છું. કિન્તુ કહું કેને ? સાંભળવાવાળું હવે કોઈ રહ્યું નથી.

બેગમ:—કેમ સિરાજ ! એમ શા માટે બોલે છે ? સાંભળવાવાળું કોઈ ન હોય તો મને કહે, કહે, શી ઇચ્છા છે.

સિરાજુદ્દૌલાએ આંખમાં આંસુ લાવી કહ્યું, “માતા, મારા પિતા અને પિતામહે તો અફઘાનોના હાથથી પ્રાણ વિસર્જન કર્યા પરંતુ મારી માતા, ભાઈ, બહેન સઘળાં જીવે છે. શું તેઓનો ઉદ્ધાર કરવો એ આપ સર્વને માટે ઉચિત નથી ?” બેગમ આજ દિવસ સુધી જે સુયોગ મેળવવા ઇચ્છતી હતી તે અંતે મળી ગયો તેણે

કેહું “ સિરાજ, કહે શું કરીએ ! જેના હાથે તે કૃત્ય થવું જોઈએ તે તો તારા પિતા અને પિતામહના શોકને લીધે ભગ્ન હૃદય થઈ ગયા છે. યદિ તેને કંઈપણ કહેવામાં આવે છે તો તે સાંભળતા પણ નથી રાજ્ય ચર્ચા સર્વથા બંધ છે. જો કંઈ પૂછવામાં આવે છે તો પ્રત્યુત્તર પણ વાળતા નથી. સમજ પડતી નથી કે આ સમ્બળું ક્યાં સૂધી ચાલશે ? ”

સિરાજ:—માતા, ત્યારે શું મારા ભાઈ બહેનને મુક્તિ અપાવવાની ઈચ્છા મારા માતામહ રાખતા નથી ?

બેગમ:—સિરાજ, અનુમાન તો એવું બંધાય છે. નહિં તો જોણે જમાઈ અને ભાઈને પ્રાણદંડ આપ્યા છે, તેને ઉચિત દંડ નહિં આપી, પુત્રીના ઉદ્ધારને માટે કંઈપણ માર્ગ નહિં શોધતાં આમ શોક અને પરિતાપથી તારા પિતા નિશ્ચિંત શા માટે બની રહ્યા છે ? વત્સ સિરાજ ! તારે હવે તારા માતામહની રાહ શા માટે જોવી જોઈએ ? તું આપણું લશ્કર લઈ અફઘાનો પર આક્રમણ કર અને તારી માતા તેમજ ભગિનીઓનો ઉદ્ધાર કરવા કટિ બદ્ધ થા ! તારા માતામહની અનુમતિની રાહ જોવી એ અત્યારે નિરર્થક છે.

સિરાજ:—માતા, મારા આચરણથી વડિલશ્રીના યશસ્વીનામને કલંક લાગશે.

બેગમ:—વત્સ, કલંક લાગવામાં હવે બાકી શું રહ્યું છે ! જે સમગ્ર બંગાલ બિહાર અને ઓરિસાના નવાબ છે, જેના માટે એક ધશારાથી દ્વિહીશ્વરને પણ ભયભીત થવું પડે છે, તે તો અત્યાં પોતાના ભ્રાતા, તથા જમાઈની હલ્યાનો બદલો લેવાને બદલે તેમજ પોતાના પ્રાણધિક કન્યાઓનો ઉદ્ધારનો કોઈપણ માર્ગ શોધવાને બદલે મૌનવ્રત ધારણ કરી બેઠા છે. વીરત્વની તેનામાં ત્રૂટી પડી છે. અં

અમ્મગાન લોકોના ડરથી ભયભીત બની શોકના જૂઠા બહાના નીચે સ્ત્રીઓને રહેવાના આ અંતઃપૂરનો આશ્રય લીધો છે. 'સિરાજ ! એવા ભીરુ કાયર પુરૂષની અનુમતિની અત્યારે તારે આવશ્યકતા નથી માટે શીઘ્ર તૈયાર થા અને તારી માતા, બ્રાતા, ભગિનીનો ઉદ્ધાર કર ! પિતા અને પિતામહની હલ્યા કરનારાઓને ઉચિત દંડ દે ! વૃથા વિલંબ કરવો એનો અર્થ અમ્મગાન લોકો આપણને કાયર ગણી કરે છે.

પત્નીનાં તિરસ્કારયુક્ત વચનો સાંભળી નવાબ અલીવર્દી ખાંનો મોહ વિભ્રમ છૂટી ગયો. હૃદયકાશમાંથી વિપાદરૂપી મેઘનું આવરણ દૂર થઇ ગયું. અને હૃદયમાં શોક તાપને બદલે અમ્મગાનો તરફ દારુણ ક્રોધે સ્થાન લીધું. તેનું ચિત્ત જમાઇ અને ભાઈની હલ્યાનો બદલો લેવા માટે વ્યાકુળ બનવા લાગ્યું, તેણે ધીરે ધીરે કહ્યું, “હવે બસ કરો ! તમને હવે વધારે બોલવાની આવશ્યકતા રહી નથી. આટલા દિવસ શોકાર્ષણમાં ડૂબી રહી અમ્મગાનોને દંડ નહિં આપવાનું ભીરુ પુરુષનું કાર્ય મેં કર્યું છે. હવે અમ્મગાનો વધારે વખત મારી ક્ષમાના ભોક્તા નહીં શકશે નહિં. હું આજે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે અમ્મગાનોને આ નૃશંસ હલ્યાનો હું પૂરેપૂરો બદલો આપીશ નહિંતો સમરાંગણમાં મારું જીવન વિસર્જન કરી ભાઈ અને જમાઇને જઈ મળીશ.”

નવાબની મોહ-નિદ્રા ઉડી ગઇ. તેનું હૃદય દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા બન્યું. ઐગમને ખાત્રી થઇ કે નવાબનું ચિત્ત શોક અને પરિતાપનો ભાગ કરી સ્વસ્થ થયું છે. ઐગમના આનંદની સીમા રહી નહિં.

પરિચ્છેદ ૧૬.

અફગાન સાથે યુદ્ધ.

રે એ અત્યંત વિરતીર્ણ મેદાન છે. અહિં આ બંને પક્ષની સેનાઓએ પોતાના શિબિર નાંખ્યા હતાં. આખું મેદાન સેનાઓથી ભરેલું જોવામાં આવતું હતું. જાનોજતું મરાઠા સૈન્ય પ્રથમથીજ આવી અફગાનો સાથે મળી ગયું હતું. આથી અલીવર્દી-નખોએ હવે કોઈ પણ જાતનો વિલંબ કર્યા વગર યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું ઉચિત ધાર્યું હતું. તેણે કલ્પના કરી હતી કે જો સમય વ્યતીત થવા દેવામાં આવશે તો સંભવ છે કે અફઘાનો પોતાના સૈન્યમાં વધ્ધિ કરશે. રાધોજી પણ કદાચ આવી તેઓની સાથે મળી જાય! આથી તેણે સમય વિચારી યુદ્ધનો પ્રારંભ કરી દીધો.

બંને પક્ષના સૈન્યો અસ્ત્રશસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ મેદાનમાં આવી ગોઠવાઈ ગયાં. અલીવર્દીખોએ પોતાના લશ્કરને બે ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું. એક ભાગનું અધિપત્ય મરજાફરને સોંપવામાં આવ્યું અને બીજા ભાગનું નાયક પદ હુખીબખેગને સોંપ્યું. અલીવર્દીખો પોતે મધ્ય ભાગમાં રહી શત્રુપર આક્રમણ કરવા લાગ્યો. તે સમય સમય પર સેના નાયકોને આજ્ઞા આપતો જતો હતો. સિરાજુદ્દાલાને નવાબના પૃષ્ઠ રક્ષકનો કાર્યભાર સોંપાયો હતો. નવાબ સૈન્યનું સંચાલન જોઈ અફઘાન સૈન્ય ભયવશ થયું. તેઓ અત્યંત ભયભીત બન્યા. ત્યારે શું અફઘાન લોકો યુદ્ધ કર્યા વગર નવાબના કંઠે વિજયમાળા આરોપશે?

સૌપોએ પોતાના ભિષણ નાદથી રણભૂમી ગંજવી મૂકી પરંતુ પવન
 ઝુકે તે પહેલાંજ પ્રક્ષ જમીન દોસ્ત થયું. યુદ્ધ અરિલ થતાં એક
 ગોળો સરદારખાને લાગ્યો. તેના પ્રયત્ન આધાતથી તે પ્રતાપી
 સરદારની પ્રાણુ હાનિ થઈ અને તેના સાથે સ્વાધીનતાની આશા
 મૃગજલવત્ જણાવા લાગી. સરદારખાંના મૃત્યુ સમાચાર સાંભળતાં
 તેની સેના પ્રાણુ લઈ નાસવા લાગી. સૈન્યને નાસવામાં
 ઉદ્યત જોઈ શમશેરખાંએ સૈન્યનું નાયક પદ મુસ્તફાખાને
 સોંપ્યું અને નાસતા સૈન્યને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. નવાએ
 પ્રસંગ સમજી બચલીત પલાયનોદ્યત સૈન્યને ઘેરી લીધું. અને મત્ત
 ખની અફઘાન લોકો ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેના પ્રયત્ન અસિ
 આધાત વડે અનેક વીરોનાં મસ્તકો ધરણી પર રોળાવા લાગ્યાં
 કિન્તુ પૃષ્ઠ રક્ષક વિચીક્ષણ સિરાજુદૌલાએ જોયુંકે નવાખ પોતાના
 સૈન્યનો વ્યૂહ છોડી અત્યંત આગળ વધી આવેલ. છે, અને તે
 તકનો લાભ લઈ મરાઠા દલ તેના ઉપર હુમલો કરવાને તૈયાર થઈ
 રહ્યું છે. (સિરાજુદૌલાએ ત્વરાથી પોતાના પિતામહને તેની ભૂલ
 તેમજ વિજ્ઞાનું રણકૌશલ નિવેદન કર્યા પરંતુ આ પ્રસંગે નવાખનું
 ચિત્ત રણરંગને લીધે ઉન્મત્ત ખની ગયું હતું. તેણે સિરાજની
 વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહીં.

તરૂણ વયસ્ક છતાં સિરાજુદૌલાએ અફઘાનોનું કૌશલ અને
 મરાઠાઓનું ચાતુર્ય સમજી લીધાં. નવાખને તેની ભૂલનું ભાન
 કરાવવા છતાં જ્યારે તેણે કશું લક્ષ આપ્યું નહીં ત્યારે સિરાજુ
 દૌલાથી તે સહન થઈ શક્યું નહીં. તેણે નવાખની અનુમતિ મેળવ્યા
 વગર થોડું સૈન્ય લઈ સ્થળ મરાઠાદલ પર હુમલો કર્યો. મરાઠાદલને
 અંતરાય નડવાથી આગળ વધવામાં અડચણ આવી. તેઓને યુદ્ધ

કન્વું પડ્યું. ઘોરતર યુદ્ધ શરૂ થયું. શસ્ત્રોના ઝણકાર, તોપોની ગળંગના અને વીરોના હુંકારથી રણભૂમિ ગાજી ઉઠી. બન્ને પક્ષોમાંથી માત્ર “મારો કાપોના” અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. રણોન્મત્ત સૈનિકોના પગરવથી ઉડેલી ધૂળથી તેમજ અગ્નેય અસ્ત્રોના ધુત્રથી આકાશ શ્યામવર્ણ થઈ ગયું. દિવસ છતાં રાત્રિનું ભાન થવા માંડ્યું. સૂર્યને એક વખત પોતાનું સ્વરૂપ દેખાવવું પડ્યું.

જેત જેતામાં બન્ને પક્ષોના અસંખ્ય સૈનિકો મહાનિદ્રાધન થયા. મૃત સૈનિકોથી રણભૂમિ આચ્છાદિત થઈ ગઈ. રકત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો અને ચોતરફ કીચડ જામી ગયો. રણભૂમિની ચોમેર શિયાળ, શ્વાન નરરકત પ્યાસી પ્રાણીઓ ધૂમવા લાગ્યાં. ગીધ, સમળી આદી માંસાહારી પક્ષીઓ આકાશમાં ઉડવા લાગ્યા. પૃથ્વી પર પડેલા સૈનિકોના મુખમાંથી ‘જલ જલ’ ના કરુણાર્દ્ર સ્વરો સંભળાવા લાગ્યા. પરંતુ આ સમયે તેઓને કોણ પાણી આપે ? કોણ આ વખતે સ્નેહી બની ભાઈ સમજી તેઓની સુશ્રુષા કરે ? સઘળા લડાઈને લીધે ઉન્મત્ત બન્યા હતા. પોતાનાં બલ પ્રાકટ બતાવવામાં પ્રવૃત્ત હતા. દયા કરવાનો તેમજ આપત જનને ઝોળખવાનો આ વખતે નહોતો. આ વખતે વીરોના હૃદયમાંથી દયા, માયા, સ્નેહ, મમતા સર્વથા પલાયન કરી ગયા હતાં. હૃદય વજ્ર જેવાં કઠોર થઈ ગયાં હતાં. તેથી આજે મનુષ્ય મનુષ્યનો સંહાર કરતા હતા. અને મરણોમુખ્ય સૈનિકોની કરુણા ભરી વિલાપ વાણી સાંભળી કોઈ વિચલિત થતા ન હોતા, તેમજ મૃત્યુ શય્યા ઉપર સૂતેલ પોતાના માનવ બંધુને જોઈ ભયભીત તથા દુઃખી બનતા નહોતા કેવલ “મારો મારો-કાપો કાપો-નોઘોષ ચોતરફ સંભળાતો હતો.

સિરાજુદોલાનું લક્ષ્ય માત્ર એ હતું કે મરાઠાઓએ કદમ પણ આગળ વધી ન શકે અવિશ્રાન્ત યુદ્ધ ચાલુ હતું; અને પક્ષમાં તુમુલ્લ સત્રામ ચાલતો હતો. તોપોના મુખમાંથી નીકળતા ધુમ્ર પુંજને લીધે શત્રુ મિત્ર કોઈ કોઈને ઓળખી શકતું નહોતું. નવાબના સુશિક્ષિત સૈન્યની આગળ પ્રતિક્ષણ તત્તવારના આઘાતથી તેમજ બાંદૂકની ગોળાથી અફઘાન સૈનિકો પ્રાણ વિસર્જન કરવા લાગ્યા મરાઠાઓએ જોયું કે વિપક્ષિઓનું બળ અધિક છે. આથી તેઓ પાછળ હટ્યા અને યુદ્ધ બંધ કર્યું શમશેરખાં પોતાના સૈન્યને રોકી શક્યો નહિ. તેનું લશ્કર નવાબના સૈન્યથી લયલીત થઈ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યું. તેણે પોતાના વિખરાઈ ગયેલા સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેમાં તે ફતેહમંદ થાય તે પહેલાં તો નવાબના લશ્કરે તેને ઘેરી લીધો ઉચિત પ્રસંગ સમજી નવાબના સુદક્ષ સેના નાયક હખીબ ખેગે પોતાના અશ્વ ઉપરથી ફૂટી, શત્રુના હાથી પર ચડી વિદ્રોહી શમશેરખાંનું મસ્તક કાપી લીધું. મસ્તક હાથીપરથી પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યું.

હખીબખેગે અત્યંત ઉત્સાહ પૂર્વક શમશેરખાંનું કાપેલું મસ્તક નવાબના હાથમાં પ્રદાન કર્યું. નવાબનું હૃદય આ ઇચ્છિત વસ્તુથી અત્યંત હર્ષિત બની ઉઠ્યું. તેટલામાં તેના લશ્કરે ઉચ્ચ સ્વરે વિજ્ય નાદ કર્યો. યુદ્ધ બંધ પડ્યું, શમશેરખાંના મૃત્યુ સમાચાર સાંભળી અફઘાન લોકો રણભુમિ છોડી નાસી ગયા. મરાઠાઓ પ્રથમથીજ પાછળ હટ્યા હતા. નવાબે જોયું કે પોતાના પક્ષનો વિજ્ય થયેલો હતો અને સંરદારખાં, શમશેરખાં, મુસ્તફાખાં યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા. વારંતું વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્ર અચારે શત્રુ હીન જણાતું હતું.

નવાખ પક્ષનો જય થયે; પરંતુ સિરાળુદોલાના રણ કૌશલ વગર આ લાભ મેળવી શકાત નહિં એ અત્યારે કોણ સમજી શકે? યદિ સિરાળુ પૃષ્ઠ રક્ષકનું કામ ન લીધું હોત, અને મરાઠાઓનું કૌશલ તે ન સમજ્યો હોત તેમ તેણે યથાસમય મરાઠા સૈન્યપર આક્રમણ ન કર્યું હોત તો અધ્ધાનો નવાખનો પરાજય કરત એ સંભાવત હતું.

પરિચ્છેદ ૧૭

દયામયી બેગમ.

હમાં જયલાલની પ્રાપ્તિ પછી નવાખ અલીવર્દીખાનું ચિત્ત પોતાની કન્યાના ઉદ્ધાર અર્થે વ્યગ્ર બની ગયું. તેણે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં જરાપણુ વલખ કર્યા વગર શીઘ્ર પટણા તરફ પ્રયાણ કર્યું; ત્યાં રાજ ભવનમાં પ્રવેશ કરતાં તેણે જોયું કે કન્યા, દોહિત્ર, દોહિત્રી વિગેરે અત્યંત દીન હાલતમાં કારાગૃહમાં દુઃખ ભોગવતાં હતાં. સઘળાના હાથ પગોમાં લોઢાની જંજીરો ત્રાંખવામાં આવી હતી અને તેઓએ સાધારણ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં હતાં. ભોજન અને નિદ્રા વગર તેઓનાં શરીરો અત્યંત જીર્ણ અને વિવર્ણ બની ગયાં હતાં. તેઓનાં કષ્ટની સીમાં નહોતી તેઓની દારણ દુર્દશા કરવામાં આવી હતી. આ દ્રશ્ય જોતાંજ અલીવર્દીખાની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં તે એક વીરપુરુષ હતો છતાં તેણે ઉચ્ચ સ્વરે સ્ત્રીઓની પેઠે રુદન કરવા માંડ્યું. નવાખ મહિષી પણ દુહિતાની દુર્ગતી જોઇ સ્થિર રહી શકી નહિં. તેણે

દેડી પોતાની પ્રિય પુત્રી અમિનાને આલિંગન આપ્યું. માતા પુત્રીએ વ્યાકુલ હૃદયથી રુદન કરવા માંડ્યું. કારાગૃહ ચોમેર આર્ત કરુણ સ્વરથી વ્યાપ થઇ ગયું.

માતા, પિતા અને પુત્ર સિરાળુદૌલાતું મુખદર્શન કરતાં અમીનાને પતિની સ્મૃતિ થઇ. તે હૃદય વિદારક આર્તનાદથી વિલાપ કરવા લાગી કે જે દ્રશ્ય અલારે ગમે તેવા કઠોર હૃદયને પણ પીગળાવે તેવું હતું.

જનની બ્રાતા ભગિની અને બીજી રમણિઓની દુર્ગતિ જોઇ આવા કરુણ પ્રસંગે પણ સિરાળુદૌલાતમાં ક્રોધનો પ્રભાવ થયો. તેનું હૃદય અત્યંત ક્રોધ વશ બની વેર લેવાને ઉદ્ધત થયું તેણે કહ્યું, “ ધડિલશ્રી જેવી રીત્યે અપ્રગાનોએ મારાં માતા ભગિની, બ્રાતાઓને કારાગૃહમાં નાંખી દારુણ યાતના આવી છે તેવીજ રીત્યે હું આજે તેના સમસ્ત પરિવારને રીબાવી સંહારીશ આજ તેમાંથી એક પણ મનુષ્ય મારા હાથથી બચી શકશે નહિં માત્ર આજ્ઞા આપો અલીવર્દીખાન પ્રત્યુત્તર આપે તે પહેલાં નવાજ મહિપીએ કહ્યું, નહિં સિરાળ તારા આ નૃશંસ પ્રસ્તાવને હું અનુમોદન આપતી નથી. ” સિરાળુદૌલાતે ક્રોધ કમ્પિતસ્થરે કહ્યું. “આપ સર્વ મારા કાર્યને અનુચિત ગણો છો શું ? જેણે મારાં પ્રાણાધિક બહાલાંઓને અત્યંત કષ્ટ આપ્યું છે. તેના સ્નેહીઓ તથા આત્મ જનો મારા હાથમાં આવે ત્યારે શું હું બંદલો ન લઉં ? શું એક કાયર પુરુષની માફક મારે અપ્રગાનોએ ચલાવેલ વર્તનને સહન કરવું, એવી તમે આજ્ઞા આપો છો ? અપ્રગાનોનો અત્યાચાર કદાપિ મારાથી સહન થઇ શકવાનો નથી. ”

બેગમ:—સિરાજ, શું આવી રીતે તું બદલો લેવા માગે છે ? કોના પાસેથી તારે બદલો મેળવવો છે ?

સિરાજ હા ! અમરગાન લોકોના પરિવારની દુર્દશા કરી હું તેઓને રનેહી વિયોગનું દુઃખ આપીશ.

શુદ્ધિ મતિ નવાબ પત્નીએ આવળાતે ધર્મ્ય માર્ગ કહાડી કહ્યું, “સિરાજ, અકારણ ક્રોધ છોડી દે ! વિચાર કરી જો કે આમાં અમરગાન લોકોના પરિવારનો શો દોષ છે ? તું એકના અપરાધને બદલે બીજાને દંડ આપવા માગે છે આ ઇન્સાને કોણ ન્યાય યુક્ત કહશે ? આવું વર્તન દુનિયાની દ્રષ્ટિએ અત્યંત અનુચિત દરશે વિશેષતઃ આવા અધર્મ આચરણથી ઇશ્વરને તારે જવાબ આપવો પડશે વળી જોએએ તારા માતા ભગિની, ભાઈઓને અકારણ કષ્ટ આપ્યા હતાં તેઓ તો યથાર્થ દુઃખદ પરિણામ મેળવી ચૂક્યા છે. તે નિષ્કુરોને ઉચિત ફલ મળ્યું છે પ્રતિહિંસાને વશ વર્તી તેના અનાથ કુટુંબ ઉપર જીવનમ ગુજારવો એ અત્યંત ઘાતકી કામ છે. તેમાં પુરુષાર્થ નથી. જે વીરત્વ તેં રણક્ષેત્રમાં દર્શાવ્યું તે ખરો પુરુષાર્થ હતો. અબળાઓ ઉપર અત્યાચાર કરે તેના જોવો અધમ, નિષેધિ પુરુષ જગતમાં ક્રોધ નથી સિરાજ, તે ઉચ્ચ વંશમાં જન્મ ધારણ કરી વીર પદ મેળવ્યું છે. તારા જેવા વીર પુરુષે ખગાંલ બિહાર ઓરીસાની ગાદી ઉપર બેસતાં પહેલાં આવી અપકીર્તિનો સંચય કરવો જોઈએ નહીં. માટે જે ઉચ્ચ વંશમાં તારો જન્મ થયો છે, અને જે યશસ્વી સિંહાસનારૂઢ તું થવાનો છે તેને અનુરૂપ કાર્યો તારે કરવાં જોઈએ આથી સમગ્રદેશ જાણી શકશે કે સિરાજુદ્દૌલા આપણા માટે જેવો જોઈએ તેવો સુયોગ્ય નરપતિ છે. ”

સિરાળુદૌલાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો નહીં. અઘાપિ તેના હૃદયમાં ક્રોધની જ્વાળા સળગતીજ હતી તક સાધી, અલીઝ્ઝીખાએ કહ્યું, “સિરાળુ, શું તું અમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માગે છે ? વીરને ન છાજે તેવું કૃત્ય કરવા માગે છે ? તેથી તને કશી ફલ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે નહીં. અનાથ, અસહાય્ય રમણીઓને દંડ દેવાથી એક વીરની કીર્તિ કદિ ઉજ્જવલ થશે નહિં. વત્સ ! કદાચ અમારી સલાહ તને વ્યાજબી ન લાગતી હોય તો તારી માતાની સલાહ લે. તે તારી ઇચ્છાને અનુમોદન આપશે તો અમે તારા કાર્યમાં વિક્ષેપ નાંખીશું નહિં, “ ઇશ્વર જાણે સિરાળુદૌલાની માતા અમીનાબેગમની સ્ત્રી ઇચ્છા હશે ! પરંતુ તેણે માતા-પિતાને અસમ્મત થતાં જોઈ કહ્યું, ” પુત્ર સિરાળુ, ક્રોધનો પરિભ્રામ કર ! જે કંઈ મારા ભાગ્યમાં લખ્યું હતું, તે પ્રમાણે બન્યું છે. વિાધનો લેખ ફેરવવાની શક્તિ કોનામાં છે ? પુત્ર, જે દુરાચારીઓએ તારા પિતાને પ્રાણદંડ આપ્યા તેઓને તો ઉચિત શિક્ષા મળી ચૂકી છે. હું અત્યારે જેમ વિલાપ કરું છું તેવીજ દુર્દશા અત્યારે તેઓની છે. સ્ત્રી જાતિ માટે વંધવ્યથી વધારે દુઃખદ બીજું કશું નથી. વત્સ, તેટલા માટે હવે એ અનાથ અસહાય્ય અફઘાન રમણીઓને આપણે વધારે વીટબણા આપવી જોઈએ નહિં. “ માતાને વિશેષ કંઈ સિરાળુદૌલા કહી શક્યો નહિં. કિન્તુ વારંવાર તેની નજર કમરપર લટકાવેલી તરવાર ઉપર ઠરવા લાગી

આ પ્રમાણે વ્યવસાયમાં સઘળાં પ્રવૃત્ત હતાં; તેટલામાં અફઘાન સ્ત્રીઓ દલખદ બની આર્તનાદથી રડતી ત્યાં આત્રી પહેચી તે સઘળી શોક દુઃખથી અધીર બની ભયથી કંપી રહી હતી. તેઓની આંખોમાંથી આવણુના મેઘની પેઠે અવિચલ અશ્રુ ધારાઓ વહેતી

હતી. કોઈ પતિના, કોઈ પુત્રના, કોઈ પિતાના, કોઈ બાઈના શોકથી ઉન્માદિની બની ગઈ હતી. તેઓ હાહાકાર કરતી, શિરપર આધાત કરતી અલીવદીખાના પગ પાસે પડી કરુણ સ્વરથી કહેવા લાગી, "નવાળ બહાદુર, અમે અસહાય્ય અબળાઓ તમારે શરણે છીએ, અમારું રક્ષણ કરો. અમે સ્ત્રી જાતિ છીએ. અમારા પતિ પુત્રાદિએ તમારા સાથે શત્રુતા રાખી હતી, કિન્તુ તેમાં અમારો સ્વરૂપ દોષ નથી. વિશેષમાં અમે આપની અલારે પદાશ્રિતા છીએ. તમે અમારા પર પ્રસન્નતા દાખવો." આટલું કહી સર્વ સ્ત્રીઓ છાતીફાડ રડી પોતાની દુઃખદ સ્થિતિનું સંપૂર્ણ ભાન કરાવવા લાગી.

સ્ત્રી જાતિનું હૃદય નૈસર્ગિક રીતે કોમળ હોય છે. તે કદિન છે છતાં અલંત કોમળ છે. નવાળ પત્ની વીરાંગના હતી. તેના હૃદયમાં વીરોચિત કઠોરતાનો અભાવ નહોતો; પરંતુ તે હૃદય દયા, માયા, સ્નેહ, મમતાથી પરિપૂર્ણ હતું. અકુશાન મહિલાઓના વિલાપ અને દયાજનક સ્થિતિ જોઈ તેનું કરુણા પૂર્ણ હૃદય પીગળી ગયું. શત્રુઓની સ્ત્રીઓ હોવા છતાં તેની આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે કહ્યું, "જહેનો, તમે રુઓ નહિં. જરાપણ ભય રાખો નહિં. તમારા પતિ પુત્રાદિએ અમારા માટે શત્રુતા કરી અમોને અલંત દુઃખ દીધું છે. અનેક અસહાય્યક સ્ત્રી પુરુષોને વિષમ ફલ ભોક્તા કર્યા છે તેઓને તેઓના એ દુષ્કર્મોના બદલામાં ઉચિત ફલ મળ્યું છે. તેઓના અપરાધ માટે તમોને શિક્ષા આપવાની અમારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. તમે સર્વ નિર્ભય બની ઇચ્છિત સ્થાને જાવ. કોઈપણ વ્યક્તિ તમારા માર્ગમાં અંતરાય નાંખશે નહિં." નવાળ પત્નીનાં આશ્વાસનરૂપી વચનો સાંભળી અકુશાન સ્ત્રીઓ મનમાં તેની અલંત પ્રશંસા કરવા લાગી. વાસ્તવિક રીતે નવાળ પત્નીનું

હૃદય માત્ર અકુશાન રમણિઓને લીધે નહિં પરંતુ તેની સ્વાભાવિક ક્રોધમળતાને લીધે હંમેશાં પૂજનીય હતું.

તેઓના જવા પછી નવાબ પત્નીએ સિરાજને કહ્યું, “સિરાજ પ્રતિહિંસાને વિવશ બની, જેના ઉપર તું અસાચાર કરવાને તૈયાર થયો હતો, તે તારા ભયથી કમ્પાયમાન બની તારે શરણે આવી હતી. તે અનાથિમી સ્ત્રીઓ ઉપર આપણે જે જુલમ ગુનગર્યો હોત તે આપણે જગત્ તેમજ જગદીશ્વરની દ્રષ્ટિએ ગુનેહગાર બનત, તેટલા માટે વત્સ આપણે હંમેશાં ક્ષમા કરતાં શિખવું જોઈએ. જગત્માં ક્ષમાથી વધારે શ્રેષ્ઠ ગુણ બીજો કોઈ નથી.

અમીત્રા:—માતા, આપણો સિરાજ હજુ બાળક છે બાળકોની ભુદ્ધિ હંમેશાં તરલ હોય છે. સારું નરસું સમજવાની તેઓમાં શક્તિ હોતી નથી.

બેગમ:—નહીં બેટા ! સિરાજ ક્રોધવશ થયેલ છે. હું તેના બાળપણથી તેનું નિરીક્ષણ કરું છું. જે વાત તે પકડે છે તે અત્યંત પરિશ્રમ વેઠવા છતાં છોડતો નથી. જેના ઉપર પ્રબળ ધન પ્રાણ, કુલ પ્રતિષ્ઠાનો આધાર છે, તેણે આટલા બધા ક્રોધીષ્ટ કદિ થવું જોઈએ નહીં. સિરાજે હજુ સૂઝી પોતાની આ કુટેવ ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી. ઘણી વખતે તેને શિખાભણ આપવામાં આવી છે છતાં તેણે દુર્લક્ષ કર્યું છે.

અલી:—હવે એ વાત અહિંઆજ પડતી મૂકો. આપણે એક અગત્યની બાબતનો નિર્ણય અત્યારે કરવાનો છે. પટણાનો શાસન સ્થાન કોને માથે નાંખવો તે માટે હું તમારી સલાહ માગું છું.

બેગમ:—જ્યાં સૂઝી સિરાજ બંગાલ બહાર એરિસાના

સિંહાસન પર ન બેસે ત્યાં સૂધી વાસ્તવિક રીતે પટણાની ગાદી ઉપર તેનો અધિકાર છે. તેટલા માટે તે પદ સિરાજને અપર્ણ કરવું જોઈએ.

અલી:—યદિ પટણાનો રાજ્યાધિકાર તમે સિરાજને આપવા માંગો છો તો પછી તેને તમારે તમારી દ્રષ્ટિથી દૂર રાખવો પડશે. અર્થાત્ સિરાજને પટણામાં રહેવું પડશે.

બેગમ:—નહીં, નવાબ બહાદુર, હું તેને એક ઘડી પણ મારી આંખોથી અલગ રાખી શકીશ નહીં.

અલી:—તો પછી તે પટણાનું રાજ્ય શી રીતે કરશે ?

સિરાજ:—વડિલશ્રી ! પૈતૃક સિંહાસન મારે કાંઈ પણ રીતે છોડવું જોઈએ નહીં. પટણાનો શાસન ભાર તમારે મનેજ સોંપવો પડશે.

નવાબે હસી કહ્યું—સિરાજ, પટણાનો અધિકાર તને સોંપવામાં આવે તેની હું જરા પણ અવગણના કરતો નથી પરંતુ તેથી અડચણ એ આવે છે કે તારો વિયોગ અમો સહન કરી શકશું નહીં થોડી વાર નવાબે વિચારી કહ્યું, વારું ભલે પટણાનો અધિકાર અમો તને સોંપશું પરંતુ તારે તારા પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ કોઈ કુશળ રાજનીતિજ્ઞ પુરંપને પટણાનું રાજ્ય તંત્ર સોંપવું કે જે તારા નામથી પટણાનું રાજ્ય ચલાવશે. આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યા પછી મોટા સમારંભ સાથે સિરાજને પટણાના સિંહાસન ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો. સર્વત્ર જાહેર થયું કે હવેથી પટણાનું નવાબ પદ સિરાજબહેલાને સોંપવામાં આવ્યું છે.

સિરાજબહેલા પટણાની ગાદી ઉપર બેઠો રાજ જાનકીરામ

નવાળ અલીવદીખાનો અત્યંત વિશ્વાસુ પ્રધાન મંત્રી હતો તેને સિરાજના પ્રતિનિધિ તરીકે પટણાનું રાજ્ય ચલાવવામાટે નીમવામાં આવ્યો. વસ્તુતાઃ સિરાજ પટણાનો નામનો નવાળ બન્યો.

રાજા જાનકીરામને પટણાનો કાર્યભાર સોંપી નવાબે સહ કુટુંબ મુશિંદાબાદ પ્રયાણ કર્યું. સિરાજે વિચાર્યું કે માતામહે આવી યોજના કરી એક પ્રકારનું પ્રહસન કરી બતાવ્યું છે. તેણે અપ્રસન્ન ચિત્તે નવાબ સાથે પ્રયાણ કર્યું.

— ۱۱۱۱۱۱ —

પરિચ્છેદ ૧૮

ह.पति

રાણુદૌલા હોરાઝીત્ર પહેંચ્યો. કે તરત માર્ગ
પ્રતીક્ષા કરતી હુત્રુનિસાએ તેનો હસતાં હસતાં
સત્કાર કર્યો. તેણે કહ્યું “ પટણુના નવાબનો જ્ય
હો ! ” સિરાણુદૌલાએ તેને આલિંગી પ્રત્યુત્તર
વાળ્યો. પ્યારી હુત્રુનિસા, તને આ વાત કાણે

કરી ? હુતુનિસાએ મધુર સ્મિત કરી કહ્યું, રજયાએગમે. રજયાએગમ
સિરાજુહોવાની બહેન હતી.

કૃષ્ણ પક્ષના તિમિરમય આકાશમાં વિજળી પેઠે હુત્યુનિસાના મધુર હાસ્યે સિરાજના હૃદયનો વિપાદ દૂર કરી નાંખ્યો. પરંતુ પુનઃ સ્મૃતિ આવતાં તેનું ચિત્ત ખિન્ન બની ગયું. તેણે કહ્યું, “પ્રાણુર્ધિકે ! તું કહે છે તે સત્ય છે. પરંતુ વાસ્તવિક તેમ નથી હું માત્ર પટણાનો નામનો નવાજ છું.” સિરાજુદ્દૌલાની વાત પર

હુત્કુનિસાને વિશ્વાસ આવ્યો નહીં. તેણે હાસ્ય પૂર્ણ હૃદયે કહ્યું.
“ પટણાનું રાજ્ય સિંહાસન આપને પ્રાપ્ત થયું. સઘળા આપને
પટણાના નવાખ કહે છે. પછી આપને શી ખામી છે. ?

સિરાજઃ, પ્રિયતમા એવું ઘણી વખત બને છે કે જે વૃક્ષ
ઉછેરે છે તે ફળનો ભોક્તા થઈ શકતો નથી. પટણાનું સિંહાસન
આરોહણ અને નવાખ પદની પ્રાપ્તિ તે વૃક્ષના ન્યાય જેવી છે. ”
હુત્કુનિસા વિસ્મયપામી. તેણે પૂછ્યું, “ નાથ ! તમે કહો છો તે
સમજાતું નથી. સઘળા જાણે છે કે જે વૃક્ષ વાવે છે તે તેનાં ફળોનું
આસ્વાદન કરે છે. મેં તો આપની પાસેથી આજે નવી
વાત સાંભળી. ”

સિરાજઃ—પ્રાણધિકે, એ એક નવી વાત છે. નહિં તો હું
એવું શા માટે બોલું ? જે પરંપરાથી આપ્યું આવે છે તેવું નથી
બનતું લારે-લોકો તેને એક નૂતન ઘટના માની લે છે. તેટલા માટે
પટણાના સિંહાસનની પ્રાપ્તિ એ એક નૂતન ઘટના છે.

હુત્કુનિસાઃ—લારે કહોને નાથ શી નૂતનતા છે ?

સિરાજના વિષણ મુખપર સ્મિત જોવામાં આવ્યું. તેણે
ઘપત્ હાસ્ય કરી કહ્યું, “ પ્રિયતમે ! મેં સત્તજ કહ્યું છે. જે કે
હું પટણાનો નવાખ બન્યો છું છતાં લાંબું રાજ્યતંત્ર જનકીરામ
ચલાવશે. હું નામ માત્રનો નવાખ છું. સિંહાસનનો અધિકારી છું
તે પણ માત્ર નામનો !

હવે હુત્કુનિસા સ્પષ્ટ સમજી. તેણે પૂછ્યું, “ જ્યારે આપ
સિંહાસનના ખૂરા અધિકારી છો ત્યારે શાસન બાર જનકીરામને
શા માટે સોંપાયો ? શું આપે તે સ્વીકૃત ગૂણ્યું ? ”

સિરાજ:—પ્રાણધિકે ! પોતાનાં ઐશ્વર્યનું હાથેથી દાન કરી આપવું, એવું તે કદિ સાંભળ્યું છે ! જેણે પટણાનું સિંહાસન મને સોંપ્યું તેણેજ તેનો શાસન-ભાર જનકીરામને સોંપ્યા.

ભુત્કુતિસા:—આપે શા માટે તે યોજના સાથે સમ્મત થયા?

સિરાજ:—મેં વડિલને ધણું કહ્યું, પણ તેણે મારી એક પણ વાત સાંભળી નહિં.

ભુત્કુતિસા:—ન સાંભળવાનું કારણ ?

સિરાજ:—મારો જરા પણ વિયોગ તેઓ સહન કરી શક્યા નહિં.

ભુત્કુતિસા:—સ્પષ્ટ જણાય છે કે પટણાનો શાસનભાર આપને સોંપવાની નવાબની ઇચ્છા નહિં હતી. માત્ર ફરજ પડવાથી તેણે તમને નામના નવાબ બનાવ્યા છે. જો તેમની અંતરેચ્છા એ હોત કે તમને નવાબ બનાવવા તો તેઓ કદિ રાજા જનકીરામને રાજ્યશાસન અર્પણ કરત નહિં. નવાબ બહાદુરે આપને પ્રેમના આવરણના બહાનાથી ભૂલાવ્યા છે. આપે ભૂલાવામાં પડી તેમની ઇચ્છા મંજૂર રાખી એ મારી માન્યતા મુજબ સારું કર્યું નથી.

સિરાજ:—ભુત્કુતિસા, શું કરું ? માત્ર માતામહ અર્થે માતા મહીના અનુરોધથી મારે સધળું કબુલ રાખવું પડ્યું હતું. હવે મને સમજાય છે કે મને ડગવામાં આવ્યો છે. પરંતુ હું એ ભૂલ ત્વરાથી સુધારી લઇશ. અને તેઓનાં ગમે તેવાં મમતાવાળાં વચનો સાંભળીશ નહિં. ભુત્કુતિસા હું શપથ ખાધ કહું છું કે કોઇ સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં પટણા ઉપર આક્રમણ કરી રાજા જનકીરામને પટણાનો શાસનભાર મને સોંપી દેવાની હું ફરજ પાડીશ. મારા પૈતૃક રાજ્યનો અધિકાર રાજા જનકીરામ ચલાવે, અને સધળો યશ તેને મળે, હું તેનો

અનુગ્રહી બની તેના તરફથી આપવામાં આવતી સામાન્ય વૃત્તિને સ્વીકાર કરું, એ કદી બનશે નહિં.

હુત્ક્રુ:—તો શું આપ નવાબ બહાદુરનું અપમાન કરવા માંગો છો ?

સિરાજુદ્દૌલાએ અભિમાનયુક્ત વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં, “અપમાન ? સ્વાર્થના રક્ષણ માટે મારે કદી તેમના માર્ગમાં આવવું પડે તો શું થયું ? સમજણ આવ્યા પછી બાલક જેવી ભૂલ મારાથી થશે નહિં. મારા સામેજ મારી ખાદ્ય વસ્તુ ખુંચવી લઈ બીજો તેનું ભોજન કરે અને હું એક કાયર પુરુષની પેઠે મૌન્યવ્રત ધારણ કરી શું તે જોયા કરું ? જેના શરીરમાં વીર રક્ત વહે છે, હૃદયમાં ઉત્સાહ છે, બાહુમાં બળ છે, અને જેની કમ્બરપર વિજયી સન્નશેર લટકે છે, તે પોતાના સુખનો ગ્રાસ કદિ બીજને લઈ જવા આપશે નહિ. અવશ્ય હું જાનકીરામ પાસેથી પટાણાની શાસન શક્તિ છીનવી લઈશ વડિલશ્રી તેથી કદાચ અસંતુષ્ટ થાય તો ભલે થાય. મને પોતાનો દુશ્મન સમજે તો ભલે તેમ હો ! તેમની પ્રાંતિને વશ થઈ હું હવે મારો સ્વાર્થ જતો કરીશ નહીં.

સિરાજુદ્દૌલાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા સાંજળી હુત્ક્રુનિસા જરા ભયભીત બની ગઈ. સ્વામીની આ બુદ્ધિનું પરિવર્તન કરવા એક યુક્તિ શોધી તેણે કહ્યું, જ્યારે બંગાલ બિહાર એમરીસાના આપ ઉત્તરાધિકારી છો નવાબ બહાદુરના અવસાન પછી સઘળું આપનુંજ છે તો પછી પટાણાના તુરુચ સિંહાસન માટે આપે આવો વિગ્રહ શા માટે કરવો જોઈએ ?

સિરાજ:—નહીં લુત્પુનિસા ! ભવિષ્યના સ્વાર્થની આશામાં વર્તમાન સ્વાર્થનો ત્યાગ હું કદાપિ કરીશ નહીં. જે ભવિષ્યના લાભને વશ થઈ ઉપસ્થિત પ્રાપ્તિને સાધતો નથી તેના ભાગ્યમાં સુખ ભોગ હોય છે કે નહીં, તેનો મને સંદેહ છે. તેટલા માટે ભવિષ્ય પર વિશ્વાસ રાખી હું કદિ પટણાનો શાસનભાર છોડીશ નહીં ? કદાપિ તેમ કરતાં યુદ્ધ કરવું પડે તોપણ હું કરીશ પરંતુ મારા હાથેથીજ મારું અશ્રેય કરી હું જનકીરામનો હવે વધારે વખત કૃપાકાંક્ષી બની રહીશ નહીં. ”

આ પ્રસંગે વિશેષ કહેવું અનુચિત સમજી લુત્પુનિસાએ માત્ર થોડુંજ કહ્યું, આપને યોગ્ય લાગે તે કરો. હમો સ્ત્રી જાતિ ગૂઢ રાજનીતિમાં શું સમજીએ ? તોપણ આ દાસીની વિનંતી છે કે ગમે તેમ પણ જનકીરામ આપના પદાશ્રિત છે “ લુત્પુનિશાનાં વિનીત વાક્યો સાંભળી, સિરાજીદૌલાનું પ્રેમવશ હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેણે તેને છાતી સરસી ચાંપી તેના ગુલાબી કપોલો પર સુંબન કરી કહ્યું, પ્રાણધિકે તારો પ્રેમ કદિ વિસરાશે નહિં ! જ્યાં સૂધી જીંદગી છે ત્યાં સૂધી સુખ:દુ:ખસંપત્તિ વિપત્તિમાં સિરાજના હૃદયમાં અન્ય કોઈ અબજા સ્થાન પામશે નહીં. પ્રાણેશ્વરી ! આ સિરાજને માત્ર તારા પ્રેમનીજ અભિલાષા છે. ”

લુત્પુ:—નાથ, આ દાસી આપનીજ કિંકરી છે. આપના શિવાય આ જગતમાં મારું કોઈ નથી. વિપદમાં સહાય કરવા વાળું, શોકમાં શાન્તવન આપવાવાળું, વિષાદમાં સમવેદના દર્શાવનાર આપ શિવાય મારે બીજું કોણ છે ? આપ શિવાય આ દાસીને બીજું કોઈ આરાધ્ય નથી. આપનું સુખ એ મારું સુખ અને આપનાં સંકટો એ મારાં સંકટો છે. સ્વામીન

આ દીનની એટલી પ્રાર્થના લક્ષમાં રાખશે કે આ દાસી આપની સેવાથી કદિ વંચિત થાય ! ” આટલા શબ્દોન્યાર કરતાં હુત્કુનિસાને પોતાના પૂર્વ જીવનનું સ્મરણ થયું. વર્તમાન સ્થિતિ સાથે તેની સરખામણી કરતાં તેનું ચિત્ત હર્ષ અને વિષાદથી ભરાઇ આવ્યું અને કર્ણ સૂધી નયન કમલોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. પ્રિય પાઠક ! આ દ્રશ્ય કેટલું બહુ સુંદર છે ? સિરાળુદૌલા થોડો વખત સૂધી પોતાને બૂલી ગયો અને હુત્કુનિસાના આંસુઓ લૂછી કહેવા લાગ્યો, હુત્કુનિસા, હૃદયેશ્વરી ! શા માટે એવી કદ્દપના કરે છે ? તું સિરાળુદૌલાનું જીવન છે. જીવન અને તારો બન્નેનો સિરાળ સાથે ત્યાગ કરશે અન્યથા નહીં તારા જેવું અમૂલ્ય રત્ન મને મારા પ્રારબ્ધ સંજોગેજ મળ્યું છે. ” બન્નેનાં ચિત્ત પ્રેમોન્મત્ત વિદ્વલ બની ગયાં ને અરસપરસ આલિંગન કરી પ્રેમની અનુપમ સુખ માધુરીનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યા. આ સુખ, આ માધુરી ભાષાદ્વારા વર્ણવવાં દુર્ધટ છે ! જેણે અનુભવ્યાં હોય તેજ માત્ર તેને જાણી શકે !

—ૐૐૐૐૐ—

પરિચ્છેદ ૧૯

જનકીરામની મુંઝવણ

તું અને સુગંધ બન્ને સાથે મળ્યાં સિરાળુદૌલા આટલા દિવસ સૂધી જે સુયોગ મેળવવા તલપી રહ્યો હતો તે તેને મળી ગયો. દૂતે આવી નવાબ અલીવર્દીખાને ખબર આપ્યા કે મરાઠાઓએ પુનઃ ઉપદ્રવનો આરંભ કર્યો છે, પ્રજા વર્ગમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો છે. આ વખતે નવાબે જરા

ધ્યાણ વિલાંબ કર્યો નહીં. તેણે શીઘ્ર સૈન્ય લઇ મેદિનીપૂર તરફ પ્રયાણ કર્યું. યોગમ તેની સંગાથે ગઇ પરંતુ આ વખતે દોહિત્ર પાછળ રહ્યો.

સિરાજે પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિનું બહાનું કાઢ્યું. તેના મનમાં ગુદાજ તરંગો ધૂમતા હતા. તેણે પટણાનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં લેવાની યોજના મેહદી નિસારખાં સાથે મળી અગાઉથી કરી રાખી હતી. મેહદી નિસારખાં સિરાજનો અત્યંત વિશ્વાસુ સેનાપતિ હતો. સિરાજે તેને પોતાની અંતરિચ્છા વિદિત કરી. નિસારખાં એ તેના વિચારોને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને ગૂપચૂપ સૈન્ય એકઠું કરવા લાગ્યો. સઘળી તૈયારી થઇ ચૂકી સિરાજે. પરદેશ પર્વતનું કાંરણ દર્શાવી મુશ્કિદાબાદનો ત્યાગ કર્યો અને તેના શરીર સંરક્ષકનું પદ ધારણ કરી નિસારખાં બેહજાર માણસનું લશ્કર લઇ તેની સાથે નીકળ્યો. માતામહ તથા માતામહી રાજધાનીમાં નહોતાં પછી આટલું સૈન્ય સાથે લઇ નીકળવાના તેના કાર્યમાં વિક્ષેપ ડાલુ નાંખી શકે ? જગતશેઠ, મહતાબચંદ આદિ પ્રધાન વર્ગ સિરાજબુદ્ધોલાની હઠીલી પ્રકૃતિ જાણતા હતા તેથી તેઓમાંથી ક્ષાધ-એ તેને એક શબ્દ પણ પૂછવાનું સાહસ ન કર્યું. સિરાજનું હૃદય આશા અને ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ હતું. તેણે ત્વરાથી પટણા તરફ પ્રયાણ કર્યું. સઘળા માનતા હતા કે સિરાજે દેશ બ્રમણ માટે પ્રયાણ કર્યું છે પરંતુ ખરી વાતની ડાઘને ખબર નહોતી. આમ થવાનું એક વિશેષ કારણ હતું. મંત્રી વર્ગ તથા રાજ પુરુષોને ક્ષાધપણ જાતનો સમય ન આવે તેટલા માટે સિરાજબુદ્ધોલાએ યોગમ લુટુનિસાને પોતાની સાથે લીધી હતી. સિરાજ

અનેક વાર માતામહની સાથે યુદ્ધમાં ગયો હતો અને તે વખતે હમેશાં નવાળ-મહિષી સાથે જતી પરંતુ બેગમ લુલ્હુનિસા સાથે હોય, એવો પ્રસંગ કદિ બન્યો નહોતો.

પટણા પહોંચતાજ સિરાજે પોતાના છદ્મવેશનો ત્યાગ કર્યો, અને રાજપ્રાસાદની અંદર પ્રવેશ કરતાં પહેલાં એક પત્ર દૂતદ્વારા જાનકીરામ ઉપર લખી મોકલ્યો. પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો.

“જાનકી રામ !”

“પટણાનું રાજ્ય સિંહાસન મારું છે અને હું જ પટણાનો નવાળ છું. તમે માત્ર મારા પ્રતિનિધિ હતા, આટલા દિવસ સૂધી મેં મારા રાજ્ય સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ રાખ્યો નથી પરંતુ હવે મારી તેવી ઇચ્છા નથી. હું પટણાનો વાસ્તવિક નવાળ છું. મહિને મહિને પગાર લઈ તમને રાજ્યશાસન કરવા આપું એ યોજના હવે મને માન્ય નથી. આટલા દિવસ સૂધી મેં મારા સ્વાર્થી તરફ દુર્લક્ષ કર્યું તે માત્ર મારા માતામહની મરજીને લીધેજ થયું હતું; પરંતુ હવે તેને પ્રસન્ન રાખવા હું મારા સુખ-અશ્વર્થી અને પદ પ્રતિષ્ઠાનો નાશ થવા દેવા માંગતો નથી. આથી હું મારા રાજ્યની તમારા પાસેથી ખુલ્લી રીતે માંગણી કરું છું. જે તેમ કરવાની તમારી ઇચ્છા નહિ હોય તો હું યુદ્ધ કરીને પણ મારૂં ઇચ્છિત મેળવીશ. હું એક વીર પુરુષ છું અને તેથી યુદ્ધનો મને ક્ષોભ નથી.

તમે આટલા દિવસ સૂધી મારા પ્રતિનિધિરૂપે રહી ધન સંચય કર્યો તે મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ થયું છે. મારી ઇચ્છા એ છે કે પટણાનો રાજ્ય કાર્યાલાર મારે સ્વહસ્તે ચલાવવો. અતએવ

આ પત્ર વાંચી ત્વરાથી તમારે રાજ્યનો સંઘર્ષો અધિકાર મને
સોંપી દેવો અને તમારાં ધન સંપત્તિ લઈ ત્વરાથી પટણનો
ત્યાગ કરવો, એવી હું આજ્ઞા કરું છું. આ આજ્ઞાનું પાલન નહિ
કરવામાં આવે તો મારું સૈન્ય યુદ્ધ માટે તૈયાર છે. તમારો
અભિપ્રાય શું છે તે હું જાણતો નથી અને તેથીજ મેં તમને
કોઈ જાતની હરકત પહોંચાડવી ઉચિત ધારી નથી તેથી હવે
ધિલખં કર્યા વગર દીર્ઘદ્રષ્ટિ પહોંચાડી પોતાના કર્તવ્યનું પરિપાલન
કરી લેવું એક વખત અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયા પછી તેને શાન્ત કરવાનું
કામ અત્યંત મુશ્કેલ છે, તે વખતે તમે મારા ક્ષમા ભાગી થઈ
શકશો નહિં. તમારું સંગ્રહ કરેલું સંઘર્ષ દ્રવ્ય તમે ગુમાવશો
એટલુંજ નહિં પણ તમારી મુક્તિની આશા આકાશ કુસુમવત્
બનશે, ધતિ.

નવાબ મન્સુરુલ મુલકા સિરાજુદ્દૌલાશહ

કુલીખાં મિરજા મુહમ્મદ

હેબતજંગ બહાદુર.

સિરાજુદ્દૌલાનો પત્ર વાંચી રાજા જાનકીરામ અત્યંત
વિચાર ગ્રસ્ત બની ગયો કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું અથવા
આ સમયે શું કરવું તે શોધી કાઢવું અત્યારે તેને અત્યંત મુશ્કેલ
જણાયું. યદિ પટણનો શાસન ભાર સિરાજુદ્દૌલાને સોંપી દેતો
તે નવાબનો દોષ ભાગી થાય અને સિરાજુદ્દૌલાના આદેશની અવ
હેલના કરે તો તે કોપાયમાન થાય એવી અત્યારે વસ્તુ સ્થિતિ
હતી. યુદ્ધ કરવાથી રાજાસિદ્દૌલા અને રાજ્ય બંનેનું અનિષ્ટ
થવાનો સંભવ હતો. તેને ખાત્રિ હતી કે સિરાજુદ્દૌલાનો સ્વભાવ
ઉદ્ધત છે અને તેથી અવશ્ય યુદ્ધ થવાનું.

છેવટે તેણે બહુ વિચાર કરી એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો. તેણે નિશ્ચય પૂર્વક 'માન્યુ' કે નવાબની અનુમતિ વગર પટણાનો શાસનભાર સિરાજુદ્દૌલાને અર્પણ કરવો એ અનુચિત નથી આથી તેને તત્કાલ એક વિસ્તૃત પત્ર લખી તેની સાથે સિરાજુદ્દૌલાનો પત્ર ખીડી બંને કોંગળ નવાબ ઉપર રવાના કર્યા.

રાજા જનકીરામની એવી ઇચ્છા નહોતી કે પટણાનો રાજ્ય કાર્યભાર તેનાજ હાથમાં રહે. તે નવાબ અલીવર્દીખાનો વિશ્વાસુ મંત્રી અને મંગલાકાંક્ષી હતો. યુદ્ધ કરવું એ તેનો સ્વભાવ નહોતો. તેથી તેને અત્યંત વિનયપૂર્વક સિરાજુદ્દૌલાને સંદેશો મોકલ્યો કે, હું અવશ્ય આપનો પ્રતિનિધિ છું અને પટણા ઉપર મારું સ્વામીત્વ નથી. પરંતુ નવાબ બહાદુરે મને વિશ્વાસુ અને અનુગત સમજી મારા હાથમાં પટણાનો શાસનભાર અર્પણ કર્યો છે. આપનો ખગાર મેં નિયત કર્યો નથી પરંતુ જે કંઈ નવાબ બહાદુરે નક્કી કર્યું છે તે હું આપને મોકલું છું. મેં સ્વહસ્તે અઘાપિ તેમાં કશું પરિવર્તન કર્યું નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેવું પરિવર્તન કરવાની મારામાં ક્ષમતા નથી. મારા હાથમાં પટણાનો શાસનભાર છે છતાં નવાબ બહાદુરનો હું એક ભૂત્ય માત્ર છું. નોકર હોવાથી મારાથી સ્વામીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી. વાસ્તવમાં આપજ પટણાના નવાબ છો, રાજ્ય અને સિંહાસન આપનું પૈતૃક ધન છે. અને હું માત્ર આપનો પ્રતિનિધિ છું એ બધી હકીકતની મને ઘણી સારી રીતે ખબર છે. કિન્તુ જ્યારે નવાબ સાહેબે મને પ્રતિનિધિ નિયત કર્યો છે ત્યારે આવી સ્થિતિમાં હું પટણાનો શાસન ભાર તેઓશ્રીની અનુમતિ વગર આપને

કેવી રીતે સોંપી શકું ? નોકરે સ્વામીની આજ્ઞા વિના તેમની મિચ્છા વિરુદ્ધ કૃતવ્ય કરવું જોઈએ નહિં આપ કૃપા કરી થોડા દિવસ રાંહ જુઓ. મેં નવાળ બહાદુરનો અભિપ્રાય જાણવા માટે દૂત રવાના કર્યો છે. તેની અનુમતિ મળતાં ક્ષણમાત્રમાં હું આપને પટણાનો શાસન ભાર અંપણ કરી દઢશ તેટલા મૂટે દૂત જવાળ લખ પાછો. ફરે તે દરમ્યાન આપ મને ક્ષમા કરશો.

.રાજા જાનકીરામે આ ઉપરાંત ખીજા ઘણાં વિનયયુક્ત વચનો પ્રાર્થના રૂપે દૂત દ્વારા સિરાજુદ્દૌલાને કહી મોકલાવ્યાં અને પછી સિરાજુદ્દૌલા કદાચ નવાળના પ્રત્યુત્તરની રાંહ જોયા વગર રાજપ્રસાદ ઉપર આક્રમણ કરે તેથી વિગ્રહ નહિં થતા દેવાના નિશ્ચયને લીધે તેણે દુર્ગનાં દ્વાર બંધ કરાવ્યાં. સિરાજુદ્દૌલાને વિશ્વાસ હતો કે રાજા જાનકીરામ તેનો પત્ર વાંચી ત્વરાથી પટણાનો રાજ્યાધિકાર તેને સોંપી દેશે પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે તેનો વિશ્વાસ ભ્રમાત્મક હતો ત્યારે ક્રોધથી તેનું મુખરક્તવર્ણ બની ગયું. આંખો અગ્નિ પેઠે સળગવા લાગી. સૈનિકોએ માન્યું કે યુદ્ધ અવશ્ય થશે લુટ્પ્રતિસા ભયભીત બની ગઈ અને સર્વત્ર ભયનું સામાન્ય વ્યાપી રહ્યું.

લુટ્પ્રતિસા દારિદ્રાવસ્થામાં ઉછરી હતી. પરંતુ તેનામાં બુદ્ધિ, ચિત્તની દ્રઢતા અને હિતાહિત ઉકેલવાની શક્તિ અસાધારણ હતાં. ઉચ્ચવંશમાં જન્મ ધારણ કરવાથી, ઉચ્ચ સહવાસથી અને સદોદિત સદુપદેશ અને સુશિક્ષા મળવાથી તેનું ચારિત્ર ઉત્કૃષ્ટ બન્યું હતું. પોતાનામાં સમાયેલા ગુણોથી તેણે સિરાજુદ્દૌલા જેવા ગર્વિષ્ટ, અને આત્માભિમાની માણસના હૃદય ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. સિરા-

જુદૌલાની શૈદ્ધમૂર્તિ જોઈ તેણે કહ્યું, “સ્વામીન! મારી પ્રાર્થના સાંભળો અને રોષનો ત્યાગ કરો. આ સમયે આપના વર્તનથી મને લાગે છે કે જરૂર પ્રલય થશે. ક્રોધને વશ થવાથી નિર્થક સેંકડો મનુષ્યોની પ્રાણ હાનિ થશે. સ્વામીએ ભૂત સાથે યુદ્ધ કરવું એ શોભારૂપદ નથી. વિશેષતઃ જ્યારે નવાબ બહાદુર વિદ્યમાન છે ત્યારે તેમની સંમતિ વગર યુદ્ધ કરવું એ ઇષ્ટ નથી. તેટલા માટે શાન્ત થાવ અને જ્યાં સૂધી નવાબ બહાદુરનો કશો પ્રત્યુત્તર કરી વળે નહિ ત્યાં સૂધી ચિત્તને સ્વસ્થ રાખો.”

આ પ્રમાણે હુત્પુત્રિસાએ અનેક પ્રકારે સિરાજુદૌલાના હૃદયનું સાન્તવન કર્યું, તેના ચરણો પર પડી પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તે સધળું વ્યર્થ ગયું. જનકીરામે તેના આદેશની અવલેહના કરી તેની સ્ત્રી સામે તેની અવગણના કરી એટલુંજ નહિ પણ દુર્ગનાં દ્વાર બંધ કરાવ્યાં એ હૃદય યાતનાથી તેનું ચિત્ત જર્જરિત બની ગયું. તેને પ્રચંડ મર્માધાત થયો. પ્રાણાધિકા પ્રિયતમા હુત્પુત્રિસાની પ્રાર્થના પણ નિષ્ફળ ગઈ જનકીરામના દુર્વિહવારનો બદલો લેવાને તેનું હૃદય તણપી રહ્યું. તેણે કહ્યું, “હુત્પુત્રિસા, કૃપા કરી આ બાબતમાં તારે વિશેષ કંઈ ન બોલવું એવી મારી ઇચ્છા છે. તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તન કરવું, એ અત્યારે મારા માટે અક્ષમ્ય છે. જો, જનકીરામ મારોજ પ્રતિનિધિ છે, કિન્તુ નવાબની અનુમતિ વગર પટાણાનો શાસનભાર મને સોંપી દેવામાં તે અસમ્મત થાય છે. અતએવ હું મારું રાજ્ય મારાજ બાહુબલથી મારા અધિકાર નીચે લાવીશ. જે સેવક છતાં સ્વામીનું અપમાન કરે છે, તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેને કોઈ પણ રીતે ક્ષમા મળવી જોઈએ નહિ.”

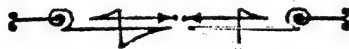
જનકીરામ કોણ ? બિહારનો નવાબ તો હું છું, દુર્ગમાં દાખલ થતાં મને અટકાવી દાર બંધ કરાવ્યાં એનો અર્થ શું ? લુટુનિસા કદાચ તારી વાત માન્ય રાખી જનકીરામની આ વૃષ્ટતા ક્ષમ્ય ગણું અને પટણાનું રાજ્ય મેળવવા ઉત્કંઠિત બનેલા મારા આ વીરબાહુનો આવેગ અટકાવું તો આજથી સર્વ લોકો મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાના અને મને હીનવીર્ય અને કાપુરુષ સમજવાના ની લોકો મારા નામ માત્રથી કમ્પે છે તે સર્વ આથી નિશ્ચિંત બની જશે અને મારી રાજશક્તિ, પ્રભુતા ધૂલીમાં માત્ર જવાનાં. તેટલાં માટે એક સેવકનું આવું અધમ કૃત્ય હું કદિ સહન કરી શકીશ નહિં હું યુદ્ધ અવશ્ય કરીશ. કદાચ નવાબ તેથી અસંતુષ્ટ બની જાય તો અત્યારે મારી પાસે તેનો કંઈ ઉપાય નથી. ”

લુટુનિસાએ જોયું કે સિરાબુદ્દૌલા કોઇ રીતે સમજશે નહિં તેને જણાયું કે જેમ જેમ જનકીરામ સંબંધી વિશેષ આલોચના કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેનો ક્રોધાનલ વિશેષ પ્રદિપ્ત થતો જાય છે. જ્યારે સિરાબુદ્દૌલાથી પોતાનો હૃદય વેગ ન રોકાયો ત્યારે તેણે તરતજ લશ્કર લઈ કિલ્લાના મુખ દ્વાર પર આક્રમણ કર્યું અને દ્વાર ખોલવાને તેના ઉપર ગોળાઓ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી.

વસ્તુતઃ સિરાબુદ્દૌલા યુદ્ધ કરવાને તૈયાર હતો. પરંતુ તેની સામે યુદ્ધ કરે કોણ ? રાજા જનકીરામની લડાઈની ઇચ્છાજ નહોતી. નવાબ અલીવર્દીખાંએ તેને વિશ્વાસુ ગણી પ્રતિનિધિરૂપે શાસન માર અર્પણ કર્યો હતો તેથી જે રીતે નવાબનો વિશ્વાસ તેના ઉપર અચળ રહે એવું વર્તન ચલાવવા તે આતુર હતો. નવાબની ઇચ્છા વગર પટણાનો રાજ્યાધિકાર

સિરાળુદૌલાને આપી દેવો એટલે દરજ્જે તે સ્વતંત્ર ન હોતો. આ સર્વ સંજોગોને લીધે તેનાથી સિરાળુદૌલાની માગણી માન્ય રાખી શકાઈ ન હોતી. પરંતુ તેટલા માટે તે યુદ્ધ કેવી રીતે કરી શકે ? સિરાળુદૌલાએ સ્પષ્ટ જોયું કે યુદ્ધ માટે અવકાશ નથી. તેથી તેણે દ્વાર તોડી નાખવા અજસ્રા ગોલા છોડવાનો આરંભ કર્યો; પરંતુ દારૂ ગોળા ખુટી ગયાં અને દ્વાર અચળ ઉભાં રહ્યાં જેના ઉત્સાહથી પ્રેરિત થઈ તે પટણા આવ્યો હતો તે પ્રધાન સેનાપતિ મૈહદી નિસારખાં પોતાની અસાવધનતાથી ગોળો લાગવાથી મૃત્યુ શાયી થયો. આથી સિરાળુદૌલાની સધળી આશાઓ લશ્મી-ભૂત થઈ. તેણે સૈન્યને દુર્ગદ્વાર તોડવાની આજ્ઞા આપી. રોષ અને ક્રોધથી જર્જરિત બની હુત્કુનિસાને સાથે લઈ એક સામાન્ય પર્ણકુટીમાં નિવાસ કર્યો.

પરિચ્છેદ ૨૦

યુવરાજ પદવી દાન.

યાસમય દૂત મેદિનીપૂર પહોંચ્યો અને નવાબ એલીવર્દીખાને રાજા જનકીરામનો પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચતાંજ નવાબનું ચિત્ત અત્યંત ચિંતાતુર બની ગયું. યદ્યપિ સિરાળુદૌલાએ અત્યંત ઉદ્ધત ભાવથી જનકીરામને પત્ર લખ્યો હતો પરંતુ નવલ પત્ર વાંચવા પછી સ્નેહની પૂર્તણી સિરાળુદૌલા ઉપર જરા પણ અસંતુષ્ટ ન થયો. તેના હૃદયમાં જરા પણ ક્રોધનો સંચાર થયો નહીં. ઉલટું યુદ્ધ

વિવાહમાં સિરાજનું કોઈ પણ પ્રકારે અમંગલ ન થાય તટલા
માટે તેનું ચિત્ત દારુણ ચિન્તાતુર બની ગયું હવે મરાઠાઓના
દમન અર્થે અહિં રહી વખત ગાળવો એ તેને નિષ્પ્રયોજનીય
જણાયું પ્રજાની મુશ્કેલીઓ તરફ તેના કાન ખેંચેરા બની ગયા
અને પ્રજાની શાન્તિ કામના ઉપરથી મન ઉઠી મયું. સધળું
અંસ્ત વ્યસ્ત રહ્યું તરતજ તેણે બેગમ તથા થોડા અંગ રક્ષકો
લઈ પટણા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પટણા પહોંચતાંજ હાથા ઉપરથી ઉતરતા પહેલાં તેણે સિરા-
જુદાલાના સમાચાર પૂછ્યા; જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે કુશળ છે અને
ચુદ્ધ થયું નથી ત્યારે તેના શરીરમાં પ્રાણ આવ્યા અને ભય દૂર
થઈ ગયો. તેણે તરતજ પોતાના સ્નેહાધાર દોહિત્રનાં દર્શન કરવાની
ઈચ્છાથી તેને બોલાવવા અનુચર મોકલ્યો.

માતામહનું આગમન સાંભળી સિરાજને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું
વિસ્મરણ થઈ ગયું. તે સ્વતઃ નિરસ્ત્ર નવાબની પાસે દોડી ગયો
અને તેની પાસે જઈ દંડવત્ પ્રણામ કરી તેનું પાદ સ્પર્શન કર્યું
અલીવર્દીખાં પોતાના જીવન પ્રાણ સિરાજનું અક્ષતઃ શરીર જોઈ
અત્યાનંદ પામ્યો. તેણે ગાઢ પ્રેમથી તેને આલિંગન આપ્યું અને
વારંવાર તેનું મુખ સ્પર્શન કરવા લાગ્યો. બેની આંખોમાંથી હર્ષાશ્રુનો
પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. સિરાજુદાલા પણ પોતાનાં માતામહ અને
માતા મહીને આવેલાં જોઈ ગદગદિત થઈ ગયો નેત્રાંબુથી તેનું
પ્રક્ષ સ્થલ લીંઝવા લાગ્યું. એક બાજુ હર્ષાશ્રુ વહેતાં ત્યારે બીજી
બાજુ વિષાદાશ્રુત ધારાથી બન્નેના મનોભાવ એક થવા લાગ્યા
એક તરફ સ્નેહ અને પ્રેમ બીજી તરફ શ્રદ્ધા ભક્તિનું પ્રાબલ્ય
વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યું.

નવાળ મહિષી આ નિસ્તબ્ધાનો ભંગ કરી બોલી, નવાળ અહાદુર આપ સિરાજના મેળાપથી માત્ર આનંદનો ઉપભોગ કરી રહ્યા છો પરંતુ આપ જોશો તો જણાશે કે સિરાજનું હૃદય વિષાદથી ભરેલું છે. તેટલા માટે આપે પ્રથમ તેના ચિત્તનું શાન્ત-વન કરવું જોઈએ ” યોગમનાં વચનો સાંભળી નવાળની આનંદ નિદ્રા ઉડી ગઈ, તેણે પોતાના અંગરખાથી સિરાજનાં અશ્રુ લુંછી કહ્યું, “ સિરાજ શાન્ત થા ! રો નહિં ! તું ખંગાલ, બિહાર અને ઓરીસાનો ભાવી નવાળ છો ! આંખોમાંથી વ્યર્થ અશ્રુ પહેડાવી અમંગલની બ્રાંતિ આણુ નહિં. સિરાજુદૌલા અત્યંત અભિમાની હતો. સામાન્ય શાન્તવનથી તેનું હૃદય સમજે તેમ નહોતું. તેના હૃદયની અંદર જે અગ્નિ હતો તે સહજમાં શમી જાય જાય તેમ નહોતું. આથી નવાળની શાન્તવનતાનું કંઈ ફળ આવ્યું નહિં અલીવર્દીખાંએ વ્યગ્ર બની પૂછ્યું, ભાઈ, રૂદન શા માટે કરે છે ? કહો, શું થયું ? જ્યાં સુધી તારા મનની વાત મને કરીશ નહિં ત્યાં સુધી હું કેવી રીતે સમજી શકીશ ? ”

અંતે અત્યંત કષ્ટ પૂર્વક સિરાજુદૌલાનો રંધાયેલો કંઠ ઉઘડ્યો. તેણે કહ્યું “ થવામાં હવે શું બાકી રહ્યું છે જે અપમાનની કદિ કદપમા પણ નહોતી, તે અપમાન સહન કરવાનો પણ પ્રસંગ આવ્યો. જ્યાં નોકર સ્વામીનું અપમાન કરે ત્યાં સ્વામીને તેનાથી વધારે ભયંકર સજા શું જોઈએ ? આપ મને કેટલે દરજ્જે આહો છો તે હવે મને સારી રીતે વિદિત થયું છે. હવે મારા પર વિશેષ રેનેહ દર્શાવવાની આપને જરૂર નથી. આપના પ્રલોભનમાં હવે હું વધારે વાર મુગ્ધ નહિં બનું. માત્ર આપની વાણી ધણીજ મીઠી

છે. અલીવર્દીખાંએ શોય કરતાં કહ્યું; સિરાજ, આજ તું આવાં
 બચનો કેમ ઉચ્ચારે છે ? મેં આજ સુધી તને મોઢાની વાતોથીજ
 આનંદ આપ્યો છે ? કહે, એવું આચરણ 'મેં' શું કર્યું છે ?
 અભિમાનના દારણ વિષયી સિરાજુદ્દૌલાતું આખું શરીર સળગી
 ઉઠ્યું હતું, વધારે વાર તેની જવાલા તેનાથી સહન થઈ શકી
 નહિં. આત્મસંવરણ નહિ થઈ શકવાથી તે બોલ્યો, મને આજ
 સુધી આંખે મીઠી મીઠી વાતો કરીનેજ ખુશી રાખ્યો છે. નહિ તો
 પટણાનું સિંહાસન મને સોપી ત્યાંનો શાસનભાર રાજા જાનકી
 રામને શા માટે અર્પણ કરત ? સિંહાસન મને આપવાનો હેતુ
 શું ? અને શાસનભાર નહિં અર્પણ કરવાનું કારણ શું ? જાન-
 કીરામ મારો પ્રતિનિધિ હતો. તો જે સિંહાસને અને રાજ્ય મારાં
 હતાં તે અંતે ધનશશિ તથા રાજપ્રસાદ મને તેણે મારી આજ્ઞા
 મળવા પછી શા માટે આપ્યા નહિં ? અને શા માટે મારો
 દુર્ગપ્રવેશ હાનિકારક ગણી તેણે દુર્ગના દ્વાર બંધ કરાવ્યાં ? જે
 આપ મને હાર્દિક ભાવથી આહતા હોત તો એક વખત મને
 પટણાના સિંહાસન પર બેસાડી બીજા બાળુ તેજ વસ્તુઓ મારી
 પાસેથી ધીનવી લેત નહિં. મને ભોજન સામગ્રી આપી. તેજ પજે
 નિરાહાર રાખી ખુંચવી લેવું એ શું ? આપનાં સ્નેહમાં શુદ્ધ બની
 મેં આવી ગંભીર ભૂલો સહન કરી. હવે હું આપના કૃત્રિમ પ્રેમથી
 લોભાઇશ નહિં, તેમજ આપની કોઇ વાત સાંભળીશ પણ નહિં; યદિ
 પટણાનો શાસનભાર આજ આપ મને આપી દો તો ઠીક છે
 નહિ તો આજ આપની સમીપ હું વીરની પેઠે મારા પ્રાણ
 વિસર્જન કરીશ "

સિરાજની વાતો સાંભળી નવાખને જરા હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું :
 “ સિરાજ, રાજ્યશાસન કરવાની તારામાં શક્તિ હોત તો પટણા તો
 શું? પરંતુ સમસ્ત બંગાલ, બિહાર, ઓરિસાનો શાસનભાર મેં તને
 અર્પણ કર્યો હોત! ભાઈ સિરાજ, તું સમજે છે કે રાજ્ય
 શાસન એક સામાન્ય બાબત છે. જેણે એક વખત તે ધુરા ઉપાડી
 છે, તે સમજે છે કે તેમાં કેટલું ગુરુત્વ રહેલું છે! એ પ્રવૃત્તિમાં
 શાન્તિનો વાસ નથી. સદૈવ ચિત્ત ચિંતાતુર રહે છે. આવેશોની
 સીમા નથી. લોકો સમજે છે કે રાજા જેટલું સુખ કોઈને હોતું
 નથી. કિન્તુ સામાન્ય દરિદ્ર પ્રજા જે સુખનો ઉપભોગ કરે છે,
 તેના સહસ્રાંશનું પણ અત્યંત ઐશ્વર્યશાલી રાજાને કદિ દર્શન
 થતું નથી. ભાઈ અત્યારે તારી કિશોર અવસ્થા છે. આનંદ ઉપ-
 ભોગ કરવાનો સમય છે. આવા સમયે ઉચિત ધારીનેજ મેં તારા
 પર શાસન ધુરાનો ભાર રાખ્યો નથી. કારણકે તેમ કરવાથી ઘણી
 વખતે ઘણાના ચિત્ત વિરકત બની ગયાં છે. છતાં એ બોલે
 સામાન્ય સમજી ગ્રહણ કરવાની તારી ઇચ્છા છે તો પછી રાજ્ય
 આકાંક્ષામાં જીવન વિસર્જન કરવાનું પ્રયોજન શું છે? આજ
 જ હું તને બંગાલ, બિહાર, ઓરિસાના યુવરાજ પદનો અભિ-
 શેક કરીશ.”

આ બાળુ નવાખનું આગમન સાંભળી જાનકીરામે દૂર્ગના
 દ્વાર ખોલી નાંખવાની આજ્ઞા આપી અને સ્વયં નવાખની પાસે
 આવ્યો. કિલ્લાનું દ્વાર ખુલેલ સાંભળી સિરાજની સેના અત્યંત
 આનંદપૂર્વક મોટો કોલાહલ કરતી કિલ્લામાં ધસી. “ સિરાજે
 તરતજ કિલ્લામાં કોઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ નહિં કરવાની ઘોષણા

કરાવી. કિન્તુ રાજા જાનકીરામને તેણે જોયો કે તરતજ તેનું ચિત્ત ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યું. તેનો તીરસ્કાર કરતાં તેણે કહ્યું, “રે જમ્મુક ! આશ્રયદાતાને જોઈ ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યો છે શું ?”

સિરાજની આ ઉક્તિથી નવાબે અત્યંત નારાજ થઈ કહ્યું, “છિ; ! છિ; ! ! સિરાજ આવું કેવું અનુચિત બોલે છે ! કાની સામે આ વાકપ્રહાર તું કરે છે ? રાજા જાનકીરામ સાથે કેવો વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ તેનું તને જ્ઞાન નથી શું ? વૃદ્ધ જાનકીરામ સાથે તું અકારણ શા માટે ક્રોધિત થાય છે ? કહે તેમનો શું અપરાધ છે ? ”

સિરાજ:—સર્વ દોષ જાનકીરામનો છે. મારો પ્રતિનિધિ છતાં તેણે મારી આજ્ઞાની અવહેલના કરી તેમાં દોષ છે ! પઠના કંઈ જાનકીરામનું પૈતૃક રાજ્ય નથી !

સિરાજુદ્દૌલાને ક્રોધથી ઉન્મત્ત બનેલ જોઈ વૃદ્ધ જાનકીરામનું અંતર અત્યંત ભય પામ્યું. તેનું મુખ નિશ્તબ્ધ બની ગયું તથા આંખો સ્થિર થઈ મધ્ય મનમાં તે વિપદાલંબન મધુ સુદનનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો.

અલી:—સિરાજ જાનકીરામનો તેમાં જરૂરપણુ દોષ નથી. યદ્યપિ જાનકીરામ તારાં પ્રતિનિધિ હતા, છતાં પઠણાનો શાસન ભાર જ્યારે મેં પોતે તેને અપરણુ કર્યો હતો ત્યારે મારી અનુમતિ વગર તે સ્વતંત્ર વર્તન શી રીતે ચલાવી શકે ? તેમ કરવાથી તે રાજાજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાના મહાન દોષમાં આવી પડે. તેણે પોતાનું કર્તવ્ય પાલન કર્યું છે એટલુંજ નહીં પણ સેવકે સ્વામીની આજ્ઞાનું કેવી રીતે પરિપાલન કરવું તેનું આથી ઉચિત દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે.

સિરાજ તારે હઠાગ્રહનો ત્યાગ કરી ન્યાય ચક્ષુથી જોવું જોઈએ વિચાર કર કે "તું તારા કોઈ સેવકને કંઈ કાર્ય સોંપે અને પછી તે તે તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેથી તારું ચિત્ત કેટલું બધું અસંતુષ્ટ થાય !

સિરાજ:—હું એ વાતનો સ્વીકાર કરું છું કે આપની અનુમતિ શિવાય તે પટણાનો શાસન બાર મને આપી શકે નહીં ! પરંતુ મારા આગમન પછી તેણે દુર્ગનાં દ્વાર શા માટે બંધ કરાવ્યાં ? આથીજ મને એક સામાન્ય પર્ણકુટીમાં નિવાસ કરવો પડ્યો માટે જનકીરામ દોષિત નથી. ?

અલી:—હા જનકીરામે આ બાબતમાં તારા સાથે અન્યાયોચિત વર્તન કર્યું છે. તારું આગમન સાંભળતાંજ તારો યોગ્ય સત્કાર કરી તને તેણે રાજપ્રસાદમાં સ્થાન આપવું જોઈતું હતું.

નવાબનાં વચનો સાંભળી રાજા જનકીરામ ભયકમ્પિત સ્વરથી બોલ્યો, " નવાબ બહાદુર, યદિ આપ સૂક્ષ્મ રુપથી વિચાર કરશો તો આપને મालુમ પડશે કે આમાં પણ હું સમ્પૂર્ણ રીતે નિર્દોષ છું. રાજકુમારે જે પત્ર મારા ઉપર લખ્યો હતો તે વાંચ્યા પછી હું ક્યાં સાહસથી તેમને રાજ પ્રસાદમાં સ્થાન આપું ? યદિ હું તે વખતે રાજકુમારને કિલ્લાની અંદર આવવા દેત તો એ જોર જીલમથી પટણાનો શાસન બાર મારી પાસેથી છીનવી જ લેત? અને પછી નવાબ બહાદુરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાના અપરાધમાં હું શું ન આવી પડત ? સેવકોને ગલે સ્વામી આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાનો ભય રહે છે? આથી મેં રાજસન્માન વિષયક જરા પણ અપવ્યવહાર કર્યો નથી. માત્ર ભયને લીધે

કુમરને કિલ્લાની અંદર આવવા દીધા નથી. ઉત્તરું તેમને કોઇ પણ જાતનું કષ્ટ ન થાય તેવું સમયોચિત વર્તન ચલાવવાના દરેક જાતના પ્રયત્ન કર્યા હતા અને તેમના તેમજ સૈન્ય માટે દરેક જાતના ખાદ્ય પદાર્થોની અનુકૂલતા કરી આપી હતી. તેનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો તેમાં આપ જોઈ શકશો કે મારો કયો દોષ નથી.

નવાખ:—સિરાજ, જે કંઈ બનવાનું હતું તે બની ગયું. ગઈ ગુજરીનો શોક કરવો જોઈએ નહીં વૃદ્ધ જાનકીરામ પ્રભુ પરાયણ છે. તે વિશ્વાસુ અને આપણા મંગલકાંક્ષી છે. આવા અનુગત સજ્જન પર ક્રોધ કરવો એ આપણા માટે ઉચિત નથી. વિશેષતઃ આજ હું તને ખંગાલ, બિહાર અને એરીસાના યુવરાજપદ પર અભિષિક્ત કરું છું. પછી વૃથા જાનકીરામ સાથે તારે શા માટે ક્રોધ કરવો જોઈએ ? ચાલો, હવે આપણે મંગલક્રિયાનો સમારંભ કરીએ.

નવાખ અલીવર્દીખાંએ તરતજ પટણના કિલ્લામાં એક દરબાર યોજવાનો આદેશ કર્યો અને તે પ્રદેશના રાજા, મહારાજા, અમીર, ઉમરાવ, જમીનદાર આદિ પ્રતિષ્ઠિત લોકોને બોલાવવાનાં આમંત્રણો કાઢ્યાં પ્રભુ પરાયણ જાનકીરામે તત્કાલ આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. અને અત્યંત સમારોહ પૂર્વક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. રાજા આદિ સહસ્ત્ર લોકોએ આ પ્રસંગે હાજરી આપી. રાજ્યાસન દરબારમાં પ્રથમથીજ યોજવામાં આવ્યું હતું નવાખ અલીવર્દીખાંએ તેના પરંસ્થાન લીધું. તેની બાજુમાંજ સિરાજુદ્દાલાનું આસન હતું. નવાખ અલીવર્દીખાંએ ધીરેથી કહ્યું, મહારાજા, રાજા,

જમીનદાર, પ્રજા વર્ગ અને વણિક મંડળી ! આપ સર્વ લોક પરિશ્રમ લઈ અહીં પધાર્યા છો. હું હવે વૃદ્ધ થયો છું. મારું જીવન સાંખો વખત ટૂંકે એવા સંજોગો નથી. પરમેશ્વર જાણે આ નશ્વર શરીરને મારે ક્યારે છોડીને સત્વર જવું પડશે ? જ્યારે, મૃત્યુ સમય નિશ્ચિત નથી અને તે ક્યારે આવશે એ અજ્ઞાત છે, ત્યારે આ બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના સિંહાસન પર ભવિષ્યમાં કેાણુ એસશે તેનો નિશ્ચય અત્યારે કરવો ઘટે છે. આથી આજે હું આપની સમક્ષ તમારા લોકો ના ભાવી નવાબ તરીકે સિરાજુદ્દૌલાને નિયુક્ત કરી તેનો યુવરાજ પદ પર અભિષેક કરું છું. આજથી સઘળાએ સિરાજુદ્દૌલાને યુવરાજ સમજી તેના તરફ તેને જાજતું સન્માન દાખવવું અને તેના આદેશનું પાલન કરવું. આટલું કહી નવાબે સિરાજુદ્દૌલાને પોતાના પાસે એસાડ્યો. સિરાજુદ્દૌલાનો બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના યુવરાજ પદ પર અભિષેક થયો.

~~~~~

પરિચ્છેદ ૨૧.

સ્વાર્થ કે પરમાર્થ ?

રાજુદ્દૌલા આ સમયે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો યુવરાજ છે. હવે સર્વ તેને યુવરાજના ઉપનામથી સંબોધે છે. નવાબ અલીવદીખા પણ હવે તેને સમય સમય પર શાસનભાર

અર્પણ કરી પ્રજા પાલનના વિધ-નિયમની શિક્ષા આપે છે. સિરાજુદ્દૌલા હવે હમેશા પોતાના માતામહની બાજુમાં વિરાજી રાજ્ય કાર્યભારનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે છે.

અભિષિક્ત થયા પછી તરતજ સિરાજુદ્દૌલા અંગ્રેજોને નોંધપાત્ર બહાર આણવા લાગ્યો. અંગ્રેજો કર આપ્યા વગર વાણિજ્ય ખેડે છે. તેટલા માટે તેનો બંગાલમાંથી બહિષ્કાર થવો જોઈએ, એ વાત વારંવાર તે નવાબ પાસે છેડવા લાગ્યો. કિન્તુ પ્રવીણ નવાબ સિરાજુદ્દૌલાના આ સાહસિક વિચારો તરફ લક્ષ આપતો નહિં.

સિરાજુદ્દૌલા કોઈ રીતે અંગ્રેજોની પ્રગતિ જોઈ શકતો નહિં. નવાબ તેને વારંવાર સમજાવતો અને તે દિશામાં મૌન્ય ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપતો. પરંતુ હઠાઝહી સિરાજ સમજે તેમ નહોતો, તેને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફ પહેલેથીજ ધૂણા હતી. તે કર આપ્યા વગર વાણિજ્ય કરતી હતી એટલે સિરાજુદ્દૌલા તેનો પ્રચંડ શત્રુ બન્યો. માતા મહે અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો. તો પણ અંગ્રેજોનો બંગાલમાંથી બહિષ્કાર કરવાના સંકલ્પનો તેને ત્યાગ કર્યો નહિં. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે કાંતો અંગ્રેજો કર આપે અથવા બંગાલનો સર્વથા ત્યાગ કરે પરંતુ હમેશાં સત્યનો જય થાય છે. એ સિદ્ધાંત તેના લક્ષમાં રહેા નહિ. સિરાજની એ માન્યતા હતી કે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને લીધે તેના સ્વાયંને હાનિ પહોંચતી હતી. આથી તે અંગ્રેજોને વિદ્વેષની દ્રષ્ટિથી જોતો હતો અને સ્વભાવિક રીતે તેનાથી તેના અનિષ્ટની ચેષ્ટા થઈ જતી હતી. આટલું છતાં નવાબનો પ્રસાર તેના ઉપર

પડતો હતો. યુવરાજ હોવા છતાં નવાખની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ આચરણુ તેનાથી થઈ શકતું નહોતું.

[સિરાજુદ્દૌલા અંગ્રેજોનો વિરોધ કરવાના કારણો દર્શાવતો હતો, તેમાં પ્રધાન કારણુ એ હતું કે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કર આપ્યા વગર શા માટે વાણિજ્ય કરે છે ? યદ્યપિ એ કંપનીએ શહેન્શાહ શાહમહ પાસેથી કર નહિં આપવાનું અનુમતિ પત્ર મેળવ્યું છે. પરંતુ તે પોતાના ઉદ્ધત સ્વભાવને લીધે દિલ્હીશ્વરને પણ લેખવતી નથી. વિશેષતઃ સિરાજુદ્દૌલાએ મંસુરગંજ નામક એક ગામની સ્થાપના કરી હતી, જેની સઘળી આવક હીરાઝીત બનવા પછી તેને મળતી હતી. આ ગામમાં મન માન્યો કર લઈ ધનપ્રાપ્તિની સિરાજુદ્દૌલાએ યોજના કરી હતી, તેને કંપનીના વ્યવસાયથી ભારે હાનિ પહોંચતી હતી એ પણ સિરાજના રાખતું એક મુખ્યકારણ હતું. વસ્તુ સ્થિતિ આવી હતી પછી સિરાજ અંગ્રેજોનો વિરોધ કેમ ન કરે ? જ્યારે તેણે જોયું કે પોતાની આવક ઘટતી જાય છે, ત્યારે તેના તરફના ક્રોધાનલમાં વિશેષ ઘૂત હોમાયું અને ક્રોધ પણ રીતે તેઓ બંગાલામાંથી હંમેશને માટે જાય, એવા પ્રકારે યોજવા માંડ્યા.

વિજ્ઞા ગહુદર્શી પ્રવીણ નવાખ દોહિત્રને સમજાવવા ખાતર યુક્તિપૂર્વક કહેતો કે, જે બીજા મનુષ્યો સાથે કલહ કરે છે, તેનું કદિ ભલું થતું નથી સર્વ સાથે સહભાવ રાખવો, એ ઉત્તરિતું પ્રથમ પગથીયું છે. પરંતુ સિરાજની કુદ્ધુક વૃત્તિ વિચીક્ષણ નવાખનાં વચનોનો મર્મ નહોતી સમજી શકતી. અને નવાખના વિચારોની દિશાઓ જૂદી હતી, તેથી બન્ને વસ્તુઓ જૂદાં જૂદાં રૂપમાં જોતા હતા. સિરાજ દ્વેષી અને ઉદ્ધત હતો. નવાખનું હૃદય

ગંભીર, વિચારશીલ અને મર્યાદા મૂલું હતું. જ્યાં દીર્ઘદ્રષ્ટિથી વિચાર પૂર્વક કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ હોય ત્યાં એક ધાએ એકડકડા સાહસિક બની કરવા, એવી સિરાજુદૌલાની પ્રકૃતિ હતી. વસ્તુ સ્થિતિ આવી હતી પછી માતામહ અને દોહિત્રમાં રાજ્યશાસન પરત્વે મતભેદ થયે, તેમાં આશ્રય શું હોઈ શકે ? સિરાજ પ્રસંગ મળતાંજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વિરુદ્ધ અનેક પ્રકારની ચર્યાઓ ઉપસ્થિત કરી. તેનો બહિષ્કાર કરવાની વાત વારંવાર નવાબ પાસે લઇજઇ તેમને તદ્દવત્ વર્તવા દ્યાણુ કરતો હતો પરંતુ વૃદ્ધ નવાબ વારંવાર તેની તે ઇચ્છાની અવહેલના કરતો હતો. સિરાજ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને નિતાન્ત સામાન્ય ગણતો હતો. તેના આ આશયનો પ્રત્યુત્તર આપતાં નવાબ કહેતો કે, જો તું એમ માનેછે તો તારે સમજવું જોઈએ કે એક બલવાન માણસ જો કોઈ ક્ષુદ્ર જીવને વિના કારણે સતાવે છે તો તે તેના નાના આઘાતથી પણ વિચલિત થાય છે.

—ૐૐૐૐૐૐ—

પરિચ્છેદ ૨૨

૫૪ થંત્ર.

જસભાગૃહ આજે અમાત્ય, અમીર, ઉમરાવ પ્રમખનથી ભરેલું છે. જૂદા જૂદા દેશોના સંખ્યાબંધ વણિકો આજે દરબારમાં ઉપસ્થિત છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયાકંપનીએ તેઓનાં માંડથી ભરેલાં વહાણો લૂંટી લીધા છે. તેઓને લાખો રૂપિયાનું

સુકશાન થયું છે, આથી સહુ ન્યાય મેળવવા ખાતર, આજે સભા ગૃહમાં આવ્યા છે. આ પડ્યંત્રની યોજના કરવામાં મુખ્ય હાથ સિરાજુદૌલાનો છે. તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, પ્રજાજનોને હાનિ પહોંચાડનારી કાઈ ગંભીર ઘટનાનું નિરુપણકરી તેના કારણભૂત તેઓને બનાવવા આથી આજે હુગલીના સચ્ચદ મુગલ, આર્મી નિયન ઇત્યાદિ વ્યાપારીઓએ નવાખ પાસે ફરિયાદ જાહેર કરી છે કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કીમ્મતી માલથી ભરેલાં તેના પાંચ વહાણો લૂંટી લીધાં છે.

આ સમાચાર સાંભળતાંજ સિરાજુદૌલાનું હૃદય અત્યંત પ્રસન્ન થયું તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે આ વખતે નવાખને કંપની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવાનો તેને સુયોગ્ય અવસર આવી મળ્યો છે. વ્યાપારીની ફરિયાદ સાંભળતાંજ તેણે વૃદ્ધ નવાખ પ્રતિ કહ્યું, “વડિલશ્રી અંગ્રેજ કંપનીના અત્યાચારની વાત આપે સાંભળી ! દેશમાં રાજા વિદ્યમાન છે, રાજ્યશાસન પ્રણાલિ સુચ્ય-વરિચત ચાલે છે, તથાપિ એ સર્વ બાબતની તેઓ પ્રત્યક્ષ અવગણના કરે છે આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓને કશો ભયનથી. તેઓ નિશ્ચય પૂર્વક એમ માનતા હોય તેમ જણાય છે—કે દેશમાં અંધેર, રાજા કે રાજા વ્યવસ્થા છે. નહિંતો તેઓ ખીજનાં વહાણો લૂટવાનું સાહસ કદાપિ કરી શકે નહીં. વડિલ શ્રી ? આજ સુધી આપે તેઓના વર્તન તરફ અત્યંત દુર્લક્ષ કર્યું છે. નહીં તો રાજા સામે છલ ચાતુરી વાપરી તેઓ તેનાજ દેશમાં કેવી રીતે વાણિજ્ય કરી શકે ? આ કેવી ભયંકર અરાજકતા કહેવાય ? એ

લોકો પોતાને સામાન્ય વણિક કહેવડાવે છે પરંતુ તેઓની કૃતિ જોતાં જણાય છે કે તેઓજ દેશના ખરા રાજા છે. અને સુયોગ પ્રાપ્ત થતાંજ તેઓ રાજ સિંહાસન પર આક્રમણ કરી ભવિષ્યના રાજ્યાધિપતિ થઈ નહીં એસે તેની ખાત્રિ થું ? ”

અલીવર્દી:—અંગ્રેજ વણિકોએ જે કંઈ કર્યું છે, તે જો સ્તબ્ધ હોય તો મારે કહેવું પડશે કે તેઓ રાજા, ન્યાય અને શાસન દંડની અવગણના કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ દોષિત છે કે નહીં ? તેઓએ આ કામ કર્યું છે કે નહીં ? તેની ખાત્રિ થવાની જરૂર છે. તે પહેલાં કોઈને વશ થઈ કોઈ પણ જાતનું સાહસ કરવું હું ઉચિત ધારતો નથી.

નવાખનાં ઉપરનાં વચનો સાંભળી સિરાજુદ્દૌલાનું ચિત્ત અત્યંત અપ્રસન્ન થયું. તેણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો “ વડિલશ્રી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અવશ્ય વહાણો લૂટ્યાં છે, એ વાત હું નિશ્ચય પૂર્વક જણાવું છું. આપે મારી વિનંતીનો સ્વીકાર કરી તેઓને અંગાલનો ત્યાગ કરી જવાનું આજ્ઞા પત્ર મોકલી આપવું. જોઈએ નહીંતો ભવિષ્યમાં તેઓને અંકુશમાં રાખવાનું. કાદ અલત દુઃસાધ્ય થઈ પડશે. ”

આ તકનો લાભ લઈ એન્ટની નામનો એક વ્યાપારી બોલી ઉઠ્યો, “ નવાખ બહાદુર અંગ્રેજ લોકોએ ભાગલ સય્યદ આરમી-નિયન લોકોનાં વહાણો લૂટી લીધાં છે એ સર્વ વાર્તાનો હું સાક્ષી છું. ”

સિરાળુદૌલાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, “ સાંભળો વડિલશ્રી, વણિક
એક એન્ટની શું કહે છે ?

અલીવર્દી:—એન્ટની, તમે સભ્ય કહેા છો કે અંગ્રેજોએ
પ્રસ્તુત જનોનાં વહાણો લૂંટી લીધાં છે ?

.. એન્ટનીએ હાથ જોડી જવાબ વાળ્યો, “ ધર્માવતાર આપ
ન્યાય મૂર્તિ છો. કર્તા હર્તા નિયામક છો. આપની સમક્ષ કોઇના
ઉપર મિથ્યા દોષ લગાવવો એવું દુઃસાહસ મારાથી થઇ શકે નહીં.

નવાખ બહાદુર એ લોકોના સાહસતું હું આપના પાસે
શું વર્ણન કરું ? મારા પોતાના વહાણમાં લાખો રૂપિયાનો માલ
ભરેલો હતો, જેમાં નવાખ બહાદુરને ભેટ કરવાની કેટલીક
મહા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હતી. તેમણે વહાણને પણ લૂંટવાનું
સાહસ કર્યું છે. આથી હું પણ સ્વયંદ મુગલ આર્મીનિયનની
પેટે ન્યાયની યાચના કરવા આપ નામદારની હુજૂરમાં આવ્યો છું.
આપ દેશના રાજા ન્યાય મૂર્તિ અસહાયને સહાય કરવા વાળા છો.
આશા છે કે તમે મારી ફરિયાદ તરફ આપની કૃપા દ્રષ્ટિનાંખશે. ”

સિરાળુદૌલાતું હૃદય અંદરને અંદર એન્ટની ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન
થયું. તેણે જોયું કે, વણિક એન્ટનીએ પોતાકનું કાર્ય જરાજર
ખખાવ્યું હતું અને સૂચિત યોજના કરતાં આધક કરી ખ-
તાવ્યું હતું. તેણે પ્રચંડ ક્રોધ દાખવતાં દાંત કચકચાવી કહ્યું, શું
અંગ્રેજ વણિકોએ એટલું બધું સાહસ કર્યું છે કે જે દ્રવ્ય રાજાના
પુરસ્કાર અર્થે આવતું હતું, તે પણ લૂંટી લીધું ? શું તેઓને
એ માલુમ નથી કે સિરાળુદૌલા હજી જીવંત છે ? હું હમણાંને

જુમણાં તેમની તપાસ કરીશ તેઓ નિશ્ચિંત એમ સમજે છે કે નવાખ અલીવર્દીખાં અત્યંત નિરતેજ, બીર અને કા પુરૂષ છે. નહિં તો તેના જેવાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ રાજના સન્માન અર્થે આત્મી વસ્તુઓ શી રીતે લૂંટી શકે ? હું આ પ્રસંગે તેઓને અવશ્ય ઉચિત દંડ આપીશ પરંતુ કોઇ પણ રીતે ક્ષમા આપીશ નહિં. અનેક વખત તેઓને જતા કરવાથી આજે તેઓ આટલા બધા સાહસિક થયા છે. આટલું કહેતાંજ તે શીઘ્રતાથી ઉભો થયો અને સૈનાપતિ ચાર લતીફ મીર મદન, મોહનલાલ ઈલાદિને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું. “ તમે ત્વરાથી સૈન્યની તૈયારી કરો, આજે હું અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને ઉચિત દંડ આપીશ. ”

સિરાજુદ્દૌલાને ક્રોધાન્મત રણોદ્યત જોઇ નવાખે શાન્તવના જનિતં વાક્યોથી કહ્યું, સિરાજ ક્રોધને વશીભૂત બની સહસા યુદ્ધ અથવા એવા બીજા કોઇ કાર્યનો આરભ કરી દેવોજ એ રાજ્યોચિત ધર્મ નથી. યદ્યપિ અંગ્રેજ લોકોએ વ્યાપારીઓનાં વહાણ લૂંટ્યાં છે, કિન્તુ એકવાર તેઓને પૂછવું આવશ્યક છે. જો તેઓએ લૂંટ કીધી છે એ વાત સિદ્ધ થાય તો તેઓ તેને માટે ઉચિત દંડ આપવામાં સમ્મત થાય છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર છે. યુદ્ધને આ બધી બાબતોના નિર્ણય પછી અવકાશ છે. તેટલા માટે સિરાજ, આ વખતે મારું માની શાન્ત થા. જે કામમાં કોઇ માણસ સાધારણ પણ દોષારોપણ ન કરી શકે, તેવું આચરણ કરવું. એ રાજ માટે ઉચિત અને અનુકરણીય કર્મ છે. ”

નવાખના આવા જાહેર સંભાષણથી સિરાજુદ્દૌલાના કાર્યમાં વિશ્લેષ આવી પડ્યો; પરંતુ પોતાનો બચાવ કરવા મથતા ભુજંગની

માફક તેનાથી બોલ્યા વગર સ્થેવાયું નહિં. તે ગળ ના કરી બોલ્યે
 “જે રાજની ઉપેક્ષા કરે છે તેને શા માટે કંઈ વાત આપજે
 પૂછવી જોઈએ ? ! આપની આવી દયાળુ પ્રકૃતિથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા
 કંપની કમશઃ પોતાના બલમાં વૃદ્ધિ કરતી જાય છે.”

અલી:—સિરાજ તું સત્ય કહે છે? પરંતુ મારી સ્થિતિ
 અત્યારે એક ન્યાયાધીશની હોવાથી ઉતાવળ પગલું મારાથી ભરી
 શકાશે નહિ.

અલીવર્દીખાં નિતાન્ત ઠરેલ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો. તે પ્રજાનો
 હિતૈષી અને ધર્મપરાયણ નરપતિ હતો. હિન્દુ, મુસલમાન, ગમે
 તે જાતિ હો ! સર્વને તે સ્નેહની દ્રષ્ટિથી જોતો હતો. કોઈના ધર્મ
 પર તેને અશ્રદ્ધા નહોતી તેને કોઈ ધર્મ તરફ ધૃણા નહોતી. કોઈપણ
 જાતનું ઉપયોગી કામ તે પ્રધાન મંત્રીઓ સાથે વિચાર કર્યા વગર
 કરતો નહિં ! વિશેષતઃ તે જંગલ શેક અને ફત્તેહચંદની અવશ્ય સલાહ
 અનુસાર વિચારી વર્તન કરતો હતો. દરેક બાબતમાં ફત્તેહચંદની
 અવશ્ય સલાહ લેતો. તેના આવા ચારિત્રને લીધે રાજા, મહારાજા,
 અમીર, ઉમરાવ, જમીનદાર, પ્રજા વર્ગ, સર્વ લોકોની
 તેના ઉપર પ્રીતિ હતી. તેના હિતાકાંક્ષી હતા અને તેના માટે સર્વ
 પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર થઈ જતા હતા.

ઈ. સ. ૧૭૪૪માં ફત્તેહચંદે પરલોકવાસ કર્યો તે વખતે
 ફત્તેહચંદ જેવો નવાબનો બીજો કોઈ હિતૈષી હતો કે નહીં તે
 વાતમાં અંધાપિ સંશય છે. તેના મૃત્યુથી નવાબને દારુણ મર્માવાત
 થયો. તેના મૃત્યું પછી નવાબે તેના પૌત્ર મહતાબચંદને તેનું

સ્થાન આપ્યું અને તેના ઉપર પણ તેના પિતામહ જેવો વિશ્વાસ મૂક્યો. આ વખતે પ્રસંગ આવેલો જોઇ નવાળે મહતાપચંદને પૂછ્યું. “ શેઠજી, આ પ્રસંગે આપણે કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું જોઇએ ? ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને થયેલી દ્રવ્યહનિનો અદલો વાળવાનું આપણે લખવું જોઇએ કે તેઓને બંદોબાસ કરવાને સૈન્ય મોકલવું જોઇએ ? ” નગર શેઠ મહતાપચંદે જરાવાર વિચારી કહ્યું, નવાળ બહાદુર, પ્રથમ આપણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને અદલા વાસ્તે લખવું જોઇએ; જો તેઓ સ્વતઃ દ્રવ્યક્ષતિ પૂર્ણ કરવામાં સમ્મત થાય તો પછી યુદ્ધ કરવાનું કોઇ પણ કારણ રહેશે નહીં. જ્યાં સુધી મેં સાંભળ્યું છે ત્યાં સુધી આ સઘળી ઘટના અસત્ય છે. એન્ટનીની વાતમાં મને વિશ્વાસ આવતો નથી. કારણકે આપણા સમક્ષ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે, તેટલે દરજ્જે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉદ્ધત છે, એ હું માની શકતો નથી.”

અલી:—મારી પણ એ ઇચ્છા છે કે આ વાતની બરાબર તપાસ કરવી. સહસા વિવાદ ઉપસ્થિત કરવો, એ હું અનુચિત કર્મ ગણું છું. કોઇની સાથે કલેશ સહેલાઇથી કરી શકાય છે, પરંતુ મિત્રતા સાધવામાં લાંબો સમય જાય છે, એ સિદ્ધાંત મારા લક્ષ બહાર નથી. સિરાજની બાલક બુદ્ધિ છે, તે દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરી વિચાર કરતો નથી. યુદ્ધ કરવાથી નાહક મનુષ્ય અને દ્રવ્યની હાનિ થાય છે. જે રાજા વિના કારણ યુદ્ધ વિગ્રહને ઉત્પન્ન કરે છે તે કદિ શાંતિ લાભ મેળવી શકતો નથી.

સિરાજુદ્દોલાના મનમાં નિશ્ચય હતો કે આ તરકટના

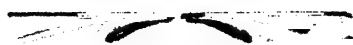
પ્રમાણે અવશ્યએ વ્યાપારીઓતુ અંગાલમાંથી નિકાલ કરવાનો ઉપાય આવી મળશે; પરંતુ જ્યારે નવાએ તેના મતનું સમર્થન કર્યું નહિ ત્યારે તે નિરાશ અને લગ્નોત્સાહ બની રોષ વશ થઈ ત્વરાથી દરબારમાંથી ઉઠી આવ્યો ગયો.

અન્તમાં ફ્રેસ્ટ ઈડિયા કંપનીને પત્ર લખવાનું સ્થિર થયું. નવાએ અગ્રેજોના કલકનાના અધિકારી વારવેલ સાહેબને પત્ર લખ્યો પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો.

“ તમે સૈયદ, મુગલ, આર્મીનિયન ઇસાદિ લોકો ઉપર વિના કારણ અત્યાચાર કરી, તેઓનાં લખો રૂપિયાના માલથી ભરેલાં વહાણો લૂટ્યાં છે અને એન્ટની નામનો એક વ્યાપારી હુમોને નજરાણું કરવાને અત્યંત મહામહ્યવાન વસ્તુઓ લાવી રહ્યો હતો તેને પણ લૂંટી લેવા તમે ચૂક્યા નથી. આથી આ સર્વ લોકોએ દરબારમાં તમારા સામે ફરિયાદ કરી છે. તેઓની વાતચીત ઉપરથી હુમોને વિશ્વાસ આવે છે કે તમે અવશ્ય આ અનુચિત કર્મ કર્યું છે. આથી આ પત્ર વાંચી તરતજ તમે આ લોકોને થયેલ નુકશાનનો બદલો વિવાળવા તૈયાર નહિ થશો તો પછી તમને તકસીરવાર ગણી ન્યાયોચિત શિક્ષા કરવામાં આવશે.

નવાબ અલીવર્દીખાં

ઉપરોક્ત પત્ર શીઘ્ર વારવેલ સાહેબ ઉપર મોકલવામાં આવ્યો.

પરિચ્છેદ ૨૩

ગતિમાન યંત્ર.

સ ૧૭૪૯ની નવમી જાન્યુઆરીએ નવાખનો આદેશ
પત્ર વારવેલ સાહેબને મળ્યો. પત્ર વાંચી તુરતજ લાંહાજર
રહેલા સઘળા અંગ્રેજોને પત્રનો આશય સમજાવવામાં આવ્યો,
અને હવે શું કરવું, એ વિચારવાને એક સભા મળી.
વાટ્સ, હાલવેલ, જાનવુડ, મેનિંગહામ, સ્કાટ, ડોકટર્ ફોર્થ,
ગવર્નર, આદિ અંગ્રેજો ગુપ્ત મંત્રણ કરવા બેઠા. વારવેલ સાહેબે
પ્રથમ વક્તા બની સભાનું કામ શરૂ કર્યું. તેણે કહ્યું, નવાખના
દરબારમાંથી જે પત્ર આવ્યો છે, તેની હકીકત આપ સર્વને
વિદિત છે હવે કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો, એ વિચારવાને આપણે
સઘળા અત્ર એકત્ર થવા છિએ હું ખાત્રી પૂર્વક માનું છું કે, આ
બૂહું કલંક આપણા ઉપર સિરાજુદ્દૌલાએ ચઢાવ્યું છે. માટે ઇશ્વર
માર્ગ શોધી કાઢવાને સહુએ પોતપોતના વિચાર દર્શાવવો એવી
મારી ઇચ્છા છે.

હાલવેલ સાહેબે પ્રત્યુત્તર રૂપે કહ્યું, મારી સમજ પ્રમાણે
દ્રવ્ય અથવા વહાણોનું મૂલ્ય બેમાનું આપણે કશું આપવું નહિ.
જ્યારે આપણે અપરાધ કર્યો નથી તો પછી દંડ શી રીતે આપવો ?
વિશેષમાં આપણે નવાખ અલીવર્દીખાંના અનુગત નથી. યદ્યપિ

બંગાલમાં આપણે વાણિજ્ય વૃત્તિકરીએ છીએ, પરંતુ તે અધિકાર આપણને રાજરાજેશ્વર દિલ્હીપતિ તરફથી મળ્યો છે. નવાબ અલીવર્દીખાં આપણા પાસેથી કારણ માર્ગ અથવા આપણને દંડ કરે એવી તેને વાસ્તવિક સત્તા છેજ નહિં. દિલ્હીશ્વર શિવાય આપણે કોઈના ફરમાનને માન આપવા બંધાયેલા નથી.

હોલવેલનાં વચનો સાંભળી સઘળા આનંદ મંત્ર થયા અને તેના વિચારોને અનુમોદન આપવા લાગ્યા સલાસદોના વિચારનું પરિણામ આ આવ્યું છતાં મીઠા વારવેલે પોતાનો મત આપ્યો નહિં. તેને આ નિર્ણય યુક્ત જણાયો નહિં, તેથી તેણે સઘળાથી જૂદા પડી કહ્યું, “ મને આપ સર્વે એ વિચાર કરી જાહેર કરેલો નિર્ણય સમયોચિત જણાતો નથી, માટે સર્વેએ પુનઃ એકવાર તેના ઉપર વિચાર કરવો ઘટે છે દિલ્હીશ્વર બાદશાહે આપણને બંગાલમાં વાણિજ્ય વૃત્તિ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. અ વાત હું માન્ય કરું છું પરંતુ તેથી ગર્વોન્મત્ત થઈ આપણે નવાબને બાધ્ય વામાં ગંભીર ભૂલ કરશું તેના સાથે આપણને હંમેશા કામ છે. આથી નવાબની આજ્ઞા શિરો ધાર્ય ગણી આપણે કોઈ એવો માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ કે જેથી સમ્પદ મુગલ આર્મીનિયન સ્વતઃ આપણા ઉપર મુકવામાં આરોપ ખેંચી લે કારણ કે તમે જાણો છો તેમ નવાબના દરબારમાં આપણો પક્ષ લે, એવી કોઈ વ્યક્તિ નથી. આથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ એ છે કે દેશી વ્યાપારીઓ ફરિયાદ પાછી ખેંચી લે, એવી યોજના થવી જોઈએ.

ડ્રેકઃ—વારુ, તેના માટે શી યોજના કરવી જોઈએ ? તમે પોતે કંઈ સલાહ આપી શકશો ? વારવેલ મારી સમજ પ્રમાણે

આપણે નવાબને સ્પષ્ટ કહી આપવું જોઈએ કે અમેએ આ અપ-
રાધ કર્યો નથી. અને બીજી બાજુ આપણા ઉપર ફરિયાદ કરનાર
વર્ણિક લોકો પાસેથી ગમે તેવા કઠિન ઉપાયે પણ એક મુક્તિ પત્ર
લખાવી લેવો. જ્યારે આપણે તેઓને કશું નુકશાન કર્યું નથી તો
આપણા ઉપર ખોટું દોષારોપણ શી રીતે કરે છે ? કાલ પણ રીતે
આપણે તેને આપણા પ્રક્ષમાં લેવા જોઈએ ?

પરિણામે મી. વારવેલની સલાહ માન્ય કરવામાં આવી અને
નવાબને પ્રત્યુત્તર રૂપે એક પત્ર પાઠવવામાં આવ્યો. આ કાર્ય
કરી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની શાન્ત બેસી રહી નહીં પરંતુ તેઓએ
વિરોધી વ્યાપારીઓ પાસેથી મુક્ત પત્ર લખાવી લેવાના પ્રયત્નો
કરવા માંડ્યાં સઘળા વ્યાપારીઓ સિરાજના અનુયાયી હોવાથી
તેઓને સમજવવાનું કાર્ય અત્યંત દુર્ઘટ હતું વળી એક વખત
પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રતિસ્પર્ધી બનેલા લોકો સમજે શી રીતે ? યથા
સમય અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને પત્ર નવાબ પાસે પહોંચ્યો જેવી
રીતે આગમાં ધી હોમાય તેવી સ્થિતિ નવાબ અલીવર્દીખાંની
પત્ર વાંચવા પછી થઈ. તેણે પ્રદીપ્ત થતાં અગ્નિ પેઠે ક્રોધ વશ થઈ
કહ્યું, અંગ્રેજ લોક કેવા ચતુર છે ? હું ધારું છું કે તે સઘળાની
આંખમાં ધૂળ નાંખી આપણા વ્યાપારીઓને હેરાન કરવાના પ્રયત્ન
કરે છે. તેઓ સમજે છે કે અમેજ દેશના કર્તા હતાં ત્રિધાતા
છીએ અને તેઓ જે કંઈ કરે તેમાં અવબાધ આણવાની કોઈને
સત્તા નથી ! પોતે એક વખત અપરાધ કરે છે અને બીજી
વખત તેજ અપરાધ બીજી ઉપર ઢોળી પોતાનો ગર્વ પૂર્વક બચાવ
કરનાર આ લોકો કેવી કૃત્રિમતા ધારણ કરે છે !

અંગ્રેજ વિદેશી સિરાળુદોલા પાસે આ પત્રની હકીકત પહોંચતા
વાર લાગી નહીં. તેણે સાંભળ્યું કે અંગ્રેજો પોતાનાં ઉપર મૂકવામાં
આવેલ દોષનો અસ્વીકાર કરે છે, અને બદલો આપવાને અથવા
વાસ્તવિક મૂલ્ય ભરી આપવાને કરવામાં આવેલી માગણીનો અસ્વી-
કાર કરે છે, ત્યારે તેના આનંદ સિમા રહી નહીં. તેણે નિશ્ચય
પૂર્વક માન્યું કે અંગ્રેજોને નિરપરાધી ઠરાવવાની શક્તિ મારા
દરબારમાં કોઈની નથી આ પ્રસંગે અંગ્રેજોનું અવશ્ય બાંધામાંથી
નિંકદન કરવામાં આવશે.

જ્યાં અગ્નિનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં પવનનો પણ નિવાસ છે.
સિરાળુદોલાથી વધારેવાર શાન્ત રહી શકાયું નહિં તે તરતજ
નવાખ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને અત્યંત ગર્વિત ભાવથી બેઠ્યો,
“વડિલશ્રી, જુઓ જે કંઈ મેં કહ્યું, તે સત્ય છે કે નહિં? ખરર,
જે થયું તે ખરું! પરંતુ એટલી સંતોષની વાત છે કે આપે આ-
ખરે અંગ્રેજ લોકોને સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખ્યા છે. આથી હું આપને
વિનંતી કરું છું કે, આપણે તરતજ એવા ઉપાયની યોજના કરવી
જોઈએ કે જેથી તેઓની વાણિજ્યતાનો વિસ્તાર વૃદ્ધિગત થાય નહિં.

અલી:—સિરાળ, તું જે કંઈ કહે છે તે સત્ય છે. અંગ્રેજ
વ્યાપારીઓનું ચાતુર્ય મારા સમજવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેને
બદલો લેવા હું ઇચ્છતો નથી, તેનાં ખાસ કારણો છે. વળી આથી
ભવિષ્યમાં તેઓનું દમન કરવાનો હું કંઈ પ્રયત્ન કરીશ નહિં. એમ
સમજવાનું નથી કારણકે તેઓ આ બાબતમાં કસુરવાન હોવા છતાં

ન્યારે પોતાના દોષનો અસ્વીકાર કરે છે, ત્યારે તે ખાખત તરફ દુર્લક્ષ કરવાથી તેઓની ધૂષ્ટતા શતગણી વધી. જામ!" આટલું કહી તેણે ન રશેલને પૂછ્યું " શેઠ, અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ હમણાં જે દિશા ગ્રહણ કરી છે, તે આપથી અજાણી નથી હવે આપણે શું કરવું? રાજ્ય શક્તિનો જ્યાંસૂધી તેઓને કિંચિત્ સાક્ષાત્ કાર કરવામાં આવશે નહિં ત્યાં સૂધી તેઓ આ નુકશાનનો બદલો આપશે નહિં; તેટલા માટે કોઈ એવો માર્ગ શોધી કાઢો કે જેથી તેઓને ઉચિત દંડ મળે. "

સિરાજ:--વડિલશ્રી! જેનાથી રાજ્યનું અનિષ્ટ થવાનો સંભવ છે, જેનાથી ભવિષ્યમાં આપણા સિંહાસનને ભય છે, તેઓની મારી મતિ પ્રમાણે તપાસ થવી જોઈએ.

મહતાબચંદ:--આપ રાજા અને ન્યાય મૂર્તિ છે? અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ જે એ અપરાધ કર્યો છે અને તેઓ બદલો આપવામાં અસમ્મત થાય છે. આવા સંજોગોમાં આપનો કરેલ નિર્ણય સત્ય છે. પરંતુ હું ધારું છું ત્યાં સૂધી અંગ્રેજોએ આ અન્યાયોચિત આચરણ કર્યું નથી.

નવાએ થોડો વખત વિચાર કરી કહ્યું, " એક વખત એ વાત સત્ય ગણીએ કે, તેઓએ વહાણ લૂંટ્યા નથી; પરંતુ જ્યારે આટલા બધા લોકો ન્યાય માંગવા મારા સમક્ષ આવી ઉભા છે, ત્યારે કેવી નીતિ માનવું કે તેઓના ઉપર મિથ્યારોપ મૂકવામાં આવ્યો છે! મને તો એ યોગ્ય માનવામાં આવે છે કે, તેઓનું કશું દ્રવ્ય પ્રથમ રાજ્ય સિંહાસનમાં લેવું નહિં પરંતુ એકવાર આપણા

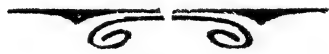
સૈન્યને આજ્ઞા આપી તેઓની કોઠી ઘેરી લેવી. હું ધારું છું કે આથી તેઓ ભય પામશે અને બદલો આપવાને તૈયાર થશે. આમ છતાં જો તેઓ નહિં માનશે તો છેવટે આપણને સિરાળુદૌલાની આકાંક્ષા મુજબ વર્તન ચલાવવું પડશે.

સિરાળુદૌલાએ વિચાર કર્યો કે, અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ પોતાના આરોપનો એકવાર અસ્વીકાર કર્યો છે, તો હવે તેઓ કદિ સમ્મત થવાનાજ નહિં. આથી પરિણામ એ આવશે કે તેઓનો ધંધો રોજગાર બંધ થશે, તેના હૃદયમાં આથી એટલો બધો આનંદ થયો કે નવાબની ઇચ્છામાં તેણે કશો અંતરાય નાંખ્યો નહિં.

નવાબ અલીવર્દીખાંએ સેનાપતિ મીરજાદરને બોલાવી હુકમ આપ્યો કે, અંગ્રેજ વ્યાપારીઓની કાસિમ બજારની કોઠી જઈને ઘેરી લ્યો !

પરિચ્છેદ ૨૪

આપત્તિ કાળ.

વાબની સેનાએ કાસિમ બજારની કોઠી ઘેરી લીધી થોડા વખતને માટે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસામાં અંગ્રેજોનો વ્યાપાર બંધ થઈ ગયો. શું આ નુકસાન તેઓ સહન કરી શકશે ? વાણિજ્ય વૃત્તિ ઉપર જેના જીવનનો આધાર છે, વ્યાપાર કરવા સિવાય જેઓ બીજો કોઈ વ્યવસાય કરી શકે તેમ નથી, તેઓ પોતાનું

આજીવિકાનું સાધન બંધ થયા પછી નિશ્ચિત કેમ રહી શકે ? જ્યાં પ્રતિદિન લાખો રૂપિયાનો ક્રય વિક્રય થતો, હતો, સહજો રૂપિયા દ્રવ્યભંડારમાં રહેતા હતા ત્યાં મનુષ્ય શી રીતે નિશ્ચિત અને મૌન્ય ધારણ કરી બેસી શકે ? વ્યવસાય બંધ થઈ જવાથી તેમના મંડલમાં અત્યંત ગભરાટ ફેલાયો. “ સર્વશ્વ નાશ પામ્યું, ધંધો રોજગાર બંધ થયા ” એવા ભયભીત શબ્દો ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા. કોઠીમાં સ્થળે સ્થળે સભાઓ થવા લાગી જૂદે જૂદે સ્થળે કાગળ પત્રોનો વ્યવહાર શરૂ થયો.

કલકત્તામાં એક વિરાટ સભા એકત્ર મળી. ધણા પ્રતિષ્ઠિત આંગલ વ્યાપારીઓને આ સભામાં નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. બુદ્ધિશાળી ગવર્નર મી. ડ્રેકને આ સભાના સભાપતિનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું. સભાસ્થાનમાં ધણા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનું આગમન થયું હતું. તે લોકો ધંધો રોજગાર સદંતર બંધ થઈ જવાથી અત્યંત ચિન્તાગ્રસ્ત હતા. તેઓ અરસ્પરસ કહેવા લાગ્યા કે, આ આપત્તિ ક્યાં સૂધી ચાલુ રહેશે ? વાસ્તવિક રીતે નવાબને રૂપિયાની જરૂર છે. મરાઠાઓ સામે લડવા માટે તેના પાસે દ્રવ્ય નથી, એટલે તેણે આ માર્ગ કાઢ્યો છે, અને પ્રયત્ન કરી આપણને કલંકિત બનાવ્યા છે, પરંતુ જો હવે આપણા વ્યાપાર ધંધાનું પુનરુત્થાન કરવું હોય, તો તે જો માંગે તે આપી મુકિત મેળવવી જોઈએ. દ્રવ્ય આપવાથી આપણને કંઈ થશે કારણકે તેથી આપણા જેવા નિરપરાધીઓને દંડાવું પડશે; છતાં અત્યારે આપણે એ આશ્વાસન લેવું જોઈએ કે આપણા વ્યાપાર પુનઃ ચાલુ થવાથી આપણા નુકશાનનો બદલો વળી જશે. એક અંગ્રેજે આ વાતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું, “ યદિ

આ વાતનો આપણે શીઘ્ર નવાખ સાથે સંતોષકારક નિર્ણય નહિ કરશું તો સંભવિત છે કે તે કોઈનિ થઈ હંમેશને માટે આપણા વ્યાપાર બંધ કરે તેથી જોમ અને તેમ જલ્દી આ દુર્દશાકાંડની સમાપ્ત કરવી જોઈએ. વ્યાપારોન્નતિ માટે બંગાલ શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે, આ પ્રાંત આપણા હાથમાંથી જવાથી આપણને ભયંકર હાનિ થશે માટે હવે આ બાબતમાં વિરથક વખતનો વ્યય કરવો જોઈએ નહિ.”

ફેક્ટ—મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે આપણે નવાખ સાથે સમજુતી કરવી જોઈએ. બંગાલ ધનોપાજન માટે શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. તે પ્રાંત આપણે હાથમાંથી જવા દેવો જોઈએ નહિ. આથી આપણે નવાખની માંગણીનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થવું જોઈએ. જોકે આપણને અન્યાય થાય છે, છતાં અત્યારે તે સહન કરવો જોઈએ. સિરાજુદ્દૌલા આ સમયે યુવરાજ છે અને તે આપણો જાહેર વિદ્રેષી છે આ અવસ્થામાં આપણે પોતે નવાખ પાસે જઈએ અને આપણા ઉપર મૂકવામાં આવેલ જૂઠા આરોપનો સ્વીકાર કરી બદલો આપવા સમ્મત થઈએ, તો તે તકનો લાભ લઈ જરૂર સિરાજુદ્દૌલા આપણું અપમાન કરશે અને ધારવા કરતાં વધારે દંડ માંગશે. આ મુશ્કેલીમાંથી બચવાનો ઉચિત માર્ગ એ છે કે, કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ મધ્યસ્થ તરીકે હોવા જોઈએ, અને તે પછીજ નવાખ સન્મુખ જવાનું પગલું આપણે ભરવું જોઈએ. પ્રથમ મધ્યસ્થદ્વારા માંગણી કરી નવાખનો અભિપ્રાય આપણે જાણી લેવો જોઈએ. મારી આ સલાહ વ્યાજબી છે કે નહિ, તે ઉપર વિચાર ચલાવવાનું કામ જુદું આપ સર્વને સોપું છું.

સવળા સલાસદો એકત્ર અવાજે બેસી ઉઠ્યા, “હા, તમારી સલાહ વ્યાજબી છે, કિન્તુ નવાખના દરબારમાં એવી વ્યક્તી

કોણ છે કે જે આપણો મધ્યસ્થ થાય.” પુનઃ સર્વ સલાસદો વિચાર વમળમાં પડ્યા. થોડી વાર પછી મીં વારવેલે નિઃસ્ત-
બ્ધતાનો ભૂંગ કરી કહ્યું, “ડાક્ટર ફોર્થ નંવાળને ત્યાં આવે
જાય છે, તેથી નંવાળના દરબારમાં વિશેષ પ્રભુત્વ ફાનું છે, તે
ઉપર નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય આપી શકશે, એમ હું માનું છું.”

ફોર્થ:—હા, હું નવાળના પ્રાસાદમાં જઈ છું અને મેં
અનેકવાર દરબારનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે
નવાળના દરબારમાં નગરશેઠ મહતાળયચંદનો પ્રભાવ અધિક છે.
નવાળ અલીવર્દીખાં તેની સલાહ લીધા વગર કોઈપણ કાર્યમાં
હસ્તકોષ કરતો નથી.

ડ્રૂક:—તો પછી આપણે સર્વેએ મહતાળયચંદને તટસ્થપદ લેવાની
વિનંતી કરવી જોઈએ.

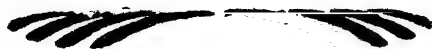
ફોર્થ:—મને ખાતરી છે કે એક વખત નગરશેઠ મહતાળયચંદ
આપણો પક્ષ લઈ નવાળનો અનુરોધ કરે તો પછી નવાળ અલી-
વર્દીખાં તેની ઉપેક્ષા કરવાની હીમ્મત ધરશે નહિ.

આ વાતચીતના પરીણામે સર્વના હૃદયમાં એક પ્રકારની
આશાનો સંચાર થયો. પ્રગાઢ અંધકારમાં એક આછાં કિરણનું દર્શન
થયું. સઘળા લોકો મીં ફોર્થની આસપાસ એકઠા થયા અને
કહેવા લાગ્યા, “પ્રિય મહાશય, આપે આ દિશામાં કંઈ પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ. અમે સઘળા અતિ નિરુપાય બની પ્રતિદિન
ચિન્તાગ્રસ્ત બનતા જઈએ છીએ. તેટલા માટે અમારા માટે
થોડો પરિશ્રમ ઉઠાવી તમે નગરશેઠ મહતાળયચંદ પાસે જાવ અને
તેમના દ્વારાં વાણિજ્ય અધિકાર ફાંદને કોઈ રીતે મળી જાય
એવા કોઈ સહેલો માર્ગ શોધી કાઢો.”

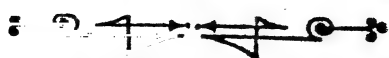
ફેરાર્થઃ—એ દિશામાં તમારે હવે વધારે કથન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અંગ્રેજ જાતિનો પ્રધાન વ્યવસાય વ્યાપાર છે. વ્યાપાર શિવાય દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનો આપણા માટે ઇતર કોઈ ઉપાય નથી. હું સારી રીતે સમજું છું કે વ્યાપારક્ષતિ થવાથી આપણુ સર્વને એક સરખી હાનિ છે. વ્યાપારનો નાશ થવાથી માત્ર આપણા વ્યાપારીઓ ઉપર નહિ પણ આપણા સર્વનો ઉપર આકૃત આવી પડશે. આથી આ બાબતમાં આપણા સર્વનો સમાન સ્વાર્થ છે. હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ અને ઇચ્છું છું કે ઇશ્વર તેમાં મને યશ આપે.

ડેકઃ—પ્રયત્ન, ઉદ્યમ, દ્રઢતા, ઉત્સાહ એ આપણા જાતીય ગુણ છે. એજ ગુણોથી આજ આપણે આટલી ઉન્નતિને પહોંચ્યા છીએ. પ્રયત્ન કરનારને કશું અસાધ્ય હોતું નથી. મી. ફેરાર્થ, આપ પ્રયત્ન કરો, મને ખાત્રિ છે કે, તમે અવશ્ય કૃતકાર્ય થશો.

ફેરાર્થઃ—હું અત્યંત આનંદ પૂર્વક આ કાર્ય માથે લઉં છું. હું મારું બીજું સઘળું કામ છોડી કાલજ મુશ્કિદાબાદ જઈશ. સલાતું, કાર્ય સમ્પૂર્ણ થયું. સર્વ સ્વસ્થાને ગયા.

પરિચ્છેદ ૨૫

મહતાબચંદની વ્યહવાર કુશળતા.

.કટર ફૈર્ય નગરશેઠ મહતાબચંદને ઘેર પહોંચ્યો. ગૃહસ્વા-
મીએ અતિથિનો યથાયોગ્ય સતકાર કરી કહ્યું, “ આપે
આવવામાં વિલંબ કર્યો છે, હવે કાર્ય સિદ્ધિની બહુ થોડી
આશા રહે છે. ”

ફૈર્ય:--આપ ઇચ્છો તો સધળું મીક કરી શકો તેમ છે. આ
કાર્ય આપને અમારા ખાતર અવશ્ય કરવું પડશે.

• ઇષિત હાસ્ય કરી મહતાબચંદે કહ્યું, “ આપની સમજણમાં
આ ભૂલ છે; કારણ કે હું નવાબ નથી કે, મારી આગાથી આ કાર્ય
થઇ જાય જે બંગાલ, બિહાર અને ઝોરીસાનો રાજ્યાધિપતિ છે,
જે ન્યાય અન્યાયની તુલના કરનાર છે, તેણે આપનું વાણિજ્ય
બંધ કર્યું છે; તેમાં મારો કોઇ ઉપાય નથી. જ્યારે વખત હતો
ત્યારે આપ અત્રે આવ્યા નહિં, તેમજ સમાધાન કરવાની કોઇ જાતની
ચેષ્ટા કરી નહિં, તો પછી હવે અવસર વીતી ગયો પછી કેવીરીતે
સર્વ પરિવર્તન થઈ શકે ? વિશેષતઃ યુવરાજ સિરાજુદ્દૌલા આપ
સર્વનાથી અત્યંત અપ્રસન્ન છે. તેની એવી ઇચ્છા છે કે બંગાલમાંથી
આપની વાણિજ્ય કૃતિનું સર્વથા નિકંદન થાય ! આંધી પુનઃ મૂળ
સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી, એ તમારા માટે મને અસાધ્ય લાગે છે ?
તમારા પર જુદું દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ
પણ આ છે. ”

થોડી વાર સૂધી મૈત્ર્ય પ્રસરી રહ્યું. છેવટ મી. ફોર્થે નિરવતાનો ભંગ કરી કહ્યું, “ ત્યારે શું આપ સત્ય કહો છો કે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો વ્યાપાર આ દેશમાં હંમેશને માટે બંધ થશે ? શેઠજી, આ સંકટનું નિવારણ કરવાનો કેઈ ઉપાય નથી શું ? ”

મહા:—મારા જોવામાં તો કેઈ ઉપાય નથી આવતો; કદાચ આપે કેઈ માર્ગ શોધી કાઢ્યો હોય તો કહો; હું અંતકરણ પૂર્વક આપને દરેક જાતની સહાયતા પ્રાણાંતે પણ આપીશ.

ફોર્થ:—અમારા ઉપર આપની યથેચ્છ દયા અને અનુગ્રહ છે, એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. આથી હું આપનું શરણ યાચવા આવ્યો છું.

મહતાપ:—મહાશય, મને લાંબી વાત કરતાં આવડતી નથી. યદિ મારા દ્વારા આપના ઉપર કેઈપણ જાતનો ઉપકાર થાય તો હું તેને મારું ઐલાજ્ય માનીશ.

ફોર્થ:—જીઓ, નવાખ બહાદુર આપની સલાહ વગર કેઈપણ કામ કરતા નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું, મને વિશ્વાસ છે કે આપ હમારો પક્ષ લેશો. તો જરૂર નવાખ આપની ઇચ્છાની અવગણના થવા દેશે નહિં.

મહતાપ:—તમે સત્ય કહો છો કે, નવાખ મારી અવગણના કરશે નહિં. પરંતુ આજ સૂધીમાં મેં તેની સમક્ષ કેઈપણ ખાખતનો અનુરોધ કર્યો નથી; વિશેષમાં આ કાર્યમાં હું સાક્ષ્ય મેળવીશ કે નહિં, તેનો મને સંદેહ છે. કારણ કે સિરાજુદ્દાલા, સૈય્યદ, આરમી-નિયન, મુગલ, એન્ટની પ્રભૃતિ વગેરે વ્યાપારીઓ આપના વિરુદ્ધ પક્ષમાં છે. આથી તમને સહાય કરવામાં હું ફત્તેહમંદ થાઉં તેનો ઓછો

સંભવ છે. વળી એક બીજી બાબત પણ છે. તમે લોકોએ એક બાબત સ્પષ્ટ જણાવી છે કે તમને કર આપવા વગર વ્યાપાર કરવાનો અધિકાર મળ્યો છે પરંતુ આ અધિકાર માત્ર હર્સ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ને મળ્યો છે, એ સભ્ય વાર્તા આપ સર્વે ભૂલી ગયા છો. અને આજે સઘળા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ કર મુક્ત રહી વ્યાપાર કરે છે તેથી નવાબના રાજ્યકોષને અત્યંત હાનિ પહોંચે છે. રાજ્યની આવક આથી ઓછી થઈ છે. આ ઉપરાંત રાજ્યની આવક ઓછી થાય, એવાં અંગ્રેજ લોકોએ બીજાં ઘણાં વિધો નાંખ્યા છે નવાબ બહાદુરને આ સઘળી હકીકતની ખબર હતી, અને આપજ સર્વના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છતાં સમાધાન કરવાનો તમે નાનો સરખો પ્રયત્ન કર્યો નહિં, તો પછી તમારો પક્ષ હવે હું જાહેરમાં શી રીતે લઈ શકું ? આપ સર્વે નિરપરાધી દરો એ હું ધારતો નથી. આ સર્વ ઉપરાંત યુવરાજ સિરાજુદ્દૌલા આપ સર્વનો ધેર વિરોધી છે.

ફોર્થ:—જ્યાં એકથી વધારે માણસ એકત્ર થઈ કાર્ય કરે છે, ત્યાં ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે. પરંતુ અમે કોઈ એવો અપરાધ કર્યો નથી. અવશ્ય અમોએ નવાબ બહાદુરની આજ્ઞાની અવગણના કરી છે, અને તે અમારી ભૂલ થઈ છે. શું થયેલી ભૂલ મારી મેળવી સુધારી ન શકાય ?

મહતાબ:—હું ધારું છું કે, જો નવાબ બહાદુરને વિનયપૂર્વક વિનંતી કરવામાં આવે તો તે આપ સર્વને વાણિજ્ય કરવાનો અધિકાર આપશે. કિન્તુ સિરાજુદ્દૌલાને સમજાવવો એ અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે અમે તેને શું કહી શકીએ. કદાચ નવાબ સમજાવે તોપણ તેની તે અવગણના કરે તેમ છે, વિશેષતા તમારા ઉપર તે અત્યંત રીષ્ટ છે.

કોઇપણ રીતે તમારા વ્યાપારનું અંગાલમાંથી નિકંદન થાય, તેવા પ્રયત્ને તે કરી રહ્યો છે તેટલા માટે જ્યાં સુધી સિરાળુદોલાને સંતુષ્ટ કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી તમારે તમારા સ્વાર્થની કિંમિત અપેક્ષા રાખવી નહિં.

ફોર્થ:—વારુ, સિરાળુદોલા અમારા સાથે શાથી અપ્રસન્ન છે; તેનું કારણ આપ દર્શાવી શકશો? અમોએ તેનું એવું કંઈ પણ અનિષ્ટ કર્યું નથી કે જેથી અમોને તેના અપ્રીતિ ભાજન બનવું પડે.

મી. ફોર્થનાં વચનો સાંભળી મહતાબચંદે રિમત કરી કહ્યું, “શું આપ જાણતા નથી કે અર્થ એ અનર્થનું મૂલ છે! આપે સઘળા કર આપ્યા વગર વ્યાપાર કરો છો, એ યુવરાજમાં વિદેષ ઉદ્દીપન થવાનું કારણ છે.”

ફોર્થ:—દિલ્હીશ્વરના ફરમાનથી અમો કર આપ્યા વગર વ્યાપાર કરીએ છીએ; તેથી તેણે અમારા તરફ વિદેષભાવ શા માટે રાખવો જોઈએ?

મહતાબ:—યદ્યપિ આપ સર્વ દિલ્હીના આદશાહના ફરમાનથી વ્યાપાર કરો છો, કિન્તુ યુવરાજ તે તમારો અપરાધ ગણે છે.

ફોર્થ:—તો પછી તેની શું એવી ઇચ્છા છે કે, અમારે કર આપવો?

મહતાબ:—નવાબ અહાદુરની એવી ઇચ્છા નથી, પરંતુ યુવરાજ આપ સર્વના પાસેથી દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે.

ફોર્થ:—ત્યારે શું તે દિલ્હીના આદશાહના આદેશ પત્રનું ઉલ્લંઘન કરવા માંગે છે?

મહતાબ:—નવાબ બહાદુર તેમ કરવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ યુવરાજની તેવી ઇચ્છા છે. તે ઇચ્છે છે કે, ફ્રિટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કરંઆપવો જોઈએ. માત્ર નવાબ બહાદુર તેને બાધ્ય હોવાથી આજ દિવસ સૂધી તેની ઇચ્છાનો અમલ થયો નથી.

ફ્રેઝર:—હું ધારું છું કે, દિલ્હીશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું, એ ઉચિત કર્મ નથી.

મહતાબ:—જેના હૃદયમાં ધર્મનો જાય નથી, જેને ગુરુજન પ્રતિ માનવૃત્તિ નથી, પ્રતિદિન જેના હૃદયમાં દ્રવ્ય લાલસા વધતી જાય છે, જે માને છે કે જગતમાં મારે ચીરકાલ પર્ચત રહેવું છે, તે ઉચિત અનુચિત ક્યાંથી સમજે !

કિન્તુ ધર્મપરાયણ નવાબ અલીવર્દીખા પોતાના પ્રભુ દિલ્હીશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા ઇચ્છતા નથી.

ફ્રેઝર:—ત્યારે શું યુવરાજના પ્રતિવાદી બનવાથી અમેને બંગાલમાં વ્યાપાર કરવાનો હક નહિં મળી શકે ?

મહતાબ:—તેનો પ્રત્યુત્તર હું નિશ્ચયપૂર્વક આપી શકું નહિં. પરંતુ નવાબના દરબારમાં હું તમારા માટે યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરવાનું માથે લઉં છું કે જેથી આપ સર્વેને બંગાલમાં વ્યાપાર કરવાનો અધિકાર પુનઃ પ્રાપ્ત થાય !

ફ્રેઝર:—આપ અમારા માટે એટલો પ્રયત્ન કરો તો બસ છે, મને ખાત્રિ છે કે તેથી અમારા કાર્યની અવશ્ય સિદ્ધિ થશે.

મહતાબ:—મહાશય, હું લાંબી લાંબી વાતો કરી તમારું સાન્તવન કરવા માંગતો નથી. મેં નવાબનો આજ દિવસ સૂધી

કદિ અનુરોધ કર્યો નથી. પરંતુ તમારા ખાતર આ વખતે તેમ કરવાનું માથે લઉં છું, તમે દરબારમાં હાજર રહી મારી ચેષ્ટા પ્રત્યક્ષ જોજો. મારી અંતઃકરણપૂર્વક એ ઇચ્છા છે કે તમને તમારા વ્યાપારી હકો પુનઃ પ્રાપ્ત થાય પરંતુ પ્રથમથી હું તમને એક વાત પૂછી રાખવાની આવશ્યકતા ધારું છું. જો નવાખ કદિ લુંટાયલાં વહાણો સંબંધી અંતરાય આણી તમારા ઉપર કોઈ જાતનો આર્થિક દંડ નાંખે, તો તે ભરી આપવાને તમે તૈયાર છો કે નહિં !

દ્વિતીયઃ—મને આશા છે કે અમેને મોટું આર્થિક નુકશાન સહન કરવું પડે તેવો પ્રસંગ તમે આવવા દેશો નહિ. કારણકે આપ સારી રીતે જાણો છો કે અમારા ઉપર તદ્દન જૂઠું કલંક ચડાવવામાં આવ્યું છે. અમે લોકો સમ્પૂર્ણ નિર્દોષ છીએ.

મહતાપઃ—એ સઘળું નવાખની ઇચ્છાને આધીન છે. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખો કે ખાલી વાતોથી કંઈ વળવાનું નથી, જ્યાં સુધી તમે નવાખને કંઈ દ્રવ્ય નહિં આપી શકો ત્યાં સુધી કંઈ વળવાનું નથી.

દ્વિતીયઃ—તે સંબંધી ઉચિત નિર્ણય કરવાનું કામ હું આપને સોંપું છું. આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ નક્કી કરજો.

મહતાપઃ—મારા ઉપર જોખમદારી નાંખી તમે નિશ્ચિત બનો, એ બનવાનું નથી તમારામાંથી મુખ્ય માણસોને એ પ્રસંગે સલાહમાં હાજર રહેવું પડશે.

દ્વિતીયઃ—જ્યારે અમે આપને કુલ સત્તા આપીએ છીએ, પછી ત્યાં હાજર રહેવાની અમારા માટે શું જરૂર છે ?

મહતાબ:—હાજર રહેવાથી તમને કંઈ ગેરલાલ થવાનો નથી.
• તમારા બે ચાર મીટ્રા શબ્દોથી જરૂર તમને વિશેષ લાલ થશે. એ
શિવાય જુદા હાજર રહેવાથી એક બીજાની આંખની શરમ પણ
કાર્ય સાધી શકે છે.

દ્વૈત્ય:—આપની આ યુક્તિ ખરેખર ગ્રાહ્ય છે. વિપત્તિ અંગ્રે-
જોને આપના જોવા અન્ય હિતોથી બંધ મળી શકશે નહિ. જ્યાં
સૂધી અંગ્રેજ જાતિ વિદ્યમાન રહેશે ત્યાં સૂધી તે આપના આ કૃત-
સતા સહકૃતતા ભૂલશે નહિ,

આ પ્રમાણે વાતચીત કરતાં કરતાં રાત્રિના અગીયાર થયા.
નિશાનાથ અચાર સૂધી અધિકારમાં ધૂપાયો હતો, તે ધીમે ધીમે
બહાર આવવા લાગ્યો અને પોતાની આંખી પ્રકાશમય છટા ચોતરફ
ફેલાવવા લાગ્યો. જળ, રથળ, વૃક્ષ, અટારીઓ મધ્યે સર્વત્ર સુધાંશુની
વિમલ કિરણ રૂપી ધારા પડવા લાગી. પ્રકૃતિ હાસ્યમય બની ગઈ.

રાતના અગીયાર બજ્યા સાંભળી ડોક્ટર દ્વૈત્યે કહ્યું, “રાત્રિ
ધણી વીતી છે, હવે હું રજા લઉં.”

મહતાબ:—આવી મોડી રાત્રે આપ ક્યાં જશો? મારી ઇચ્છા
છે કે રાત્રિ અહિંઆજ ગુજરે.

દ્વૈત્ય:—આપની કૃપાથી મને અપૂર્વ સંતોષ મળ્યો છે. કિન્તુ
મારી ધૃષ્ટતા માટે મને ક્ષમા કરજો હું આપની આ વિશેષતઃ
કૃપાનો સ્વીકાર કરી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી મને હજી બીજું
કામ છે. મારે અચારે ને અચારે કાસિમ બજારની કોઠીએ
• જવું જોઈએ.

મહતાબ:—એમ છે તો હું આપના કાર્યમાં વિદ્વંસ નાંખવા
ઇચ્છતો નથી. ખુશીથી જાવ પરંતુ આવતી કાલે દરબારમાં યથાસ-

મય હાજર રહેજો તમારા સાથે ખીજા બે ચાર ગૃહસ્થો હશે તો વધારે યુક્ત દેખાશે.

“ આપની ઇચ્છા મુજબ સધળું થશે. ” આટલું કહી ડાક્ટર શ્રેયે મહતાબચંદ્રનું હસ્ત ધૂનન કરી રજા લીધી.

પરિચ્છેદ ૨૬

રૂપિયા બારલાખનો દંડ.

ભાગૃહમાં ચોમેર સભાજનોની ઠક્ક લાગી રહી હતી. અનેક પ્રકારના લોકો ન્યાય મેળવવા આવ્યા હતા. સધળા હસ્ત દ્વય જોડી ઉભા છે. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી છે. કોઈના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ નીકળતો નથી. સધળા આંખો મીટ માર્યા વગર નિર્નિમિષ નેત્રોથી, ઉત્કંઠિત ચિત્ત પૂર્વક નવાખના આગમનની રાહ જોઈ રહી છે. ક્યારે શું હુકમ થશે, પહેલાં કાને બોલવવામાં આવશે, એ વિચાર યંત્રણા સર્વ ન્યાયોત્સુક પુરુષોના ચિત્તમાં ચાલી રહી છે.

અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પણ આ પ્રસંગે ન્યાય મેળવવાની અભિલાષાએ આવ્યા છે. પ્રાકૃત ન્યાયોષ્ટક જનોની અપેક્ષાએ તેઓના મનમાં ઝંઝાવાતં થઇ રહ્યો છે. કદાચ એવું બને કે આપણા હકો હંમેશને માટે જણ નહીં થાય, એ ચિન્તાથી એ ભાવનાથી તેઓ વિચારમાં પડ્યા છે.

નગરશેઠ મહતાપચંદ આ સમયે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનો આત્મીય બંધુ બન્યો છે, તે એકજ તેનો આ વર્તમાન વિપત્તિમાં સહાયક છે. માત્ર તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ નવાબના દરબારમાં ન્યાય પ્રાર્થના કરવાને ઉપસ્થિત થયા છે.

મહતાપચંદે પોતાના આસનની બાજુમાંજ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનાં ઓસનો રખાવ્યાં હતા અને સુખી જીવન ગુજરનાર અંગ્રેજ લોકોને કાંઈ પણ જાતનું કષ્ટ ન થાય, તેનો ઉચિત બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેઓનાં આસનો એવે સ્થળે ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં કે સિંહાસન ઉપર બેસતાજ નવાબની દ્રષ્ટિ તેઓના ઉપર પડે ! નવાબ અલીવર્દીખાંની ડાબી બાજુ ઉપર નગરશેઠ મહતાપ ચંદનું આસન હતું અને જમણી બાજુ ઉપર યુવરાજ સિરાજુદ્દાલાના સ્થાનની યોજના હતી. તેના પછી પ્રજામાન્ય રાજા, મહારાજા, મંત્રી, મિત્રો ઇત્યાદિને બેસવાનાં સ્થાનો હતાં.

નવાબ અલીવર્દીખાં બહુ મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરતો નહોતો. યુવરાજ સિરાજુદ્દાલાનાં વસ્ત્રાભૂષણોનું હમે અહિંઆ શી રીત્યે વર્ણન કરી શકીએ ! તેના શરીર ઉપર જેની દ્રષ્ટિ પડતી, તેની આંખો અંજાઈ જતી. એક તો યુવાવસ્થા, તપ્ત કાંચન સમાન દેહ, સુંદર સુડોળ શારીર સંગઠન, તેના ઉપર મોતી અન્ને મણિ રત્નો યુક્ત ફેંટા એ સર્વથી પ્રેક્ષકો હક થઈ જતા ! જીણા અંગરખા અંદરથી તેની કમનીય કાંતિ જોનારનું ચિત્ત ડોલાવી નાંખતી હતી. તેની રૂપ દ્યુતિથી આખું સભાસ્થાન પ્રકાશમય બની ગયું હતું.

સિરાજ વિલાસ પ્રિય યુવક હતો. અલીવર્દીખાં વૃદ્ધ હતો; અને તેનું ચિત્ત પરમાર્થ ચિન્તનમાં મગ્ન રહેતું હતું. સિરાજ

અને વૃદ્ધ નવાખનાં રુપ અને વસ્ત્રાલંકારની તુલના થઈ શકે તેમ નહોતી. આટલું છતાં દીર્ઘ નવાખનાં કુનિયત શિથિલ અવયવ અને તેના સંગઠન તરફ જોતાં તેની વારશ્રી પ્રત્યક્ જણાઈ આવતી હતી.

નવાખ અલોવર્દીખાંએ સિંહાસનપર સ્થાન લેતાં કહ્યું, “જુઓ શેઠજી, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ લૂંટેલો માલ પાછો આપ્યો નહિં એટલું નહિં પણ તેનું મૂલ્ય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી નથી, તેમજ સલા ગૃહમાં એકવાર આવવાનો વિવેક પણ દર્શાવ્યો નથી. સામાન્ય વણિક હોવા છતાં તેઓ કેવી રીતે વર્તે છે ? તેઓનું આ વર્તન આપણે ક્યાં સૂધી સહન કરવું ? આજે હું જાણી શક્યો છું કે એ વ્યાપારી મંડલ આપણી સાથે સરળતાથી ચાલવા માંગતું નથી” નવાખનાં આવાં વચનો સાંભળ્યા પછી સિરાજુદ્દૌલા શી રીતે શાન્ત રહી શકે ? અંગ્રેજ વિરુદ્ધ માતામહને વિશેષ ઉત્તેજિત કરવાના હેતુથી તેણે કહ્યું. “વડીલશ્રી” આપ અઘાપ તેઓને દંડ આપ્યા વગર નશ્વિંત થઈ જેઠા છો! આપના આ વિલંબને તેઓએ કાયરતા માની લીધી છે. તેઓ આજ સૂધી અક્ષત શરીરે પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે, એ અલંત્ર આશ્ચર્યની વાત છે ! યદિ આપ અનુમતિ આપો તો હું હમણાંજ તેઓના વ્યાપરને બંધ કરું. તેઓ એક વખત ભલે જાણે કે દેશમાં રાજા છે અને તેની શાસન પ્રાણાલિમાં વિદ્ય નાંખનાર વ્યક્તિ કેવા પ્રકારની શિક્ષા પામે છે !”

ડોક્ટર ફ્રાય અને મી. વાટ્સ પ્રભૂતિએ આ દરબારમાં હાજરી આપી હતી. નવાખ અને સિરાજુદ્દૌલાના ઉપરોક્ત શબ્દો ચાર સાંભળી તેઓ ભયભીત બની ગયા. તેઓની જીવ્હા સૂકાવા લાગી અને મુખવિવર્ણ બની ગયું. સિરાજુદ્દૌલાની ઉમ્મૂર્તિ સામે દ્રષ્ટિ નાંખતાંજ, ખંગાલમાં પુનઃ વાશ્લિન્ય કરવાની તેઓની મનોવૃત્તિનો સહસા ભંગ થઇ ગયો, એટલુંજ નહિ પણ સભા સ્થાનમાંથી વર્તમાન સ્થિતિમાં સ્વદેશ પહોંચવાનો આશય પણ અચારે તેઓને દુખાન્ય જણાયો.

હવે વધારે સમય વીતાવવો અનુચિત જણી નગરશેઠ મહતાખચંદે ડોક્ટર ફ્રાય અને મી. વાટ્સને નવાખ સન્મુખ આવવાનો પ્રશ્ન કર્યો અને તેઓને ભયભીત બનેલા જોઇ આશ્વાસન આપ્યું. તેઓ મહતાખચંદે પર વિશ્વાસ રાખી શીઘ્ર નવાખ સન્મુખ આવ્યા અને કોનિશં બજારી. ઉભા રહ્યા.

નવાખ:—આપ કોણ છો ?

વાટ્સ:—અમે લોકો આંગલભૂમી વતની—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કર્મચારી છીએ.

આ શબ્દો સાંભળતાંજ સિરાજુદ્દૌલાનું ચિત્ત બળવા લાગ્યું તે નાક મરડી અપ્રસન્નતાનો ભાવ બતાવવા લાગ્યો. સિરાજુદ્દૌલાના મુખપર પ્રકટ થયેલ સ્થાયીભાવ જોઇ તેને વધારે નહિ બોલવા વખત આપવાની ઇચ્છાથી મહતાખચંદે પૂછ્યું, તમે શા માટે દરબારમાં આવ્યા છો ?

“ નવાખ બહાદુર પાસે સત્ય ન્યાય માટે અર્થે ” વાટ્સ સાહેબે સ્થિરતા અને વિનીતભાવ, પૂર્વક જવાબ વાળ્યો.

આ પ્રસંગે સિરાજુદૌલા અત્યંત કંઈક સ્વરથી બોલી ઉઠ્યો,
 “જે રાજાને માનતા નથી, જેને ન્યાય અન્યાયની પરવા નથી,
 તે લોકો ન્યાય માટે આવ્યા એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત છે.”

અત્યંત ધીર અને નમ્ર ભાવથી ઠાકટર શ્રેયે કહ્યું, “રાજાને
 તે લોકો ન માને કે જેઓ વિદ્રોહી છે. રાજ્યવિદ્રોહીઓને શાસનનો
 ભય હોતો નથી. અમે લોકો, એ વિદ્રોહનું અનુકરણ કર્યું નથી, તેમજ
 ભવિષ્યમાં અમારી તેવી ઇચ્છા નથી.”

“શું અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ વિદ્રોહી નથી ? હું ધારું છું કે
 આ નવી વાત આજેના આ આખી સભા સાંભળે છે !” સિરાજે
 કિંચિત ક્રોધ અને ઘુણા પૂર્વક કહ્યું !

દ્વૈત્ય:—હજૂરને માટે આ વાત નવી હોઈ શકે, પરંતુ તે
 નાવન છતાં સત્ય છે, હજૂર ન્યાયમૂર્તિ છે. ન્યાયમૂર્તિના મુખમાંથી
 અન્યાયની વાત કદી નીકળશે નહિં જે હમે વિદ્રોહી હોઈએ તો પછી
 નવાજ બહાદુર પાસે ન્યાય મેળવવા અર્થે શા માટે આવીએ !

સિરાજ:—ન્યાયનું આવું સત્ય સ્વરૂપ અત્યાર સુધી ક્યાં
 દૂરપાયું હતું ! જે સમયે તમારા ઉપર પત્ર લખવામાં આવ્યો ત્યારે
 તેનો અસ્વીકાર કરી અમારી માગણીનો સ્પષ્ટ રીતે અનાદર કરવામાં
 આવ્યો અને હવે જ્યારે તમને તમારો વ્યાપાર બંધ કરી ચમત્કાર
 બતાવવામાં આવ્યો છે ત્યારે નમસ્કાર કરવા આવ્યા છો, અને
 ન્યાયની પ્રાર્થના કરો છો, એ તમારું ચાતુર્ય અમારાથી અનન્ય
 રહેતું નથી.

ફેર્યઃ—અમે સધળા વ્યાપારી છિએ એક જગ્યાએ અમારું મુકરર સ્થાન હોતું નથી, જળમાં, સ્થળમાં જ્યાં જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી છે, ત્યાં ત્યાં અમારો નિવાસ વ્યાપાર અર્થે ફરતો રહે છે આ સમયથી અમેને હુજૂરનો હુકમ યથા સમય મળ્યો નહિ અને તેથી આપના સમક્ષ ઉપસ્થિત થઇ ન્યાય મેળવવાનો ઉચિત સમય મળ્યો નહિ ! આપ રાજ ધર્મ અને સુવિચારને લક્ષમાં રાખી વિચાર કરશો કે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ દોષિત છે કે નિર્દોષ !

ડોક્ટર ફેર્યનો જવાબ સાંભળી નવાબ અલીવર્દીખાંએ જરા હસી કહ્યું, “ શેહજી, સાંભળ્યું ? અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ હજી પણ પોતાને નિર્દોષ મનાવવા ઇચ્છે છે ! ”

મહતાબઃ—દોષિત મનુષ્યો કદિ પોતાના દોષનો સ્વીકાર કરતાં નથી.

સિરાજઃ—અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સમજે છે કે તેઓ નિર્દોષ પાછે, પણ તેઓને એ ખબર નહિ હશે કે તેઓની વિરુદ્ધ યથેષ્ટ પ્રમાણ મળી ગયાં છે.

ફેર્યઃ—હુજૂર, ન્યાય ભૂષણ છો ! આપ જ્યાં સૂધી અમેને નિર્દોષ નમાનો ત્યાં સૂધી અમે કેવી રીતે નિર્દોષ ઠરી શકીએ ?

અલીઃ—તમે શું એમ કહેવા માંગો છો કે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની નિર્દોષ છે ?

ફેર્યઃ—અમારી માન્યતા તેવી છે, પરંતુ હુજૂરની દ્રષ્ટિમાં એ તે દોષિત ઠરે તો તે સત્ય છે.

અલી:—યદિ અમે પ્રમાણ પૂર્વક ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને દોષિત જાહેર કરીએ, અને વાસ્તવમાં જો તે નિર્દોષ હોય તો તે પોતાના ઉપર દોષનો સ્વીકાર કરશે ખરી? તે પોતાની ઉન્નવલે કીર્તિ ઉપર હંમેશને માટે ક્ષતક લાગવા દેશે શું?

વોટસ:—જ્યારે રાજા સર્વ શક્તિવાન છે ત્યારે તેના ન્યાયથી નિર્દોષ દોષિત અને દોષિત નિર્દોષ થઈ શકે છે. રાજાની આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરવી એ પ્રજાનો ધર્મ નથી. જે રાજાજ્ઞાનું અવલંબન કરતા નથી તેઓને વિદ્રોહી ગણી દંડિત કરવામાં આવે છે, આથી જ્યાં રાજા દંડનો ભય છે ત્યાં રાજાજ્ઞા ન્યાય મુક્ત હો કે અન્યાય મુક્ત હો, પરંતુ પ્રજાને તેને માન આપવું પડે છે. જ્યારે રાજાજ્ઞાની અવગણના કરવાથી વિદ્રોહી ગણાઈ શિક્ષાને પાત્ર થવું પડે છે ત્યારે તેનો અનાદર કરવાનું સાહસ કોણ કરી શકે? હુજૂરની દ્રષ્ટિએ અમે જેવા પ્રમાણિત થઈશું, તેનો સ્વીકાર કરવાને અમારે તૈયાર રહેવું પડશે, એ શિવાય બીજું અમે શું કરી શકીએ !

અલી:—તમે આર્મીનિયન મુગલ સૈયદ ઇલ્યાદિ લોકોનાં વહાણ લૂંટયા છે, એ વાત અમેએ પ્રમાણપૂર્વક સત્ય સ્વરૂપમાં સાંભળી છે. યદ્યપિ દિલ્લીશ્વર તરફથી સનંદ મેળવી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની આ દેશમાં કર આપ્યા શિવાય વ્યાપાર કરે છે, પરંતુ લોકો પર તેથી અત્યાચાર કરવાની તેને કિંચિત સત્તા નથી.

વોટસ:—આપ રાજા છો. કર્તા હતા, નિયંતા છો. આપની કૃપામાં આવે તે આપ કરી શકો છો. પરંતુ એકવાર આપ સોચ

કુરી જુઓ કે અમે સામાન્ય વ્યાપારીઓ છીએ. જ્યારે અમે વ્યાપાર અર્થે આ દેશમાં આવ્યા છીએ, ત્યારે પછી અસાધ્યાર ઉપ-
દ્રવથી પ્રભાને રંજાડવાથી અમારો શું લાભ સમવાઇ શકે? સર્વ
જન સાથે સહવ્યહવાર રાખવો એ વ્યાપાર ઉત્પત્તિનું મૂળ સૂત્ર છેવિશે-
ષતઃ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં એવી નીચ પ્રકૃતિની કોઇ વ્યક્તિ
નથી, કે જે લોકોને આવી અધમ રીતે હેરાન કરે, વળી જ્યાં
રાજા વિદ્યમાન છે, જેનો ન્યાય જનજનવલ્લભ્યમાન છે, જેના શાસ-
નદંડથી પૃથ્વી કંપાયમાન છે, ત્યાં લોકોનું સર્વસ્વ લૂંટી કાણુ રાજ
દંડ બહારવાની હિમ્મત કરી શકે! યદ્યપિ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ
દ્રવ્યોપાર્જન અર્થે, આત્મીય સ્વજનોની માયા મમતાનું બંધન ત્રોડી
સાત સમુદ્ર અને તેર નદીઓનું ઉલ્લંઘન કરી આ અંગભૂમિમાં
આવ્યા છે, કિન્તુ તે લોકો વ્યાપાર કરવાને આવ્યા છે, લોકોને
લૂંટવાની ઇચ્છાથી તેઓએ આ સાહસ કર્યું નથી.

સિદ્ધાન્તને જ્યારે પ્રત્યુત્તર આપવાનો કોઇ માર્ગ મળ્યો નહિ,
ત્યારે તે દાંત કચકચાવી બોલ્યો, હા, આ અવશ્ય સાધુતા છે!
વડિલશ્રી, નિરર્થક વાતો કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. આ લોકોને
આપણે એક ક્ષણ પણ આપણા રાજ્યમાં રહેવા દેવા જોઇએ!
નહિ. ત્વરાથી તેઓને આ રાજસભામાંથી દૂર થવાનું કહો!

અલી:—તમે શું કહેવા માંગો છો? આર્મીનીયન, સ્પેયડ,
મુગલ, એન્ટની ઇત્યાદિ વ્યાપારીઓ તમારા ઉપર તમારે શું બોલે
આજ મૂક્યું છે? તેઓની વહાણો લૂંટવામાં નથી આવ્યા શું?

ફાર્થ:—હું કેમ કહી શકું કે એ વાત જૂઠી છે ? રાજા સાક્ષાત્ ધર્મ સ્વરૂપ ગણાય છે. તે રાજા સન્મુખ આવી તેઓએ ન્યાય પ્રાર્થના કરી છે, તો તેઓએ કૌત્રમ વાત ઉપજાવી કાઢવાનું સમ્મત કર્યું છે, એ મારાથી કેમ કહેવાય ? કારણકે જૂઠી ફરિયાદ સાવનારને હમ્મેશાં દંડનો ભય હોય છે.

અલી:—જ્યારે તમે કહો છો કે અમેએ વહાણ લૂંટ્યાં નથી તો દર્શાવી શકશો કે એ વહાણ કોણે લૂંટ્યાં છે ?

ફાર્થ:—એ વાત અમે શી રીતે જાણી શકીએ ?

અલી:—તારે તમે આ બટના સંબંધમાં કશું જાણતા નથી ?

નગરશેઠ મહતાબચંદે બોલ્યું કે બન્ને અંગ્રેજો નિરપરાધી

હોવાથી પોતાને અપરાધી કહી શકતા નથી. પરંતુ જ્યારે સુરરાજની ધમ્મી તેઓને ગુનેહગાર ગણવાની છે પછી તેઓ શી રીતે નિરપરાધી ફરી શકે ? તેથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે, એવું સમજી મહતાબચંદે અંગ્રેજોને મૌન્ય રહેવાનો ઇશારો કરી કહ્યું, “ નવાબ બહાદુર તેઓની સાથે નિરર્થક તક વેતક કરવાથી શું લાભ થશે ? દોષિત જનો શું કદિ પોતાના દોષને સ્વીકાર કરી શકે છે ? અંગ્રેજ બ્યાપારીઓએ વહાણો લૂંટ્યાં છે, તેનાં યથેષ્ટ પ્રમાણો આપણને મળી ચૂક્યા છે. હવે આવાસંગોમાં આપને યોગ્ય લાગે તે આજ્ઞા કરો !

અલી, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો. આ સમયે શું દંડ

કરવો જોઈએ ?

સિરાજ:—વડિલ શ્રી આવો સુયોગ્ય મળ્યો છે, તો અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનો અંગાલામાંથી બહિષ્કાર કરવાની આ તક જવા દેશે નહીં. યદિ આ અવસર જવા દેશે તો ભવિષ્યમાં તેને માટે તમારે અત્યંત પશ્ચાતાપ કરવો પડશે. મારી વાત લક્ષમાં લ્યો અને તેઓને ક્ષમા આપો નહીં. અને તેઓનો વ્યાપાર હુમ્મેશને માટે બંધ કરો.

સર્વ ઉપસ્થિત સલાજનોની એ હૃદયેચ્છા હતી, અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને પુનઃ વાણિજ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થાય કારણ કે સિરાજની આ વખતની વર્તણૂક કોઈને રુચતી નહોતી સધળા અંદર અંદર કહેવા લાગ્યા કે સિરાજહૌલા અભ્યાચારી રાજા છે.

મહતાબ:—યદ્યપિ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ મોટો અપરાધ કર્યો છે, પણ તેઓનો આ પહેલો ગુનહો છે, પહેલીવાર મનુષ્યો અજ્ઞાત અવસ્થાને લીધે ગુનહો કરે છે, તેથી રાજાની ફરજ છે કે પહેલી વખત ઉગ્ર દંડથી તેઓને મુક્ત રાખવા જોઈએ. મારી ઈચ્છા છે કે, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વાણિજ્ય અધિકારથી વંચિત ન રાખતાં, તેમને આ પ્રસંગે ઉચિત દંડ આપવામાં જ નવાબ બહાદુરનું ભૂખણ છે.

અંગ્રેજ પ્રતિસ્પર્ધી સિરાજહૌલાને મહતાબચંદના ઉપરોક્ત વચનો અરુચીકર લાગ્યા તે તેના ઉપર અત્યંત કેાધિષ્ટ થઈ બોલ્યો, “અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ જે અનુચિત કર્મ કર્યું છે; તેને માટે આ સમય ઉપયુક્ત દંડ એ છે કે. અંગાલામાંથી હુમ્મેશને માટે તેઓને વાણિજ્ય વૃત્તિથી બ્રષ્ટ કરવા જ્યાં સુધી આવું પગલું ભરવામાં આવશે નહિં ત્યાં સુધી તેઓ કદિ સમજવાના નથી.”

અલી:—મહતાબ, અગ્નેને માટે તમે કયા પ્રકારનો દંડ ઉચિત સમજો છો ? ધારું છું કે અર્થ દંડ આ વખતે તેઓ માટે ઉપયુક્ત કહેવાશે

સિરાબુદ્દૌલાએ બ્રકુટી ચડાવી કહ્યું, “ અર્થ દંડને હું વાસ્તવિક દંડ ગણાતો નથી. ”

મહતાબ:—જે લોકો માતા, પિતા, બમિની, પુત્ર પરિવાર અદિનો લાગ કરી, જન્મ ભૂમિની માયા-મમતા હૃદયથી દૂર કરી સાત સમુદ્ર ઓળંગી આટલે બધે દૂર વ્યાપાર અર્થે આવ્યા છે, તેઓ માટે અર્થ દંડ વાસ્તવિક દંડ નથી શું ?

અલી:—શેઠજી, આપની સલાહ હું યુક્તિ સંગત સમજી ગ્રહણ કરું છું. પરંતુ આ લોકોએ જે અપરાધ કર્યો છે, તેની પૂર્તિ કેટલા અર્થ દંડથી થશે ?

મહતાબ:—આપ ન્યાય બૂબણ છો ! આપની ઇચ્છામાં આવે તે દંડ કરો. આપને હું શું સલાહ આપી શકું !

નવાબ અલીવર્દીખાંએ આ પ્રસંગે સિરાજ સાથે વિચાર ગાળી કરંવી શરૂ કરી માતામહ અને દોહિત્ર વચ્ચે લાંબી વાત ચીત ચાલી અનેક તર્ક વિતર્ક થવા પછી અંતે બન્ને એક મત થયા.

અલી:—જે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસે દંડતરીકે દ્રવ્ય લેવું હોય તો હું તેમના સોલ લાખ રૂપિયા દંડ કરું છું જે તે આટલો દંડ આપે તો તેઓને બંગાલામાં પુનઃ વાણિજ્ય શક્તિ કરવાનો હક રહેશે.

દંડની રકમ જાહેર થયા પછી ડાક્ટર ફોર્થ અને મી. બોટ્રસે અત્યંત કંરુણા જનક દ્રશ્ય કરી પ્રાર્થના ઉપર પ્રાર્થના કરવા માંડી આ પ્રસંગે નગરશેઠ મહતાપ્યવંદે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પક્ષ લઈ કહ્યું, “ નવાબ બહાદુર દંડની રકમ ધણી મોટી છે અને તે અંગ્રેજોને ભરી શકે તે કરતાં ધણી વધારે છે.

અલી:—આપ માનો છો કે આ દંડ વધારે છે ?

મહતાપ્ય:—જો વધારે ન હોય તો મારે યોસવાની આવશ્યકતા શી !

સિરાજ:—વ્યાપારીનું ઉપનામ ધારણકરી અંગ્રેજોએ જે કામ કર્યું તેના પ્રમાણમાં આ રકમ વધારે નથી.

મહતાપ્ય:—આપ કદાચ આ દંડને વધારે ન માની શકો કારણ કે આપ બંગાલ બિહાર ઓરીસાના ભાવી નવાબ છો. પરંતુ અંગ્રેજોના સામાન્ય વ્યાપાર ઉપર તેઓની શુલ્ક અવલંબી રહી છે, તેથી તેઓ ઉપર નાંખવામાં આવેલો આ દંડ ધણી વધારે છે. આપ રાજા છો. આપને ત્યાં દ્રવ્યનો અભાવ નથી. પરંતુ જે લોકો સાધારણ સ્થિતિના છે. તેઓને ત્યાં એક રૂપિયાની પ્રાપ્તિ અત્યાં આનંદની સીમા રહેતી નથી. આવી સ્થિતિના માણસો મારે આ દંડ ભારે નથી શું !

અલી:—યદિ આપ આ દંડની રકમ મોટી સમજતા હો તે તમે પોતે કહો કે તે રકમ કેટલી હોવી જોઈએ !

મહતાપ:—મારી માન્યતા પ્રમાણે દંડ ઘટાડીને બાર લાખ રૂપિયાનો કરવામાં આવે તો તે વ્યાજખી કહેવાશે.

બાર લાખ રૂપિયા સાંભળતા સિરાળુદોલા ચમકી ગયો અને બોલ્યો, એ કદિ બનશે નહીં ! ક્યાં સોળ લાખ અને ક્યાં બાર લાખ ! મહાશય હું આ સુધારા સાથે કોઈ રીતે સમ્મત થતો નથી.

અલી:—શેઠ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના અપરાધની આ દંડથી પૂર્તિ થશે શું ? તેઓએ જે અપરાધ કર્યો છે તેના પ્રમાણમાં આ રકમ ઉપયુક્ત નથી. હું આપની આ સલાહનો સ્વીકાર કરવાને અશક્ત છું.

મહતાપ:—ઘસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ નિતાન્ત અન્યાયનું કાર્ય કર્યું છે. પરંતુ મારી ખાતર એક વાર તેઓ ઉપર અનુમદ કરી ક્ષમા કરો અત્યારે વ્યાપાર બંધ થઈ જવાથી તેઓને મોટું નુકશાન થયું છે. એટલા માટે આપની દયા શિવાય તેઓ માટે પરિત્રાણનો અન્ય કશો માર્ગ નથી.

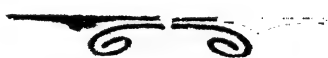
નગરશેઠ મહતાપચંદે ઘસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પક્ષ લઈ નવાબને અનેકવાર પ્રાર્થના કરી અને બીજી બાજુ મી. વાટ્સ અને ફ્રેયે નવાબને વીનવવામાં કયાશ રાખી નહીં. પરિણામ એ આવ્યું કે દંડની રકમ સોળ લાખમાંથી બાર લાખની કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે નગરશેઠ મહતાબચંદની કૃપાથી અંગ્રેજો દેડ તરીકે બાર લાખ રૂપિયા આપી મુકિત મેળવી. મહતાબચંદના અંગ્રેજો ઉપરના આ મહત્ત્વ ઉપકાર પછી અંગ્રેજો તેને પોદાનો પરમ બંધુ માનવા લાગ્યા.

પરિચ્છેદ ૨૭

દેવાંગના દર્શન.

દ્રિયો મનુષ્યનો પ્રધાન શત્રુ છે. મનુષ્યમાં ગમે તેટલા ગુણો હોય પરંતુ ઇન્દ્રિય વિવશ થતાં તે સધળા ગુણો ઢંકાઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયો નેવો મનુષ્ય માટે અધઃ પતનનો ખીન્નો ક્ષેત્ર માર્ગ નથી. ઇન્દ્રિય પરાયણ મનુષ્ય ભ્રમરની પેઠે મધપાનમાં લોલુપ રહે છે. કાષ્ઠપણ રમણીયું નિરીક્ષણ કરતાં, તેના ચિત્તમાં આ શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે દોષ હો, કિંવા ગુણ હો, શુભવા અશુભહો; પરંતુ એકવાર મનુષ્ય તેને આધિન બને છે, પછી તેના સાગ કરવો અત્યંત મુશ્કેલ બને છે.

સંગતિના ફલથી અને પ્રમત્ત યૌવનના આર્વિંભાવથી સિરા-
 ગુદાલામાં જે જે અવગુણો એ પ્રવેશ કર્યો હતો, તે અઘાપિ
 તેનામાં અચલ હતી. જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો, હતો, તેમ
 ઉત્તરોત્તર તેનો વિકાસ થયો હતો. જે સિરાગુદાલા એક વખત
 ફેંજના પ્રેમથી હતાશ બની નારી જાતિ તરફ ધૂણા બતાવતો
 હતો.

ફેંજના દુષ્ચારિત્રનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી
 નારી જાતિને અવિશ્વાસિની માની હતી અને નારી
 જાતિનું મુખ જોવાને પણ અનિચ્છુક હતો, જેણે હુતુનિસાના
 પ્રેમમાં આકૃષ્ટ બની અન્ય રમણીના પ્રેમનો પરિભ્રામ કર્યો હતો, તે
 સિરાગુદાલા આજે નિદ્રાના પ્રખળ તાડનને વશ થઈ રમણી-
 ઝોને દેખતાંજ વિકળ બની જાય છે ! ખરેખર કન્દર્પ તારી
 શક્તિને ધન્ય છે !

પતિત પાવની, ભગીરથ વંશોદ્ધારિણી ભાગીરથી પર અત્યારે
 એક નૌકા નૃત્ય કરતી ચાલી જતી જણાય છે યદ્યપિ આ નૌકા
 કાષ્ટની બનેલી છે. પરંતુ તે અપૂર્વ કારીગરી અને કલા કૌશલ્યથી
 બનાવવામાં આવી છે. તેનો આગળનો ભાગ ભ્રમરની આકૃત્તિનો
 છે; બ્યારે પૃષ્ઠાંગ મંત્ર્યાકૃતિ સમાન છે. નૌકા પ્રાયઃ ત્રીસ હાથ
 લાંબી છે. તેના ઉપર નાના પ્રકારના રંગો લગાવી, મહામૂલ્યવાન
 સામગ્રીથી તેને શૃંગારવામાં આવી છે. જે કોઈ આ નૌકાને એકવાર
 જુએ છે, તે તેના નિયંતાની રસીકતા અને તેની કળા કૌશલ્યની
 પ્રશંસા કર્યા વગર રહેતા નથી તેનું એકવાર દર્શન કરવાથી સંતૃપ્તિ
 થાય નહિ, એવી તે અપૂર્વ સૌંદર્યવતી હતી.

જેનું એકવાર દર્શન કરવાથી મનુષ્યની દર્શન પિપાસા મટતી નથી, જેને જોવાથી શતમુખથી તેની પ્રશંસા કરવાની મનુષ્યને ઇચ્છા થાય તે નૌકાનો સ્વામી કયો ભાગ્યશાળી છે? આ નૌકા બંગાલ, બિહાર, ઓરિસાના નવાબ અલીવર્દીખાન તથા પ્રિય, ભાવી ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ સિરાજુદ્દૌલાની છે. જેના યાત્રી હીરાઝીલ સમાન મનોમુગ્ધ સ્થાનની નિષ્પત્તિ થઇ હતી, તે આવી સુંદર નૌકાનો સ્વામી હોય તેમાં આશ્ચર્ય કાણ દર્શાવી શકે? સાધારણ જનો તેની વિકાસ પ્રિય સામગ્રીથી મુગ્ધ થાય તે સંભવિત નથી. પરંતુ એક વાતનું સ્મરણ કરવાની અત્રે આવશ્યકતા જણાય છે. કેવળ અર્થ વ્યય કરવાથી આવી સુંદર નૌકા બની શકે નહિ. તેની રચના કરનારને આપણે પ્રથમ ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

સિરાજુદ્દૌલાની આ નૌકા સધળા લોકોનાં નેત્ર અને મનને તૃપ્ત કરવાવાળી હતી જ્યારે લોકો અગાઉથી સાંભળતા કે આ નૌકા ભાગીરથી પર આજે દર્શન દેશે ત્યારે સહસ્રા દર્શન પીપાસુ લોકો તેનું નિરીક્ષણ કરવા આવતા અને કુલવતી સ્ત્રીઓ પોતાનો ધુધટ પટ ખોલી નિર્નિમેષ નયને તેનું દર્શનસુધા પાન કરતી, પરંતુ થોડા દિવસ વીસા પછી લોકો આ નૌકાનું નામ સાંભળતાંજ ભયભીત બનવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ નૌકાના આગમનનાં સમાચાર સાંભળતાંજ ભયગ્રસ્ત બની ગંગાનો ઘાટ છોડી નાસભાગ કરવા

લાગતી. અને સ્વગૃહે પહોંચતાંજ ચિંતાતુર બની ગૃહદ્વારને સાંકળ
ચડાવી દેતી.

જે નૌકાનાં દર્શન અર્થે લોકો રાત દિવસ વ્યગ્ર રહેતા, જેનું
નિરીક્ષણ કરવાને કુલવતી સ્ત્રીઓ ધરથી બહાર નીકળી ગંગાના
ઘાટ ઉપર આવતી. તે નૌકાના આગમનના સમાચાર, સાંભળી આજે
નારીગણ આટલો બધો ભયભીત શા માટે બને છે? શું તે નૌકાનો
મયુર કે પૃષ્ઠાંગ મત્સ્યાકૃતિ નારી જાતિ માટે યમ સ્વરૂપ છે ?
નહીં વસ્તુત તેવું નથી. તે નૌકાનો સ્વામી સતિનારીઓ માટે
યમ સ્વરૂપ છે !

જ્યારે કુલવતી સ્ત્રીઓના જ્ઞાનમાં આવ્યું કે આ નૌકાનો
અધિષ્ઠાતા સતિ કુલનો રાક્ષસ છે ત્યારે તે નૌકાનું આગમન
સાંભળતાંજ તેઓને યમનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો. અને તેથી
તેના આગમનના વર્તમાન સાંભળતાંજ તેઓ બહીકણ હરણીને
પેઠે ગંગા ઘાટ ત્વજી ધરમાં ભરાઈ બેસતી.

સિરાળુદ્દાલા અવશ્ય વિલાસ પ્રિય નરપતિ હતો પરંતુ વિપુલ
ધન વ્યય કરી નાના પ્રકારની કારીગરી અને અનેક જાતના
શૃંગારથી આ મનો મુગ્ધકારી નૌકાને મંડિત કરવામાં તેનો એક
જૂદો આશય હતો. આ હેતુ એ હતો કે પોતાના મિત્રોને સાથે
લઈ ગંગાના બક્ષઃસ્થલ પર વિહાર કરતાં જે કોઈ કુલવતી સ્વરૂપ-
વતી યુવતી ઘાટ પર આવે તેનું તે તેમાં બેસી નિરીક્ષણ કરી શકે

અને તેની ઇચ્છા થાય તો તેને પોતાની અંકશામિની બનાવી શકે. આ હેતુથી સિરાજુદ્દૌલાએ સુંદર પણે યમસ્વરૂપ નૌકાની રચના કરાવી હતી.

હંમેશાં સિરાજુદ્દૌલા પોતાના કુસંગી મિત્રો સાથે ગંગા વિહાર કરતો હતો. વિહાર કાલ દરમ્યાન તેની તીવ્ર દ્રષ્ટિ ગંગાતટ પરજ સ્થા કરતી હતી. યદિ કોઈ નારી તેનું આકર્ષણ કરતી અથવા તેનાં નેત્ર જો કોઈ સ્ત્રીનાં રૂપ યૌવન ઉપર આસક્ત બનતાં તો જળ, બળ, કૌશલ, ધન ભય, આદિની સહાયતાથી તે તેને મેળવવાને ચેષ્ટા કરતો.

દિન પ્રાય અસ્ત થવાનો સમય છે. સૂર્ય આખો દિવસ કિરણોનું અવિશ્રાન્ત પ્રદાન કરતાં કરતાં જાણે થાકી ગયો હોય તેમ જ્યોમની પશ્ચિમ દિશામાં આથમતો હતો તેનાં રકત વર્ણુ કિરણો અત્યારે વિખરાયેલાં વાદળાઓમાંથી પુટી બહાર નીકળી રમ્ય દર્શન કરાવી રહ્યાં હતાં. વૃક્ષો જાણે લાલ રંગનો આછો ફેંટો ધારણ કરી સંધ્યા દેવીનું આગમન થતું જાણી સ્વસ્થાને ઉડી જતી હતી. દિવાકરના અસ્તાચલમાં પ્રયાણથી પૃથ્વી દેવી જાણે પ્રકૃષ્ઠ અને રમણીય સ્વરૂપ ધારણ કરતી હોય તેવું સુંદર દ્રશ્ય પ્રકટ થઈ રહ્યું હતું.

આ સમયે સિરાજુદ્દૌલાની નૌકા નાયતી ફૂદતી ગંગાના વૃક્ષ સ્થળપર મંદ ગતિથી ચાલતી ખુરનગર નામક સ્થાનમાં આવી ઉપસ્થિત

યધ. સિરાજુદૌલાની દ્રષ્ટિ રાજપક્ષીની માફક ચપળ હતી તેની, આંખોની કીકી એકી સાથે પળવારમાં ચોમેર ફરી રહેતી હતી. સહસ્રાં તેની તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ એક સુંદર બે માળના મકાન ઉપર પડી. ત્યાં નજર નાંખવાની તેથી આંખો સમક્ષ જાણે વીજળી ચમકી ગઈ હોય એવું તેને લાગે ચલ્યું. વિશ્વમય પૂર્વક તેની આંખો ફાટી ગઈ. તે પોતાના મિત્રોને કહેવા લાગ્યો, “ જુઓ જુઓ, પહેલા બે મજલાના મકાન ઉપર કયી લાવણ્ય સંપતિ આવી ઉભી છે ! તે મનુષ્ય છે કે દેવાંગનાં ? ”

નૌકામાં જોટલા હતા તે સઘળા તે અપૂર્વ રુપરાશિ જોઈ મુગ્ધ બની ગયા. સઘળા એક સાથે બોલી ઉઠ્યા, “ અહા ! શું ચમત્કારી સૌંદર્ય છે ! સ્ત્રી જાતિમાં સૌંદર્યનો આવો પરમ વિકાસ અમે અમારા આ જીવનમાં કદિ જોયો નથી. ? ”

સિરાજુદૌલાનું ધૈર્ય જતું રહ્યું. તેના હૃદયમાં તે સ્ત્રી પ્રબળ ઝંખનાનો પ્રારંભ થયો. સમ્રાટ અલાઉદ્દીન જેવી રીતે રાજપૂત રમણી પદ્મિનીનું જીવન મોહન સૌંદર્ય જોઈ વિમુગ્ધ બન્યો હતો અને તેને કોઈ પણ પ્રકારે વશ કરવાને ઉન્મત્ત બની ગયો હતો, તેવી વસ્તુતઃ સ્થિતિ આ પ્રસંગે સિરાજુદૌલાની થઈ ગઈ

આ રમણી કોણ છે ? કોની પુત્રી છે ? કોની ભાર્યા છે ? એ બધી બાબતની ચર્ચા શોધ કરવાને સિરાજે પોતાના મુખ ચરને આજ્ઞા કરી.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

કરાંચીમાં સાર્વજનિક પેઇન્ટિંગનું ઉત્તમ કામ કરી આપનાર

ફક્ત એક જ

અજમાવો.

ચંદર

ઈશ્વરલાલ વિઠ્ઠલદાસ લહેરે

દુવારકાનાથ મંદીર
જોડીઆ બજાર.

ખાત્રીકરો

કરાંચી.

નામના પાટીયાં અને ફોટો આધાર પેઇન્ટિંગ
તથા ફોટો એન્સાજ કરનાર.

હરસના ખાસ વૈધ.

દયાશંકર

હીરજીભાઈ

દ્વારકાદાસ ઔષધાલય.

હરસની દવા.

હડ ઓપ્રીસ-નેડીઆ બબ્બર-કુરાંચી.

અમારી

આ પ્રખ્યાત દવા ગમે તેવા હરસ કે
મસાને વિના તકલીફે જડમુળથીજ કાઢી નાંખે
છે. જેને માટે સંખ્યાબંધ સરટીફિકેટો મલ્યા છે.

એક વખત વાપરી ખાત્રી કરો.

કીંમત રૂા૦ દશ માત્ર પોસ્ટેજ ભુદ્ધ

લખો આજેજ.

વાતચીત.

સ. વેલ મી. એકાઉન્ટન્ટ, તમે કંઈ કોમરસીઅલ કોલેજમાં શીખ્યા છો.

જ. ધી કોરોનેશન કોમરસીઅલ કોલેજ (પારસી થીએટર સામે)

સ. કારણ.

જ. તેનું કામ, શ્રી, અનુકૂળતા, પદ્ધતિ, ઇનામની સ્કીમો તેના શિક્ષકો વગેરેમાં તે કરાંચી ખાતે પહેલે નંબરે છે. ઠીક ત્યારે.

આવતી કાલથી થઈ જઈશું દાખલ નહિંતો પડવું પડશે પાછળ.

સ. અંગ્રેજી શાળામાં જતા બાળકો માટે જુદા વર્ગો છે ? મોટી ઉમરે અંગ્રેજી શીખવા માંગનારને માટે કંઈ રસ્તો છે.

જુજરાતી શીખવું હોય તો કંઈ ઉપાય છે.

જ. જી હા. દરેક જાતની સગવડ છે.

સ. શ્રી શું છે. વખત કયો છે.

જ. કોઈપણ વર્ગની રૂપીઆ બે છે. વખત રાતના ૮ થી ૧૦ મુધીમાં એક કલાક.

સ. માસ્તરો અનુભવી છે ?

જ. ખાસ ટ્રેઇનડ ને કેળવાયેલા છે.

કરાવ.

આવતી કાલથીજ આપની ધી કોરોનેશન ઇંગ્લીશ નાઈટ ક્લાસ (પારસી થીએટર સામે)માં આવવું શરૂ કરીશ માફ નામ રજીસ્ટર કરશેજી.

દરેક જાતની ઇંગ્લીશ અમેરીકન
દવાઓ, પેટન્ટ દવાઓ, તેમજ
પરફ્યુમરી, વગેરે છુટક તથા
જથામાં મેળવવાનું

એક જ સ્થાન
એક વખત પધારી
ખાત્રી કરો.

શાહની મેડિકલ સ્ટોર્સ
અંદરોડ કરાંચી.

ડૉ. ટીટી શહાની
એલ. સી. પી.
એસ; એમ. એલ. એમ.
એન્ડ સન્સનો પણ વૈદકીય
સલાહ માટે ટ્રાઈ પણ વખતે
મેળાપ થઈ શકે છે. દરેક જાતના
ચરમાઓ હંમેશા સ્ટોકમાં રાખીએ
છીએ.

ટેકાણું: પારસી થીએટર અને હાઇસ્કુલની વચ્ચે
અંદરોડ કરાંચી

એન. એમ, ડુમરાઈ;

ફોટોગ્રાફર અને આર્ટિસ્ટ.

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું મન પસંદ કામ.

કળા અને હુન્નરનું સર્વોત્તમ ધામ.

આખા સિંધમાં સ્વીકારાયેલું શ્રેષ્ઠ સ્થાન.

સંખ્યાબંધ સર્ટીફિકેટો અને ચાંદ જીતી ગયેલું નામ.

આંખને ઉડી વળગે તેવું કામ, પરંતુ વ્યાજખી દામ.

તસ્વીરો, એન્લાઈમેન્ટો, ઓઈલ પેન્ટિંગનું મનહર મકાન.

જેવા એક વખત પધારી અમારા સ્ટુડિયોમાં હયો આરામ,

શ્રમ સફળ થશે,—

—થાક ઉતરી જશે.

આવો — પધારો

કેકાણુ:—કચેરીરોડ.

પારસી બીએટર સામે—કરાંચી

RAVAL & CO. BOMBAY

& KARACHI.

KARACHI MARBLE & TILE MART.

Dealers in English Tiles, Italian marbles
and Hexagonal Tiles.—Price Moderate.

કરાંચી મારબલ એન્ડ ટાઇલ માર્ટ.

ધરને શોભાવે તેવી તરેહ તરેહવાર જાતની વીલાયતી
મુશોભીત લાદીઓ, ઈટાલીઅન મારબલ્સો અને બીજી
ઘણી જાતની લાદીઓ કીફાયત ભાવે મેળવવાનું સ્થાન.

એક વખત કામ પાડી ખાત્રી કરો.

એન્ડ.
બંકર રોડ,
કરાંચી.

રાવલ એન્ડ કું.
ફાટ-મુંબઈ.

દયા ધરમના પવિત્ર સિદ્ધાંતોને અનુસરી શુદ્ધ
વનસ્પતિના સત્ત્વોમાંથી અનુભવ સિદ્ધ કરેલી

હરસની અકસીર દવા.

હરસની લયંકર વેદના અને શરિરને ક્ષીણ થતું અટકાવવા માટે
આથી ઉત્તમ દવા ખીજી બાગ્યેજ હશે. એમ તેના વાપરનારા કહે
છે, હરસને જડમુળથી નાખુદ કરવા માટે આ દવા એક ખાત્રી
ભરેલો ચોકસ ઉપાય છે. ગમે તેટલી લાંબી મુદતના હરસ દુઝતા
અથવા વગર દુઝતા માત્ર ૭ દિવસમાં જડમુળથી કાઢી નાંખે છે કે
જેથી જીંદગી પર્યંત ખીજવાર થવાના પાશ નથી.

કરાંચીની ચર્ચ મિશન હાઈસ્કુલના વિદ્વાન માસ્તર
શંકર કેવળલાલ શાહ S. T. C કહે છે કે:—હરસના લયંકર
દ્રવ માટે આથી ઉત્તમ દવા ખીજી બાગ્યેજ હશે” રા. લાલચંદ
પાનાચંદ તોરી (જુનાગઢ)થી લખે છે કે “આપની દવાથી મારા
લાંબા વખતના હરસ જડમુળથી ગયા છે” વિગેરે અનેક વાપરના
રાઓ મુકત કંઠે પ્રશંસા કરે છે.

હજારો રૂપીઆની દવા વાપરવા છતાં ફાયદો ન થયો હોય
તો આ દવા ફક્ત એકજ વખત વાપરો અને વનસ્પતિમાં રહેલા
ઉત્તમ તત્ત્વોની ખાત્રી કરો, કિંમત ડબ્બી ૧ ના રૂ. ૧૦ પો. વધારે
માત્ર એક ડબ્બીથી હરસ જડમુળથી બળી જાય છે.

વિગતવાર ખુલાસા માટે લખો.

દયા ધરમ અને કું

મુળી-કાઠીયાવાડ.

દરેક જાતનું જીક, કસબ તથા રેશમની ભરેલી
ટોપીઓ, સાડીની કોરો, સ્લીપરો અને સપાટો
મેળવવાની એકજ દુકાન

મહામંદીર ઉત્તરઅક્ષી જરીવાલા.
કેમ્પ કરાંચી.

દરેક જાતનો મોતીનો ભરેલો માલ પણ સ્ટોકમાં
રાખીએ છીએ.

તેમજ મનગમતો માલ તૈયાર કરી આપીએ છીએ.

એક વખત મુલાકાત લઈ ખાત્રી કરો.

નવી દુકાન !

નવી દુકાન !

સેન્ટ્રલ ગ્રામીણ બેંક

સેન્ટ્રલ ગ્રામીણ બેંક

બાલકોને મન પ્રસાદ કરે

બાતની ડિઝીયરી, સ્ટેશનરી,

પરફ્યુમરી, કંટલરી વગેરે

મેળવવાનું એક જ

સ્થાન.

એક જ સ્થાન.

દુકાનની સુવિધા

આવી કરે, ઉપન માલ

હિસાબત સાથે એ અમારો સુ

લેખ છે બહાર મામના એવરકરો હવે

પુરુષ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

